

Мр Биљана Кнежевић

НАРАТИВНА ФУНКЦИЈА ПРАВА

докторски рад

**Правни факултет
Универзитета у Београду**

2013.

Biljana Knežević

NARRATIVE FUNCTION OF LAW

Doctoral Dissertation

**Faculty of Law
University of Belgrade**

2013

МЕНТОР:

др Драган М. Митровић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Др Гордана Вукадиновић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду

Др Радмила Васић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Ова докторска дисертација резултат је охрабљивања и помоћи многих људи, којима се овом приликом захваљујем. С посебним задовољством, захваљујем се ментору проф. др Драгану М. Митровићу на времену које је одвојио за мене и који је својим драгоценим саветима и стручношћу пружио велику помоћ у изради овог рада. Такође, захваљујем се проф. др Гордани Вукадиновић, која је од самог почетка подржавала ову тему и без чије помоћи ова дисертација никада не би угледала светлост дана. Овом приликом се захваљујем и проф др. Радмили Васић, као члану комисије, на стручном поступку вођења и одбране докторске дисертације.

РЕЗИМЕ

Докторска дисертација „Наративна функција права“ има за предмет свог истраживања једну код нас недовољно обрађену област, интересантну и корисну у невероватно развијеној правној теорији у свету. Лично интересовање аутора утицало је да за предмет истраживања изабере савремену, мултидисциплинарну и делимично еклетичку тему. Можда ће такав избор заинтересовати друге правне писце да започну темељно истраживање наративне стране и функције права.

У раду се анализира схватање према којем право представља „причу“ сачињену у одређеном формату, а затим и схватања према којима је садржај права (наспрот његовој форми) повезан са наративношћу као делом усмене и писане текстуалности (поезије, прозе или приповедања у ширем смислу). Развија се схватање према коме право као део опште културе (духовне, материјалне и интелектуалне) производи наративне импликације у свим својим фазама – од настанка, преко интерпретације, све до примене. Право није само скуп правних норми. Потребно је испитати одакле потичу све те норме и институције, односно на који начин наративност представља исходиште правне материје. Према овом раду, норме и институције извиру из филозофско-правних полазишта која показују да право није само практична дисциплина (*praxis*), већ и да је у непосредном односу са теоријом (*theoria*) и појезисом (*poiesis*), тј. произвођењем. Заједничким разматрањем права у оквирима три поменута начина на које човек може да дела, а них је давно одредио Аристотел, може се доћи до исправне и свеобухватне дефиниције права. Према становишту које је заступљено у овом докторском раду, право је систем, једна „интегритетна“ појава која није усамљена у својој апстрактној форми и језичкој појавности. Управо форма отвара могућности за интерпретативност и отвореност. Она омогућава да се аутентичност права сагледа и протумачи мултидисциплинарно.

Увид у наративну функцију права отвара нове могућности за сазнавање права. Показује се како се правна материја „не може само научити“ (*episteme*) или „само разумети“ (*phronêsis*), као и да наративна димензија права пружа правнотеоријски увид (*sophia*) веома сличан усменом и писаном тексту или књижевности (са којом је блиска вештина */technê/ одређеног дискурса – говора и писања*). Тек сажимањем

поменутих увида, могуће је успоставити исправно филозофско разумевање правне појаве (*nous*), па чак засновати и један чисто филозофски појам права. С друге стране, будући да се у самој материји права несумњиво налазе наративни елементи (на пример, у правним нормама, правним актима, судским пресудама итд.), жељени правни контекст може се пронаћи у различитим деловима културе, стваралаштва и опште друштвене праксе. На тај начин, наративи постају покретачка снага развоја права. Развој „живих прича“ и случајева из стварног живота чини да се право прилагоди истинитом стању друштва. Само истраживање целокупне правне материје, њених усмених и писмених извора од митског постанка до савремених облика, може довести до целовите филозофско-правне поставке појма права.

Рад је посвећен разматрању *односа права и наратије* који је највише је проучаван у *Покрету наративне јуриспруденције* и *Покрету право и књижевност*, који припадају тзв. „савременим школама јуриспруденције“. Због тога, пажња у овом раду је посебно усмерена на проучавање посебних кодова, норми, правила и механизма који у облику наратива преко правног текста бивају саопштени и постају врста друштвене регулације. Нарација се одређује као најшира друштвена текстуалност, усмена или писана, тј. као код који повезује сваку нормативност. Њен приступ није потпуно нов ни оригиналан, али је користан. Он је карактеристичан за учења у оквиру *Покрета право и књижевност* и постмодернизма уопште (Жак Дерида, Мишел Фуко и други писци који примењују идеје постмодерне). У тим учењима спајају се ставови политичке филозофије, социјалног права и књижевности, чиме се мења слика уврежене правне стварности. На трагу тих и таквих учења, у овом раду се покушава доказати да право и вредноснеправне оријентације не постоје изоловано и да право у свом позитивистичком облику не представља средиште друштвеног живота са којим све започиње и завршава се.

Истраживање у овом докторском раду има за циљ да назначи схватање по коме наративна функција представља аутохтони део правне појаве. Право по својој суштини није само заповест, нити само воља владајуће класе, већ припада истој грађи од које је састављена целокупна писана и усмена култура и традиција

човечанства. Правна наука, као део општег рација, мора да буде комуникативна са другим областима људске мисли и достигнућа. Она мора да се супротставља сцијентификацији и свим врстама теоријских ограда. Такође, у раду се показује да правна материја или правни случајеви не могу бити решени само коришћењем логичких судова, већ и реторичким судовима (*антимемима*), што још једном потврђује недвосмислену повезаност права и говора.

Да закључимо, у овом раду, наративна функција права представља тему која није често или довољно истражена у нашој филозофији и теорији права, иако на бројним америчким и европским факултетима постоје посебни курсеви и предмети који се баве односом права и наратије, тј. права и књижевности у ширем смислу. Овај рад може додатно подстаћи интересовање за слична правна истраживања структуре и интерпретације права. У њему је изражено настојање да се открије филозофски појам права проналажењем „заједничког логоса за сва једновремена испољавања једне дате културе и датог друштва.“ Тај заједнички логос чини *наратија*. Може се учинити да поменути оперативни поступак удаљава истраживача од правне појаве. Али, то је користан привид који омогућава да се правна појава сагледа у ширем смислу и са више различитих страна. Због тога се овај рад може сматрати и једном врстом критике права. Али, то није критика која има за циљ да се удаљи од појма права и припадне нечем другом. То је иманентна критика која улази у појам права. Она није деструктивна, не урушава, већ изграђује, уобличава, дефинише и осавремењује. Критичким односом одбијамо да будемо „послушни читалац“. Захваљујући томе, свако дело постаје један нарративни ток.

Кључне речи: право, наратија, прича, друштво, говор, текст

Научна област: друштвене науке

Ужа научна област: правнотеоријска

УДК Број:

SUMMARY

Narrative Function of Law is a doctoral dissertation which has for its subject a field insufficiently handled in this region (Serbia), an interesting and useful field of an incredibly developed legal theory. It was an author's personal interest that influenced her to choose a contemporary, multi-disciplinary and partially eclectic theme as a subject of her research. Hopefully, such a choice will influence other legal writers to commit to a thorough research of the narrative side and function of law.

The thesis analyzes the perception of law as a “story“ made in a particular format as well as perceptions in which the content of law (as contrary to its form) is connected to a broader social milieu, especially to narrative seen as a part of an oral and written textually (poetry, prose, or storytelling in a wider sense). A perception develops according to which law as a part of a general culture (spiritual, material and intellectual) produces narrative implications in all of its phases – from its origin, through its interpretation, and all the way to its application. Law is not only a set of legal norms. We need to examine where all those norms and institutions come from, in other words, in which way is narrativity the source of a legal matter. According to this thesis, norms and institutions come from philosopho-legal starting points which show that law is not only a practical discipline (“praxis“) but it is also in direct relationship with theory (“theoria“) and “poiesis“ that is, production. Contemplating of law under the three ways of acting mentioned previously which were defined by Aristotle a long time ago, we can come to a correct and comprehensive definition of law. According to the standpoint which is presented in this doctoral thesis law is a system, an integrative phenomenon which is not alone in its abstract form and linguistic appearance. It is precisely the form that leaves room for interpretation and openness. It allows perceiving and interpreting the authenticity of law in a multi-disciplinary way.

Insight into the narrative function of law opens up new possibilities for cognition of law. It demonstrates how “one cannot simply learn” legal matter (“episteme“) or “simply understand it“ (“phronesis“) as well as the fact that narrative dimension of law provides an insight into a legal theory (“sophia“) which is very similar to oral or written text, or to literature (close to a skill (techne) of specific discourse – speech and writing). It is only the compression of insights mentioned that allows establishing of correct

philosophical understanding of the legal phenomenon (“nous“), even establishing of pure philosophical notion of law. On the other hand, being that narrative elements can be found beyond any doubt in mere legal matter (for example in legal norms, legal acts, judicial decisions etc.), desirable legal context is present in different areas of culture, creativity and general social practice. In this way, narratives become the driving force of the development of law. Development of “living stories“ and real-life cases make law adjust to the real state of society. A mere investigation into entire legal matter and its written and oral sources from mythical emergence to contemporary forms, can lead to a complete philosophically-legal postulate of the notion of law.

The thesis is dedicated to investigation of *relation between law and narration* which has been studied mostly in the *Narrative Jurisprudence Movement* and *Law and Literature Movement*, both of which belong to the so-called “contemporary schools of jurisprudence“. For this reason codes, norms, rules and mechanisms that are being communicated through legal text in the form of legal narrative and become a kind of social regulation, get special attention in this work. Narration is defined as the widest social textuality, whether it is written or oral, that is, as a code that links all normativity. Its approach is neither completely new nor original, but it is useful. It is characteristic for doctrines within the *Law and Literature Movement* and within postmodernism in general (Jacques Derrida, Michel Foucault and other writers who apply postmodern ideas). In those doctrines, stances of political philosophy, social law and literature are being merged, which alters the picture of the rooted legal reality. On the trail of these and similar doctrines, this thesis tries to prove that law and legal orientations of value do not exist in isolation, as well as that law in its positive form does not represent the center of social life with which all begins and ends.

Research in this thesis has a goal of pointing out the opinion in which narrative function represents an autochthon part of the legal phenomenon. In its essence, law is not only a commandment nor only a will of the ruling class. It belongs to the same substance which the whole written and oral culture and tradition of mankind is made of. The positive legal science as a part of general reason has to be communicative with other areas of human thought and achievement. It has to oppose science and all kinds of theoretical constrain. Moreover, in the thesis, it is shown that legal matter and legal

cases cannot be resolved by the usage of only logical statements. Rhetorical syllogisms must be used as well, which once more proves the unambiguous connection between law and speech.

In conclusion, this work presents the narrative function as a subject which is rarely or insufficiently investigated in Serbian philosophy and theory of law, although special courses and subjects do exist in numerous American and European universities. They deal with the relation between law and narration, that is, between law and literature in a wider sense. This work can add to inspiration for interest in similar legal research of structure and interpretation of law. An attempt to find a philosophical notion of law by discovering “common logos for all simultaneous manifestations of a given culture and a given society“ is expressed in this work. That common logos is *narration*. It can seem that the operative procedure mentioned furthers the researcher away from legal phenomenon. However, it represents a useful illusion which allows for the legal phenomenon to be investigated in a wider sense and from many different sides. This is why this work can be considered a kind of a law criticism. Nevertheless, this is not a critique which intends to estrange from the notion of law and approach to something else. It is an immanent critique which enters into the notion of law. It is not destructive; it builds, forms, defines and modernizes. By adopting a critical approach we refuse to be “submissive readers“. Thanks to that, every work of art becomes a narrative stream.

Keywords: law, narration, story, society, speech, text

Scientific field: humanities

Narrow scientific field: legal theory

UDK:

Садржај

Увод

1. Приступ одређивању садржаја наративне функције права.....	4
2. Методолошка страна одређивања наративне функције права и основне поставке.....	12
3. Распоред излагања материје у књизи.....	13

I глава

ФИЛОЗОФСКИ ПРАВЦИ, ШКОЛЕ, ПОКРЕТИ И СХВАТАЊА О НАРАТИВНОЈ ФУНКЦИЈИ ПРАВА

1. Културолошко окружење настанка схватања о наративној страни права.....	25
2. Актуелност и значај схватања наративне функције права.....	28
3. Генеза и анализа теорија о наративној страни права (рационализам vs. постмодернизам).....	40

II глава

ФИЛОЗОФСКО–ПРАВНО ПОЛАЗИШТЕ И СХВАТАЊА НАРАТИВНЕ ФУНКЦИЈЕ ПРАВА

1. Онотолошко заснивање права као наратије.....	51
2. Гносеолошко заснивање права као наратије.....	56
3. Право и језик.....	60
4. Наративност права.....	64
5. Текстуалност права – усменост и писменост у праву.....	72
6. Однос наратије и норме – норма и полиномија.....	76
7. Реторика као израз наративности права.....	81
8. Топика као израз наративности права.....	85
9. <i>Mythos, nomos</i> и <i>mimesis</i>	91
10. Право и трагедија.....	95
11. Право као симулакрум.....	100

III глава

ПРАВО КАО КОМУНИКАЦИЈА

1. Право као део општег наративног миљеа.....	106
2. Право као дискурс.....	109
3. Правни жанр и ометање правног жанра.....	112
4. Право као фузија жанрова.....	115
5. Семиотика права – правна семиосфера.....	118
6. Правна симболика и симболизовање појмова у праву.....	121
7. Право као слика (<i>image</i>) и естетизовање правне појаве (<i>ars iuris</i>).....	125
8. Право као перформанс.....	131
9. Правна продукција (<i>poiesis</i>), трансплантанти и кривотворење.....	137

IV глава

ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ПРАВА

1. Правност и стварност.....	143
2. Право и реч законодавца.....	147
3. Читање права и иницијација у правни текст.....	150
4. Интерпретација, наратија и импровизација као наративне појаве.....	155
5. Интерпретација и логика – право као немогући <i>mathesis</i>	159
6. Нарација <i>vs.</i> формална логика.....	164
7. Кодирање, кодификација и декодирање правног текста.....	166

V глава

ПРАВО И НАРАЦИЈА У ВРЕМЕНУ

1. Право као просторно–темпорални матрикс.....	171
2. Историја права као наратија.....	177
3. Нарација као основ правне мнемотехнике.....	180
4. Право као архив.....	183

VI глава

КА ТРАНСХУМАНОМ ПРАВУ

1. Информација и трансхумано друштво.....	186
2. Преображаји теорије и права у трансхуманом друштву.....	189

Закључак.....	193
----------------------	------------

Коришћена литература.....	196
----------------------------------	------------

Интернет ресурси.....	205
------------------------------	------------

Биографија кандидаткиње.....	206
-------------------------------------	------------

УВОД

1. Приступ одређивању садржаја наративне функције права

Вековима се поставља питање шта је право. Правни теоретичари и филозофи данашњице покушавају да дају одговор на изазове савременог доба и при томе користе разноврсне правне и филозофске методе. У оквиру савремених филозофско–правних теорија, развијају се различити методи: од априористичко феноменолошке школе, па до постмодерних схватања која настају почетком XXI века када настаје процват правног плурализма. Филозофија права добија нове облике, пошто се закључује да се друштвене несавршености преносе и на појаву права те да и модерна друштва западних демократија обилују недореченостима, што је довело до општег мишљења да је право нејасно као појава. Већина правних теорија показале су се само релативно оспособљеним да објасне друштвене појаве и њихову повезаност (морал, обичаји, друштвене чињенице). Може се запазити како право током векова постаје у све већој мери својеврсна апоретика друштвених односа, а његов појам се, зависно од друштвено–историјског типа, прилагођава и политичким потребама. Због тога, историјски посматрано, одређење појма права садржи извесни опортунизам који је тешко надвладати или заобићи приликом сагледавања појма права. Дефиниција се сваки пут изнова етаблира, а свако дефинисање доноси са собом угануће које је немогуће пренебрећи.

Једина константа у друштву јесте његов развој. Оно се развија све бржим темпом, упоредо са развојем свести и новим информатичким и технолошким достигнућима. Настају нови правци размишљања о друштвеним односима и појавама, што доводи до кретања правне мисли од строгог позитивизма до постмодерне оријентације и тзв. „Поскритичких правних студија“ (*Post–Critical Legal Studies*) које дозвољавају раније незамислива истраживања, као што је истраживање о *праву правног текста*¹, или *естетици права*.² Ови правци износе постметафизички став о реторици, семиотици и деконструкцији у праву.

¹ Вид. Costas Douzinas, Ronnie Warrington, Shaun McWeigh: *Postmodern Jurisprudence: The Law of Text in the Texts of Law*, Routledge, London 1991.

² Вид. Costas Douzinas, *Justice Miscarried: Ethics and Aesthetics in Law*, Edinburgh 1996.

Последица су постмодерног историјског заокрета, постметафизичког стања у коме не постоји једном заувек дат систем вредности или универзални разлог, већ је на делу само умрежена сума информација која се тумачи свима појмљивим, обичним језиком.³ Јавља се све већа потреба за коришћењем нових методологија и спајањем знања и вештина више различитих наука како би било могуће до краја сагледати суштину правне појаве.

Стиче се утисак да је немогуће, по узору на природне науке, потпуно рационализовати и недвосмислено одредити правну материју, математизовати је и свести у формуле, јер је она у својој суштини језичка творевина. Због тога, када се постави питање на који начин је најбоље одредити право, најважније је обезбедити могућност сагледавања ове појаве у свим њеним модусима, почевши од идеје, преко начина њеног настанка, па све до њеног испољавања, односно форме. Другим речима, потребно је објаснити како њену идеју, тако и њену „пластику“, тј. форму. То је могуће учинити гледиштима која подразумевају одређено јединство поретка ствари („дианиа“ /*δίανοια*) које окупа више умећа и вештина. Поставља се питање коју методологију и пут сазнања треба користити како би се окупила сва потребна знања за одређење појма права?

Како би се у исто време сагледала материја и форма права неопходна је једна врста дионизијског поимања које не прави оштру разлику између песничког, интелектуалног, естетског и етичког. Такав опсег мишљења може пружити само филозофија права, јер је она најапстрактније мишљење о праву. Само у крилу филозофије права, могуће је доћи до појма који има способност да обухвати не само научни опсег, него и друге, нове друштвене и духовне ресурсе и питање сопствене критике. Са друге стране, филозофија права је начин или пут којим се може „мислити историја“,⁴ а мисао о историји, уједно је и мисао о појму који представља јединство знања и вештина. Она омогућава континуитет, дозвољавајући да све приче на свету буду наставак једна другој, једна прича или „пра–реч“ која се крије иза сваке појаве.

³ Вид. Биљана Кнежевић, *Схватање права Роналда Дворкина*, магистарски рад, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад 2005.

⁴ Бенедето Кроче, *Поезија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1995, 221.

Коришћењем филозофије као начина истраживања, право се може приближити „универзитасу“ (*universus*, „све у једном“), целини окренутој свима, тј. општој људској добробити. Уз помоћ филозофије могуће је засновати појам права који разоткрива артифицијелност и једнодимензионалност позитивистичких и прагматистичких схватања, насталих као артефакт владајуће идеологије. Будући да се филозофија права сматра „најдубљим, најобухватнијом и најапстрактнијим знањем“⁵ могуће је избећи строго успостављене дефиниције и омогућити да се уобичајени правни појмовник схвати као једна од симболизација у датом чињеничном поретку. Када се открије првобитни, умски појам права и све његове вредности, постаје очигледно да право јесте филозофија, творевина и *говор* људског ума (*λόγος*).

Нема сумње да свака правна норма има одређену „причу“ која стоји иза ње, као и одређену појавност, слику, односно спољни изглед. Та два вида постојања веома су различита и на самом почетку је очигледно да није могуће користити једнаке методе приликом објашњења онога што се очима може сагледати (одељци, ставови, параграфи, алинеје) и онога што се не може видети, а то је идеја права. У том вечном несагласју између форме и идеје, потребно је употребити бар два веома различита метода: спекулацију као високу духовну упосленост са једне стране и формално–логичку анализу са друге. Оба метода говоре о сличности између права и других хуманистичких наука, као и других облика људске свести: религије, уметности, музичких дела. Нарочито спекулативни метод дозвољава размишљање изван или изнад једноставних логичких судова и допушта шире реторичке и естетске захвате, како би појам права у свом кôду могао да обухвати чињеницу сопственог сапостојања са другим вредностима, појмовима и идејама. То значи да филозофски приступ допушта да на појам права не гледамо само са тачке разумности, већ са тачке разборитости (фронезис, */φρόνησις/*), док се настојање да разоткријемо правни *definiendum* претвара у ширу потребу да откријемо његову мистерију (*μυστήρια*). Овакво гледиште омогућава да право не буде посматрано само као воља владајуће класе или систем правних правила и норми него и као идеја, говор, уметност доброг и лепог, пра–прича, слика („идолон“ */εἶδολον/*) коју сваки члан друштва носи у

⁵ Стеван К. Врачар, *Структуралност филозофије права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1995, 54.

најдубљој свести. Проучавањем форме и садржине могуће је обезбедити повратак старој хеленској духовности и надићи обичај позитивизма да буде посвећен само телесности – физичкој присутности правних норми.

Неке савремене теорије говоре о томе да је право наратив, једна од друштвених прича односно дискурса, што представља значајну новост с обзиром на постојање двадесет векова старе традиције тумачења по којој право припада „практичким“ („праксис“ /*πράξις*/) облицима људског деловања. Практичке дисциплине, према таквом схватању, немају ничег заједничког са појетичким („појезис“ /*ποιέω*/) делатностима које су посвећене причама, песништву, уметности, нити са теоријским („теорија“ /*θεωρία*/), као што су физика, математика, метафизика. Овакво мишљење засновано је на Аристотеловој (*Αριστοτέλης*) теорији. Али, оно је последица погрешног става да је Аристотел емпиричар који је целокупно људско деловање поделио на три целине које немају никаквих додирних тачака. Каснија истраживања показала су да је подела на праксис, појезис и теорију⁶ само део једне целине која је сам ум („нус“, /*νοῦς*/). Аристотел је извршио ову поделу како би могао на прави начин да објасни, класификује, да меру и изглед различитим активностима које нису без мостова који их повезују. Напротив, ова три начина на која човек може поступати чине тројство које представља део једног, али и хумане људске насеобине у којој „врли човек“ живи у складној заједници („еудаимонија“ /*εὐδαιμονία*/) у којој влада права мера, врлина и разборитост, што омогућава да се уоче разлике и пронађу везе међу стварима. Ово се нарочито односи на „људске ствари“ (*Φιλοσοφία Περί τὰ ἀνθρώποποιά*), на „ствари које могу бити и другачије“, оне које је створио човек. Ови мостови допуштају да се право посматра, не само као праксис, већ и са стране теорије и појезиса, да буде изучавано посматрачким, теоријским духом, али и да се са њим поступа са дозом вештине коју поседују вешти правници, „дијалектикоси“ (*διαλεκτικός*) а која је карактеристична за стварање у уметности и поезији.

Разматрањем које не одваја право од других друштвених појава, већ њихово постојање посматра као неизбежни саживот, део је идеје која дозвољава да схватимо да нису само етика, политика и економија начини деловања који

⁶ Аристотел, *Μεταφυσικά*, Paideia, Београд 2007, 218, 1025 б, 25.

утичу на свет права и мењају људске судбине, статусе, слободе, права и уверења, већ да су то књижевност, уметност и свеколика нарација. И оне могу бити делатне и изазвати корените друштвене промене. Дакле, праксис, теорија и појезис имају заједнички именитељ, а то је језик, нарација, споразумевање. Управо је тачка језика, односно нарације оно што даје јединствен поглед на право, јер се спајају сва три начина људске делатности. Због тога свака оштра граница између етике и поетике, економије, уметности, политике, глуме, говорништва, права и песништва мора бити на неки начин вештачка. Када се губе из вида правила реторике, мора бити изгубљен значајан део знања о праву, јер управо реторика пружа могућност да се асертивним судом нешто докаже или оповргне. Можда није довољно имати мудрог и свемоћног законодавца који ће донети законе, већ је од значаја и корибантски занос који са собом носи говор етичких начела. Питање је да ли је могуће разумети правну стварност уколико је праву стран старогрчки појам „дијагезиса“ (*διήγησις* „прича, заплет“), причања приче која осликава реалност – онај који преноси ток догађаја и уз помоћ којег сазнајемо шта је било, шта јесте и шта ће постати? Да ли је могуће засновати појам права уколико се не урачунају древни дитрамби, уколико се не стекне увид у Хомерово (*Ὀμηρος*) епове који су успоставили континуитет са моралним вредностима данашњег права?

Када се изгуби из вида начин на који функционише трагедија (увод, заплет, кулминација, перипетија и расплет), није могуће разумети ни један судски случај. Уколико не постоји свест о чињеници да је тумачење делом опонашање реалности („мимесис“ */μιμίσις/* „имитација“) а делом сличност са њом („хомоиозис“ */ομοιοσιβ/* „сличност“), није могуће протумачити правну норму тако да она кореспондира са том реалношћу. Да ли је могуће разумети судску процедуру са „поделом улога“ на судије, пороту, сведоке, вештаке, тужене и тужитеље итд., уколико нам унапред нису познате поделе улога у позоришту, уколико нисмо блиски мимезису?

Ако су ствари „које могу бити и другачије“ одвојене од других са којима стоје у контексту, и ако се право посматра као формални поредак унапред датих заповести, оно ће бити раздвојено од свог почетка и места настанка, а то је људско друштво. Избегавајући александризам и сцијентистичке поделе, могуће је право ставити у контекст, допустити да буде скројено по мери човека, да буде

хумано и да представља део многобројних дискурса у друштву (као што су књижевност, уметност и мноштво других прича које колају универзумом). Понекад се заборавља да правна наука спада у домен хуманитарних наука (*humanities*) које проучавају људска стања (*human conditions*) и да припада једној *заједници* наука. Правна појава функционише у промењивој друштвеној стварности, у саживоту са уметношћу, друштвеним покретима, рекламама, уметничким делима, емоцијама. Отуда и потреба да се право и друге људске творевине посматрају као дискурс, али и као део опште семиосфере – мноштва знакова и сигнала које свакодневно примамо. То нас доводи до мисли коју је још Платон изрекао у *Законима*: „Нека онда, кажемо, буде створен овај необичан закључак: песме су нам постале закони, као што су и стари некад песми уз китару дали, како се чини, такав назив“.⁷

Филозофија права је мисаони оквир који може да омогући проучавање наративне функције права. Када треба одредити којем тачно делу филозофије права и ком филозофском покрету припада одређење наративне функције права, са сигурношћу се може рећи да је то покрет „Критика права“. Када се каже да је право наратив, непходно је превазићи класичне правне теорије и класична схватања о праву. Крајем XX века утврђено је да је сцијентификовање правне појаве у покушају да се она приближи природним наукама постало готово погубно за мисао о праву. Након Ничеа постало је јасно да просветитељски, енциклопедијски поглед на свет који све раствара, анализира – а не спаја, не гради и не повезује – није довољан за објашњавање савремених друштвених појава. Критички однос допушта стварање антитезе која је издвојена од класичног мишљења и припада критичкој реалности без које није могуће сагледати било коју појаву, говор, дискурс. Критиком права одбија се прихватање положаја „послушног читаоца“, и свако дело постаје наративни ток, поетика постојања.⁸ Овај поступак истраживача не удаљава од појма права. Напротив, захватајући много од детерминизама правне појаве, он остаје у самом појму права. Реч је о критици која није деструктивна, која не урушава, већ изграђује, уобличава и

⁷ Платон, *Закони*, Напријед, Загреб 1974, 225, 800 а.

⁸ Израз „послушни читалац“ употребио је Жан Старобински у својој књизи *Критички однос* (Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1990, 10).

доказује истину и суштину права. То је логос, та основа свих ствари датих онаквих какве јесу и какве ће заувек бити.

Нарација је оно што дели човека од свих осталих бића на планети. Најчитанија књига на свету, *Свето писмо*, почиње познатим: „У почетку беше реч.“ И због тога је циљ овог истраживања да покаже како је право говор, наратив, делатност језика. Право има наративну функцију која улази у његов филозофски појам. Право је прича над причама, мит над митовима, суштина цивилизације, традиција која се преноси с колена на колена. Та „вечно жива ватра“, логос који прожима све, реч која у исто време означава живот, основу свега, мишљење, молбу, очекивање, разлог, налог, говор и реч, опште је законодавство свих друштвених појава. Говор је значајан као и филозофија, као и живот сам. То потврђује Платон (*Πλάτων*) у *Софисти*, када каже да је „говор једна врста бића и ако би смо тога били лишени, били бисмо лишени најважнијега, то јест филозофије“.⁹

Може се поставити питање шта су наративи и шта се покушава представити насловом „Наративна функција права“? Према дефиницији, наративи су конструктивна форма (говор, писмо, песма, филм, телефизија, видео-игре, фотографија, позориште итд.) који описују секвенце фиктивних и реалних догађаја. Реч потиче од латинске речи *narrare*, што значи испричати, и повезана је са придевом *gnarus*, што значи бити обавештен или вешт.¹⁰ Али, приликом изучавања права и наратије, очигледно, постоји широко поље знања које се не ограничава само на живу реч, већ и на писмо и друге облике језика и комуникације. Реч, односно „прича“, може бити синоним за наратив, али се користи и као секвенца догађаја који су описани као наративи. Посебну институцију у проучавању наратије и наратива представља „наративни режим“ који представља „сет метода“ (скуп норми) који се користе за саопштавање током процеса наратије. У енглеском говорном подручју, наратија има више од једног значења, а у најширем контексту обухвата све што је написано. Према томе, поређење права и наратије представља проучавање посебних кодова, норми, односно правила и механизма кроз које наратив, какав је правни текст, бива саопштен и постаје врста друштвене регулације. Са друге стране, проучавање

⁹ Платон, *Софист*, Плато, Београд 2000, 270, 260 а.

¹⁰ <http://oxforddictionaries.com/definition/english/narrative>, приступљено 17. децембра 2011.

права као нарације, допушта да у склопу тих правила буду учени заједнички елементи у правном и другим друштвеним текстовима (музика, филм, телевизија итд.).

Како би се објаснио однос између права и свеопште наративности, писци често користе назив „право и књижевност“. Реч књижевност у обичном говору означава белетристику, односно лепу књижевност. Међутим, ова првобитна слика заваљава и наводи на погрешан пут. Чини се да у томе и јесте проблем – у неразумевању и неприхватању упоредног изучавања права и књижевности. Наиме, појам књижевност (*literature*) има двоструко значење – једно, које је владало пре XVII века, и друго, које влада после XVII века.¹¹ Такође, реч књижевност има латинску етимологију, настаје из латинске *literae* речи која означава слова, писање или алфавет. После XVII века, значење ове речи сужено је и партикуларизовано, тј. урачунаван је само белетристички дискурс. Пре тог периода уопште не би било могуће спомињати да право има сличности са књижевношћу, јер су поезија, драма и митологија биле усаглашене са филозофијом. Литература, односно књижевност, у свом изворном значењу, представља све што је написано, све што је речено. То је дискурс који спаја науку, уметност, филозофију. Француска реч *lettres*, односи се на духовне науке и такође показује да духовне науке стоје у вези са поетиком. Етимологија ових речи говори да оне имају значење које је дубоко повезано са истраживањем свега што је људско, тј. са хуманитарним наукама. Енглеска реч *humanities*, означава да предмет истраживања хуманитарних наука није само објективни свет, већ да је свет творевина у које је то знање смештено.¹² Због тога, када правни теоретичари и филозофи кажу „књижевност“, заправо се ради о једном ширем појму, о наративности уопште. У овом раду, реч књижевност, односно литература биће коришћена у овом свом ширем, изворном, тј. правом значењу.

Додајмо реченом и следеће. У математици и логици функција означава пресликавање, тј. релацију која везује чланове једног скупа (x) са неким јединственим чланом (y) другог скупа. У друштвеним наукама, функционално објашњење представља дефинисање које наводи функционалне особине присутних елемената, а не њихове механичке или физичке улоге. Због тога ће

¹¹ Timothy J. Reiss, *The Meaning of Literature*, Cornell University Press 1992, 3.

¹² Ханс Георг Гадамер, *Um u doba nauke*, Плато, Београд 2000, 75–76.

бити коришћена шири дефиниција појма функције. Она дозвољава да се расветле све релације и односи између појма права и појма нарације.

2. Методолошка страна одређивања наративне функције права и основне поставке

У овом раду методолошки ће тако бити поступљено да се обухвати суштина вишедеценијског стваралаштва на тему наративне димензије права кроз поступно увођење у материју, од главних правних и филозофских претпоставки, до коначних закључака и оцена. Такав пут изабрао је Мартин Хајдегер (*Martin Heidegger*), који тврди да се и сама тема поставља као методологија, ставља се у метод и остаје подређена методу. Тај „бесомучни темпо“ који науке води, не знамо куда, потиче од технике – као „погон–метода“.¹³ У складу са тим, сама методологија обезбедиће увид у то које све наративне особине право има. Чисто технички, биће покушано да се у шест глава објасне сви видови веза и односа између права и наративности. Такође, уважавајући тврдњу Роналда Барта (*Roland Gérard Barthes*) да и метода „увек мора бити фикција“,¹⁴ можда ће резултат овог рада бити још једна врста фикције, још једна филозофска грађевина, својеврсна мапа права изграђена од меморабилуја коју чине друштвене приче и митови.

У том духу, биће изложени разлози, упоришта и тврдње којима се поткрепљује почетна теза:

- да је право „прича“;
- да право као појам не постоји изоловано у својој позитивној датости, већ да коезистира са мноштвом других духовних, материјалних и интелектуалних појава;
- да право није само практична дисциплина;
- да се упоредним проучавањем и уклапањем појмова праксе, теорије и „појезиса“ може утврдити да суштину права чини наратив, док је његова форма (облик) естетска, чулна, опипљива творевина склона продуковању, репродуковању и интерпретацији, тј. нарацији;

¹³ Мартин Хајдегер, *На путу к језику*, Федон, Београд 2007, 175.

¹⁴ Ролан Барт, *Лекција. Приступно предавање на Колеж де Франсу* 1977, Карпос, Лозница 1999.

- да наративна димензија права пружа правнотеоријски увид и знање, али исто тако и вештину) одређеног дискурса (говора и писања);
- да испитивање наративне димензије захтева мултидисциплинарни приступ истраживању начина људског сазнања;
- да наративна функција права пружа филозофски, а не само сцијентистички оријентир;
- да се наративност у највећој мери испољава приликом тумачења;
- да наративност указује на могућности софистицираног манипулисања речима (на пример, формални извори права не могу да пруже комплетну слику правне стварности и често су у протеклим временима изостављали више него што су могли да пруже).

3. Распоред излагања материје у књизи

Сагласно са изнетим тврдњама, рад је подељен на увод, шест глава и закључак.

У уводу је укратко описано шта чини предмет и план рада, објашњени су појмови и изабрани методи. Такође, дат је приступ проблему одређивања садржаја наративне функције права.

У првој глави „Филозофски правци, школе, покрети и схватања о наративној функцији права“, дат је преглед филозофских праваца, школа, покрета и схватања који заступају теорију о наративној функцији права, и објашњени су разлози и значај прихватања ове димензије права која има своје позитивне ефекте како у тумачењу, тако и у могућности да се представе све информацијске, технолошке, медијске и нове моралне стране савременог друштва. Утврђено је место наративне теорије права међу осталим теоријама – она има своје идеолошко, филозофско и теоријско упориште у критици права, али настаје и на традицији проучавања наратива Јакобсона, Пропа, Леви Строса. Ове теорије наишле су на добар одзив у атмосфери либерализма када се јављају промене у свету књижевности, музике, позоришта и филма, када настаје критика права из књижевног угла и схватање права као наративне појаве.

Друга глава, „Филозофско правно полазиште схватања наративне функције права“ написана је са циљем да утемељи мишљење према коме је схватање права као наратије засновано на традиционалним знањима која нису само плод постмодерног схватања, већ су део античке мисли. Излаже се да право није само практичка дисциплина, већ да је оно у непосредном односу са теоријом и произвођењем („појезисом“), што је карактеристично за сваку наративну појаву. Сагледавање права из сва три поменута угла може пружити идеју о праву као наративној појави која је делом настала из теорије, а делом из произвођења (правни случајеви, судске пресуде, правна мишљења итд). Насупрот позитивистичком схватању да је право само епистемолошки уочљиво, да је то научно знање које се „може научити“ или разумети, наративна димензија права даје и правно–теоријски увид у вештине и технике одређеног дискурса, тј. говора и писања. То је тренутак када је право могуће схватити као одређену врсту уметности или вештине која представља начин за сазнавање његовог појма.

Наративна функција права нарочито је видљива приликом упоредног проучавања права и језика. Однос права и језика представља засебан одељак. У њему ће бити речи о заједничким именитељима свих правца који се баве наративном функцијом права. Овај одељак за окосницу има разматрање појма и утицаја језика као медијума на људско искуство у праву. Следствено томе, наративност права, као последица употребе језика у свим друштвеним односима, па и у праву, дата је и изложена као основа, односно материја самог права, правне теорије и праксе. С обзиром да сама суштина права и његов садржај потичу из мита, трагедије и епа који се настављају савременим „урбаним митовима“, екранизованим судским поступцима, књигама и серијама које објашњавају правне случајеве, овај део посвећен је праву као језичкој појави. Одељак која се бави текстуалношћу права, односно усменим и писменим у праву, објашњава разлику између материје и форме права. Сав наш европски свет заснива се на усменом предању, на ономе што је говорено, што се преносило са генерације на генерацију, на ономе што представља неотуђиви и неизбрисиви део права, док га писменост претвара у одређену знаковност, даје му врсту форме, спољашње слике или изгледа и на неки начин своди његову природу на синтаксу и семантику подложну формалној логици. Усмени, покретачки и стваралачки део права,

његова исконска материја у савременом добу приказује се управо у покретима и правцима о којима је у раду реч (наративној теорији права, тј. причању правних прича, односу права и књижевности, тумачењу, давању правних мишљења, итд).

У даљем току рада, објашњава се однос нарације и норме – норме и полиномије. Правна норма представља врхунац формализације и естетизације правне појаве. Истраживањем наративне функције права, његова нормативност запада у интеракцију са различитим другим дисциплинама и друштвеним односима, јер представља део исте културне матрице, те бива изложена полиномији, мултиплицитету и плуралитету моралних и друштвених односа. На том пољу, најучљивије је „мешање жанрова“: расправља се о томе да ли право може бити и остати аутономна дисциплина и да ли је то икада била. Затим се испитује реторика као израз наративности права. Увек када се говори о наративној димензији права, није могуће заобићи реторику која је још од античких времена саставни део права као целине. Реторика не може бити само стил или само форма, већ она обликује сваки правни поступак, али утиче и на наше друштвено биће, на односе које градим са другима и на начин на који их градим. На крају, реторика допушта да се потрага за истином врши на различите начине. У сличном односу се налазе право и топика, која такође може да послужи као један од израза наративности права. Топика, као дисциплина која не почива на проверљивом сазнању, на необоривим, експериментално доказивим чињеницама, већ на вероватним мњењима, апсолутно одговара методима и начинима којима се аргумендује у праву (теоријске расправе, попуњавање правних празнина, доказни поступак у правним поступцима, правне претпоставке...). У складу са доказивањем основних теза да је главна особина и материја права његова наративност, уз помоћ топике, показале се да у праву, за разлику од природних наука, ретко када постоје егзактни методи и да је некорисно ислучиво се држати петрифицираних правила логичког закључивања. Топика је начин који се неминовно намеће када имамо прилику да рукујемо вишевалентним и разгранатим системом са мноштвом порука и значења, као што је то право као систем.

С обзиром да је до сада наговештено да право има наративну основу и функцију, те да је у основу њеног настанка заправо прича, у следећем делу

расправља се однос „митоса“, „номоса“ и „мимезиса“. Како право прописује, не оно што јесте, већ оно што би требало да буде, то номос није ни утопија, нити чиста идеја. Он представља свет који је сачињен као тензија реалности и визије, што га органски повезује са митом. Митови и драме подједнако садрже првобитне појмове, исконско песништво, првобитну уметност, али и првобитне законе и моралне норме. Како би се дошло до изворног значења права, неопходно је његово извођење, тј. презентација, или „мимиезис“. Као што Сократ тврди, да није било рапсода и њиховог извођења, Хомерови стихови, божија воља, као и државничке и духовне вредности на којима почива заједница – били би заборављени. Будући да према неким теретичарима (Балкин), право јесте вид перформанса, односно извођења (тумачење, судски поступак), оно постаје део свеопштег мимезиса који влада у свету књижевности, уметности и културе. У овом делу, биће детаљно обрађене све везе између ове три појаве (мита, норме и „мимезиса), у духу предмета и циља истраживања. На крају ове главе, биће размотрен однос између права и трагедије. Ове две појаве повезује дубоки патос заједничког постављања граница моралних вредности, при чему је трагедија подражавање самог живота, радње, среће, несреће, а самим тим и верна слика друштвених односа. Трагедија показује непроменљиве и вечне моралне законе на које се право увек ослања. Сем тога, она је слична праву јер покушава да споји етичке принципе са естетиком, одређеном формом приказа, те стоји негде између збиље и имагинације. У овом делу рада, биће детаљно испитан однос између ове две наративне форме. Више пута је поменуто, нарочито приликом филозофирања о праву и нарави, праву и језику, праву и реторици, топици, миту, трагедији и осталим наративним формама, да правни систем стоји између идеје и реалности, између имагинарног и стварног, јер је основан као систем требања света који је нестваран, који би „требало да буде“. То казује да право има одређену виртуелност и да је имагинативно, можда чак и нека врста илузије, као и свака наравија. Поглед на право са постмодернистичког становишта дозвољава да се на право гледа „бордријаровски“, као на још један симулакрум у свету који је симулакрум по себи, што доводи до тога да се у следећем одељку право обради као врста „симулакрума“.

Следећа трећа глава носи назив „Право као комуникација“ и бави се постојањем права као дела „комуникативног разума“, као и мишљу да људска заједница и право функционишу на принципу комуникативности, међусобне интеракције правних агената. То представља идеалну платформу за проучавање наративних аспеката права, те је и ова особина права послужила за сагледавање ове појаве као дела општег наративног миљеа. У овом одељку право је дато као део „општег културног софтвера.“ У њему, друштвена текстуалност, чињенице и односи у култури представљају медијаторе политичке и правне реалности. Приказујући друштвене норме и обичаје, они дају легитимитет доминантној организацији друштва. Савремени медији, преносиоци „гласа и писма“ (ТВ, радио, интернет, мобилни телефон), главни су трансмитери „реалности“ и због те своје особине имају велику моћ да измене постојеће друштвене матрице. Уз помоћ прича, долази до давања смисла вредностима и нормама које настају из различитих центара моћи. Правни субјекат, није више субјекат у традиционалном смислу речи, већ представља личност, индивидуу која учествује у језичкој интеракцији. Однос према себи као и односи према другима, постају условљени језичком интерсубјективношћу. Субјекти који користе језик зависе од овог медија и систем граматичких правила употребљавају за сопствене циљеве. Њихово споразумевање почива на заједничкој конвенцији коју користе учесници у комуникацији, као што је и право део договора или конвенције. Ово доводи до разматрања „дискурса права“. Уколико се прихвати дефиниција да је дискурс конкретна манифестација језика која настаје у нарочитом контексту који не подразумева само језичке елементе него и околности њиховог продуковања: сабеседнике, време, место и постојеће односе између ванјезичких елемената, тада се може говорити о правном дискурсу. С обзиром да дискурси не могу да обезбеде идентитет сопствених значења, посматрање права као дискурса даје легитимацију да га сагледамо са наративног становишта, али и из других аспеката који имају везе са нарацијом, јер анализа дискурса доноси скривене мотивације које стоје иза текста, или иза избора појединачног метода. Такође, у друштву увек постоје преплитање и борба дискурса. Стога је нужно размотрити однос права и дискурса, као и борбу и преплитање између правног и осталих дискурса.

С обзиром на релативну одређеност самог система права, а у светлу изнетих тврдњи, као и на блискост наративног и правног, створена је могућност да се право сматра врстом жанра. Жанр је дефинисан као подела специфичних облика уметности по критеријумима релевантне форме (филмски, музички, књижевни). Разлика између рода (генуса) и жанра, мада је етимологија иста, састоји се у томе што жанр нема утврђене границе. Када се говори о уклопљености права у општи друштвени контекст, о правном језику и наравији, методолошки је оправдано посматрати право као жанр, јер он пружа једнаке, али квалитативно другачије могућности од посматрања права као дискурса, те се кроз ту разлику, али и једначење, добија квалитетније објашњење наративне функције права. Уједно, овај поступак допушта да се види са које стране је жанр „ометан“ другим жанровима и колико жанрови једни на друге утичу, те настаје врста „фузије жанрова“ у праву. Правна материја представља фузију осталих, њему блиских наративних форми. Том чињеницом бави се део посвећен семиотици права. Уколико је право нека врста језичке игре, семиотички систем, скуп знакова и симбола са одређеним значењима који су дати у одређеном контексту, а које семиотичар Лотман назива „семиосферама“, остаје да се одреди каква је правна семиосфера, односно каква значења, симболе и сигнале са собом она доноси, и да ли се граничи са другим семиосферама? Установљено је да правна семиосфера носи са собом особености широг друштвеног и културног контекста чије су правне норме само огледало, сиже који треба да измири супротности и створи поредак у свету факата. Ово показује да правни систем не може бити самодовољан, већ да је он „софтверски“ повезан са другим констелацијама у семиотичком простору – догађајима и чињеницама који чине његову основу, па самим тим и другим семиосферама, што је карактеристично за све наративне форме. Део наративне функције права и његове семиотике представљају симболи који се употребљавају у праву, или у вези са правом. Због тога, право има одређену симболику, а и оно само представља симбол.

Уколико је прихваћено да је право вештина или уметност, сва његова наративност је једна врста „симболичке алхемије“, скуп најразличитијих симбола. Управо због те његове особине, због те мреже сигнификаната, право је могуће тумачити. У супротном, тумачење не би било могуће. Од када је Прометеј

поклонио људима слова, свет се сазнаје из слика, слова и симбола као појавни свет и тако се меморише, док наративно остаје „иза текста“. Симболи су, дакле, први ниво уласка у онтолошки низ у чијим се највећим дубинама крије наративност.

Ова чињеница уводи у следећи део рада под насловом „Право као слика (*image*) и естетизовање правне појаве (*ars iuris*)“. Утврђено је да наш први сусрет са правним писаним текстом јесте увид у слику, симбол, спољни обрис и облик права (устав, закон други правни акти). О праву као слици, могу се истаћи три најважније тезе 1) слика је спољни израз права; 2) право изграђује и дистрибуира своју сопствену слику уз помоћ икона ауторитета, тј. власти, суверенитета, традиције, поверења, али и разним другим симболима – одоре, перике, грбови, заставе; 3) право има моћ да регулише уметност – рестрикцију уметничке експресије у име јавног реда и мира. Поред овог, и део у раду „Право као перформанс“, такође произлази из општег филозофског увида да право није само знање или разборитост, или само мудрост или само уметност или вештина, већ је све то одједном, али се може сагледати и из угла сваког од ових посебних елемената. Када се посматра са становишта уметности и вештине, јасно је да су сви који баратају правом нека врста вештака који имају технику руковања правним актима, али има теоретичара (попут Балкина) који свако тумачење права посматрају као посебну врсту извођења (перформанса). Као што сваки пијаниста има свој начин извођења Моцарта, тако и сваки судија има свој начин тумачења одређене норме или одређеног случаја. Овај део рада посвећен је појави извођења или перформанса, који је примећен још у време антике, али никада није обрађен у правној филозофији и теорији до скоро.

Досадашње посматрање права које се састоји од два дела – једног који је сталан и непромењив – а то је наративна сама, и другог који је његова логичка форма (али се може посматрати и као слика), даје могућност да се размотри на које се све начине форма права може употребити. Прво, право производи и именује одређене појаве, начела и концепте и на тај начин симболизује сопствену материју (нека врста аутопојезиса – кривица, правда, слобода, једнакост). Правни текст је тако увек у експанзији – ређају се, један за другим, закони, акти, правни случајеви. То је умножавање сопственог изгледа (појезис). Тело, односно форма

права, има тенденцију да се умножава (правни трансплантати, рецепција права) и као готов производ, без обзира на друштвени контекст, обавезује нас да поштујемо норме које су преузете из других правних система. Управо је закон подложен таквој врсти произвођења, тј. аутопојезиса, и он може дати легитимацију нечему што је лажно, може кривотворити стварност. Овај увид се односи и на теорију права. Мишљење, прича о праву, наставља се цитатима, умножавањем текста који је једини начин очувања тековина и „памћења“ достигнућа цивилизације и људских права, памћење саме материје, наратива који представља искон права. Особина права да буде препричавано, цитирано, умножавано, проучава се у следећем делу који се бави правном продукцијом, трансплантатима и кривотворењем, у делу који се бави интерпретацијом.

Четврта глава посвећена је интерпретацији права. Када је проучена наративна материја права, као и његова слика, и када је јасније шта све право заправо јесте, могуће је пронаћи оно место на коме наративна функција права највише долази до изражаја, а то је тумачење, односно интерпретација права.

Интерпретација се бави првенствено односом света правности и стварности. Познато је да правни односи обитавају у промењивој друштвеној стварности и на њих утичу различите ствари – политика, друштвени покрети, идеологија, уметност, рекламе, емоције, уметничка дела итд. С друге стране, познато је да је право, између осталог, систем правних норми који није дат у реалитету, већ у свету важења. Однос правности и стварности је једна од кључних ствари код тумачења. С обзиром на речено, можемо се запитати како норме улазе у „свет важења“. Правна теорија каже да је законодавац тај који их доноси. Због тога се овај део рада, под називом „Право и реч законодавца“, бави релацијом између правних норми и онога ко их доноси, тиме колико је то транспарентан однос и од каквог је значаја за тумачење, нарочито када је реч о тзв. „аутентичном тумачењу“. Законодавац поседује кључеве свих речи, свих прича испричаних у праву, има моћ да именује чињенице и догађаје и самим тим он стиче титулу врхунског вештака. Законодавац је нешто изрекао и то важи, као што и један антички еп важи. Дакле, дело, као и свако друго, бива одвојено од аутора, „улази у друштво“, бива читано, тумачено, прима нове конотације, ствара нове односе у друштву, мења га, надограђује. То је заједничко теологији и јуриспруденцији,

књижевности и уметности. Са друге стране, свако тумачење почиње одређеном врстом „курсорског“ читања, првом оријентацијом, препознавањем веза. Због тога ће бити разматрано читање права и иницијација у правни текст. Однос писац – читалац – дело, који је препознат као општи принцип у свим дисциплинама, на овом месту биће примењен на право, будући да свако тумачење започиње читањем.

Следећи део у глави бави се интерпретацијом, наратијом и импровизацијом као наративним појавама. Интерпретација праву даје живот, она је „вечно жива ватра“ која покреће номенклатуру и прилагођава је стварности, односно датом случају. Једна прича, она која је дата у закону, претаче се у другу, ону која је протумачена. Људски говор, односно прича, омогућава интерпретацију, тумачење. С обзиром да је свако дело, па и закон – отворено дело, оно има безброј интерпретатора. Зато је легитимно говорити и о импровизацији. Након увида у однос права и импровизације, у истој глави, у делу под називом „Интерпретација и логика – право као немогући *mathesis*“, објашњава се да формална логика има само једну од могућих улога у интерпретацији. Овим приступом нестају границе између реторике, метафоричког или метонимијског значења, логике и фикције. То омогућава да уз помоћ свеукупног инструментарија који наратија омогућава, не будемо ограничени само формалном логиком, јер се живот и друштвени односи тешко могу „сабити“ у логичке категорије. Заправо, то је немогуће. Јер када би постојало апсолутно јасно логичко тумачење, оно не би уопште било потребно. Напротив, тиме би се изгубила комуникативна интеракција, како у тумачењу, тако и у друштвеним односима.

Питањима односа између формалне логике и наратије, детаљније се бави следећи део рада под називом „Нарација *versus* формална логика“. Њиме се, коришћењем различитих примера из света права, негира представа о простој линеарности узрока и последица у праву. Својеврсна херметичка метода тумачења уз помоћ правила логике, наративним погледом на право губи своју моћ, јер тиме задати правни текст постаје отворени универзум догађаја, мисли, речи, илузија, предрасуда и имагинације у којој речи постају „непостојане“. На тај начин, прича о праву постаје огледална прича о свету и његовој историји и будућности. Због тога, наратија остаје „наука“ за будућност.

Следећи одељак, „Кодирање, кодификација и декодирање правног текста“ говори о томе да је право прича која задобија релевантност коришћењем одређених кодова за препознавање. Термин „кодирање“ преузет је из теорије комуникације, а представља могућност да се део неке информације конвертује и презентује у другој форми (један знак у други, гест у знак, реч у симбол итд.). Постоје многа мишљења да сваки текст у себи садржи посебне кодове који му дају одређене карактеристике и сврставају га у посебне категорије (правни текст, књижевни, филмски) те га је потребно декодирати. Корен ове речи (код), са друге стране, коришћен је у праву за два посебна термина а то су *codex* и кодификација, који представљају „органиски корпус темељних закона“, тј. подлогу за преношење основних принципа на друге правне акте. Овај начин тумачења говори о томе колико је материја друштвених односа широка и колико је нарација на ову тему неограничена, јер је потребно уткати посебне ознаке (*stigmata*) који ће је на неки начин сузити, како би смо разликовали правни текст од осталих текстова. Те ознаке дају одређену естетику наративној форми: посебан начин формулисања правне норме, посебне речи које се у њој користе, али и посебан простор у коме је норму могуће наћи. Због свега наведеног, у овој глави се закључује да је интерпретација делатност у којој се најотвореније приказује разлика између правне материје, тј. наратива, и форме, односно естетике права која се, с обзиром на своју променљиву природу може приказати у најразличитијим видовима.

Следећа, пета глава носи назив „Право и нарација у времену“. Кроз четири дела („Право као просторно–темпорални матрикс“, „Историја права као нарација“, „Нарација као основ правне мнемотехнике“ и „Право као архив“) објашњавају се односи између права, нарације и времена. Свака од категорија људског мишљења, као део укупних друштвених ресурса, има сопствене системе језика који служе као координатни системи – простор – време. Ово „испричано време“ шири се непознатим хоризонтима људске мисли, целокупне културе и цивилизације. Право, као један од друштвених текстова, као једна од прича, такође припада „простор – време“ координатном систему који није потпуно „очишћен“ од других координатних система (многобројних и нарастајућих културних појава и промена). Уколико га, према правилима логике, посматрамо изоловано од других појава, добићемо самореферентни систем који одбија да се

повинује реалности. Време и простор тада су дати само у једном пресеку, једној тачки. Симулакрум права одбија да прихвати „друго време“, оно које се налази споља, изван њега самог, изван текста. То чини непремостиви вакуум, недостатак комуникације са другим друштвеним појавама. Право тако постаје нека врста просторно–темпоралног матрикса, као и било која друга издвојена, виртуална реалност. Али, време се у праву може посматрати и другачије. Уколико урачунамо сву историју, садашњост и будућност једне правне појаве, уколико посматрамо историју права као део опште историје, право може постати део опште замисли која се преносила са колена на колена и у којој лежи суштина свих наука и сваког облика друштвене свести. То историју права чини једном великом причом. Ми никада нећемо видети нити доживети ту историју, можемо само да слушамо и читамо о њој. И због тога је прича, тј. наративност медиј кроз који јејидно можемо обухватити „сво време у праву“. Без приче, оно се не може сазнати, нити сагледати. Због тога, постоје мишења и да је сама историја само један огорман литургијски текст. Нарација одржава биће, прошлост и будућност права, она представља вид мнемотехнике, очувања културне меморије, вид конзервације тј. очувања. На тај начин, између осталог, могуће је из претходних правних случајева и правне праксе донети решења за будуће случајеве. Непрегледна сума информација добијена нарацијом, умножавањем правних текстова, чини залиху, базу или архив. Овај архив је у стању да складишти мултидимензионалност правне појаве, јер се она не састоји само од писаних текстова, већ и од митова, драма, епова, трагедија, других књижевних текстова, испричаних правних случајева, екранизованих и филмованих правних материјала, интернет ресурса, сећања, правних споменика, иконичких елемената, судских пресуда, правних мишења. Тај виртуални архив због тога се не налази само на једном месту – у суду или у библиотеци, већ се он налази свуда где постоји прича о праву и тако постаје својеврсан модерни скрипторијум, али и својеврсни дисперзивни споменик грандиозној правној грађевини.

У шестој глави под насловом „Ка трансхуманом праву“, која садржи и закључке рада, констатује се да се човечанство налази на прекретници захваљујући информацијама, тј. нарацији и подложно је новинама и чудима технике и механике. Информација је постала најтраженија роба, ствар од које се

живи, ствар која је насушна потреба, она која постаје живот или која га највећим делом обележава. Информације су себи, на овом stepenu историјског развоја друштва, обезбедиле највећу могућу доступност. „Освајање слободе“ у новом раздобљу, које је названо „информатичко“, „трансхумано“ или „постљудско“ друштво, представља врсту неоиндивидуализма ослобођеног стега „грађанског друштва“. Из разлога доступности информација, односно прича, индивидуа која је члан друштва, себе може доживљавати на многостуке, другачије начине. Све ове чињенице говоре у прилог томе, да је приликом проучавања природе права, неопходно применити приступ који ће омогућити да „друге приче“ (заправо све приче) информације „ослобођене индивидуе“ постану део његовог појма.

У закључку се износи да је у свих шест глава на поступан начин одређено и методолошки утврђено шта све спада у наративну димензију права. Његова наративност се увек може приметити, било да сагледавамо право из старог, античког светла, или праву дајемо нову, модерну димензију.

Најважнији закључак представља став да је право део огромног богатства људских ресурса који су међусобно повезани, граниче се и ослањају један на други, што је основа хуманости наука и дисциплина које једна другој имају шта да саопште и на тај начин обезбеде ефикасније решавање правних проблема.

I глава

ФИЛОЗОФСКИ ПРАВЦИ, ШКОЛЕ, ПОКРЕТИ И СХВАТАЊА О НАРАТИВНОЈ ФУНКЦИЈИ ПРАВА

Изучавање права као наратије обухвата широк избор различитих учења, школа, праваца и схватања. Будући да је велики део постмодерне правне теорије проткан знањима о значају језика и комуникације и да то представља опште обележје филозофије права на крају XX и почетку XXI века, може се рећи да постоји заиста велики број теорија које се на посредан или непосредан начин баве овом темом. Мада се већина ових покрета развија у Америци (изузев „Културних студија“), они своје упориште и филозофску потпору налазе у европској критичкој теорији и покрету „Критика права“ (*Critique du droit*), структурализму, постструктурализму и деконструкцији. Ове значајне и велике школе свој темељ налазе у мишљењу Фукоа (*Michel Foucault*), Дериде (*Jacques Derrida*) или Барта (*Roland Gérard Barthes*). Убрзани развој људских и академских слобода и права обезбедио је овом филозофском замајцу плодно тло у Америци, која је следећи сопствене друштвене промене постала пионир у већини природних и друштвених наука. Како би ови покрети и правци били схваћени на продубљенији и сликовитији начин, неопходно је размотрити њихов настанак, актуелност, као и само културолошко окружење.

1. Културолошко окружење настанка схватања о наративној страни права

Духовна клима која је створена почетком седамдесетих година у Америци, омогућила је велике историјске преокрете, као и културне и духовне утицаје широм света. Доба у којем на сцену ступа глобализам који диктира јединствене културне матрице у свету, а са друге стране нуди културни и морални релативизам, даје основ за развој различитих постмодерних теорија. На крају XX и почетку XXI века, Америка је остварила муњевит развој у најразличитијим

областима живота и науке, почевши од технолошких и информатичких достигнућа, преко открића у природним наукама, па све до развијених хуманистичких истраживања која су у домену правних наука резултирала појавом мултидисциплинарних истраживања. Пораст корпуса права и слобода започео је након другог светског рата, а њихов посебан развој настаје 1960, када је за председника САД изабран Џон Ф. Кенеди (*John Fitzgerald Kennedy*), за време чијег мандата је дошло до реформи у вези са расном равноправношћу и побољшања међународних односа. Уместо политичког опредељења, председник Кенеди је у први план поставио практични менаџмент модерне економије за постизање друштвене стабилности и развоја.¹⁵ Тај период је означио крај надмоћи било које идеологије и омогућио економски развој, што је допринело несметаном развоју друштвених односа. То је време у којем се развијају грађанска права и слободе, буди грађански покрет, развија широки процес друштвене трансформације и рађају нови духовни правци који су се појавили како у свету књижевности и науке, тако и у развоју музике (*rock' n roll*), позоришта, филма, али и неких врста субкултуре (битници, хипи покрет), у покрету за женска права и права хомосексуалаца. Захваљујући економском развоју, нови односи, појаве и вредности ширили су се светом путем телевизије и савремених информатичких средстава. Тада успостављени утицај још увек траје и потврђује тврдњу Џона Лока (*John Lock*) који је изрекао: „На почетку је цео свет био Америка“.¹⁶ Управо тих година, био је у успону „либерализам“ и „слободан“ начин живота који, не само да подразумева избор сопствене идеологије, већ у академском смислу означава ослобођени живот на универзитетима који образује нове нараштаје и усмерава их на либерални колесек. Захваљујући могућностима слободног истраживања и независности универзитета, као и јакој материјалној основи која почива на економској супериорности над остатком света, америчка наука доживела је снажан развој и напредак у свим областима. Развој је забележен и у филозофији и теорији права које су имале позадину у бурним друштвеним и културним дешавањима и одбацивању доташње традиције и моралних баријера.

¹⁵ Вид. John. F. Kennedy, *Говор на Јел Универзитету 1962. године.*

¹⁶ Цитирано према: Peter Laslett, *Lockey's Two Treatises of Government: A Critical Edition with Introduction and Notes*, Cambridge 1970, 319.

„Крај идеологије“ који је Кенеди најавио у својим говорима, означио је почетак плодних научних истраживања у области друштвених наука.

Затим следи изузетно плодан период за неколицину теоретичара и филозофа попут Поснера (*Richard Allen Posner*), Коуза (*Ronald Harry Coase*), Ролса (*John Bordley Rawls*), Нозика (*Robert Nozick*) или Дворкина (*Ronald Myles Dworkin*). Рађају се разни правни и филозофски правци (од „Школе економске анализе права“, па све до различитих „Аутсајдер теорија“). Ови правци утрли су пут савременом начину размишљања, постмодерној теорији и филозофији права. Седамдесете и осамдесете године представљају дефинитивно утемељење ових ставова, искустава, уверења, вредности и академских слобода, развијају врсту „политичке свести“ и економску независност жена. Настаје широк покрет против рата у Вијетнаму и против нуклеарног оружја. У исто време, буде се нове организације које заговарају светски мир и заштиту животне средине. То је време у којем почиње заснивање новог светског поретка, време појаве терористичких напада, али и видео-игара, „зелене револуције“, антиратних протеста, другог таласа феминизма, мултинационалних корпорација, нуклеарних проба, доласка нових чланица у ЕУ, лансирања сателита у свемир, вртоглавог раста значаја моде и мењања друштвених односа.

Научне, технолошке и духовне промене постепено су удаљиле друштвене науке од позитивистичког начина размишљања, али и од свих врста метафизичких поставки. Нови, модерни појам права заснован је на тековинама дисконтинуитета са класичним доктринама, попут правног реализма, конвенционализма или позитивизма. Он одговара свету хетерономности у којем се правац истраживања мења у правцу креирања нових правних концепата као што су: креативна правда, перспективна рационалност, „правни процес који гарантује мултикултурално искуство“.¹⁷ Нове форме резоновања не произлазе из било које универзалне, јединствене идеје или вредности, као на пример из свеобухватног појма правде. Напротив, правда се не посматра као униформна, недељива или метафизичка појава, већ се разликује од случаја до случаја, тј. допушта се креативност у конструисању њеног појма. Овај процес условљен је мултикултуралношћу и мултиплицитетом друштвених појава. У складу с тим, филозофија права почива

¹⁷ <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Law/LawBozo.htm>, приступљено 2. априла 2012.

на постмодерним принципима мењања садржаја и значења самог правног текста, појма права и појма правде. На тим мисаоним тековинама, које су значајно измениле вредности цивилизације, настао је скуп филозофских праваца који разматрају однос права и наратије.

2. Актуелност и значај схватања наративне функције права

Наративна теорија права има своје идеолошко и филозофско упориште у „Критици права“. Она припада постмодерном мишљењу. Међутим, у науци, књижевности и филозофији до сада није дата дефиниција, нити је утврђен заједнички именитељ за постмодерна правна схватања. Због тога, да би се успело схватити шта заправо значи наративна функција права, потребно је схватити постмодернизам. Постмодернизам се најчешће повезује са површним стилем, са нечим ироничним и помодним. Дефинише се као слављење помодног и пролазног или као реакција и неповерење у *grands récits* и велике филозофске системе, какви се могу наћи код Канта (*Immanuel Kant*) или Хегела (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*), или су везани за утопијске визије савреног развоја.¹⁸ Корени постмодернизма могу се наћи код Ничеа (*Friedrich Wilhelm Nietzsche*), који је развио једну од најозбиљнијих филозофских техника за оспоравање чињенице постојања објективног знања и постојања морала. У својој филозофији, он се позива на грчке софисте који су тврдили да не постоји морал по себи, ни добро по себи, те одређује објективност као прерушени ауторитет, односно моћ у академском свету, а логичко мишљење као сумњиво и наметнуто од стране академских ауторитета.¹⁹

Постмодернизам се може представити као скуп ставова о животу на крају XX и почетку XXI века. Заједнички став представља неповерење у *ratio* и све врсте класичних доктрина или устаљених мишљења, сумња у грађански морал и његове вредности, сумња у знање, логичке судове и све врсте ауторитета. Другим речима, то је сумња у превласт рационалности над обиљем још недовољно истражених путева људског поимања. Постмодернизам уводи нове могућности

¹⁸ Сајмон Блекбоурн, *Оксфордски филозофски речник*, Светови, Нови Сад 2000, 325.

¹⁹ <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Law/LawBozo.htm/>, приступљено 2. априла 2012.

сознања које ће надићи *ratio* и стати изнад њега. Он се може везати за Аристотелов појмом разборитости који обухвата и мудрост, и вештину, и „памет“.

У правној науци и филозофији, постмодерна схватања оставила су дубоко неповерење у правни систем и ауторитете, приказујући ломљивост институција чије се важење налази у њима самима, само због тога што су оне део једног логичког система. Уместо слепог поверења у постојеће, нови правци и схватања о друштву и праву покушавају да сазнају, шта то, изван или изнад рација, стоји у основи свих појава. Заједнички именуатељ за протагонисте свих постмодерних схватања јесте дубоки скептицизам према до сада установљеним категоријама и образцима понашања. Тај скептицизам своју окосницу има у разматрању појма и утицаја језика на целокупно људско искуство. Постмодернизам, очигледно, у наведеном смислу представља скуп филозофа, лингвиста, антрополога и психолога који се баве проучавањем различитих врста говора, лишених „постојаног значења“. Не постоји филозофски метадискурс који је задужен за све „језичке игре“, који је легитиман за објашњење свих филозофских појава.²⁰

Следећи те идеје, савремено правно мишљење покушава да мултидисциплинарним приступом врати ствари у своје природно окружење, тамо где својом суштином припадају, да их учини онаквим какве су биле пре *cogita*. Како би то било учињено, прибегава се различитим методима, комбинују стилови различитих облика људске свести и позајмљују инструменти одређеног броја наука. Правна наука бива усмерена на оно што имају да јој саопште друге дисциплине, доживљавајући себе као део једне посебне културе. Развијају се бројне мултидисциплинарне правне теорије, као што су: феминистичке студије, нове институционалистичке теорије, мултикултурализам, комунитаризам, биоетика са биојуристиком, разне функционалистичке, кибернетске и информатичке правне теорије, као и покрет права и књижевности.²¹ Јавља се и „Право у комуникацијама“, „Право сајберпростора“, „Право у свету забаве“, отварају се нова питања из области интелектуалне својине и ауторских права, појављују се специјализовани радови посвећени уско стручним темама као што је однос права и видео игара. Готово да није могуће не запазити да се већина ових истраживања односи на комуникацију, језик, нарацију. Ма колико наслови ових

²⁰ Вид. Жан Франсоа Лиотар, *Постмодерно стање*, Братство Јединство, Нови Сад 1988.

²¹ Драган М. Митровић, *Теорија државе и права*, Досије, Београд 2010, 334–335.

истраживања *prima facie* деловали недовољно озбиљно да би могли бити предмет академског интересовања, они представљају огледалну реалност лудичке стварности, један „врли, нови свет“. Зато, када се право посматра као аутономна област, а правна наука као засебна наука одвојена од свих других, морају се узети у обзир све врсте друштвених односа на које право утиче и са којима је повезано.

На траговима наклоњености духовној и академској слободи као антипону навици размишљања у логичким категоријама, развили су се и научни и филозофски огледи о вези права и наративности. И поред тога што они припадају постмодернизму и критичком погледу на свет, могуће је прецизније лоцирати њихово историјско место међу другим правним студијама, правцима и теоријама. Наиме, сви покрети који се баве односом права и наратије („Сторителинг“ */storytelling/*, „Право и књижевност“, „Семиотика права“ и „Културне студије“), припадају „Савременим школама јуриспруденције“ и могу се својим предметом истраживања сместити између „Феминистичке јуриспруденције“, „Критичке теорије расе“ и „Покрета право и економија“. Док се покрет „Право и књижевност“ бави односом права и књижевности, „Семиотика права“ изучава однос знака и права и синтаксичко, семантичко и прагматско значење права. „Културне студије“ посматрају право као културну појаву уклопљену у шири наративни миље, док је „Сторителинг“ посвећен причању и бележењу правних прича које могу променити правни систем (деле се на фикције и „реалне приче“ – права црнаца, жена и других *outside* група). Упоређујући право са књижевношћу и уметношћу и проналазећи естетске елементе у праву, или га посматрајући само као одређену знаковност, наведени правци представљају различите путеве проналажења новог, наративног појма права чији је циљ проучавање права као приче.

Схватања који се баве разветљавањем односа права и наратије, настала су након што је 1973. године објављена књига *The Legal Imagination (Правна имажинација)* Џејмса Бојда Вајтра (*James Boyd White*). Од тог догађаја, тема односа права и наратије постала је веома распрострањена у академским круговима. Мада су и Бенјамин Кардозо (*Benjamin Nathan Cardozo*) и Џон Вигмор (*John Henry Wigmore*), још у првој половини XX века писали о песницима и новелистима међу правницима, Вајтова књига на много експлицитнији и јаснији начин говори о

томе да наративи нуде правницима другачији увид у природу права. Захваљујући томе, данас на светској сцени испитивање односа права и наратије или права и књижевности цвета као никада раније.²² Према броју објављених радова и великом интересовању академског света, као и курсевима на престижним светским универзитетима, поуздано се може говорити о великој актуелности ове теме. О томе сведоче и бројне књиге и радови које су објављене у последње две деценије. Наративна теорија права проучава се на универзитетима широм света, покренути су часописи који на експлицитан или имплицитан начин обрађују тему односа наративности и права,²³ одржавају се специјализовани семинари и конгреси, а објављен је и велики број књига²⁴ и научних радова, као и различитих студија на тему права и културе.²⁵ Нарочито се истиче „Storytelling“, па се причање правних прича може пронаћи у водећим правним часописима.²⁶

²² Kenji Yoshino, „The City and the Poet“, *The Yale Law Journal*, Vol. 114, 2005, 1835.

²³ Вид. часописе: *Law and Literature* (University of California Press), *Harvard Journal of Law & Gender*, *Harvard Journal of Racial and Ethnic Justice*, *Harvard Latino Law Review*, *Texas Journal of Women and the Law*, *The Yale Journal of Law & the Humanities*, *Yale Journal of Law and Feminism*, *International Journal for the Semiotics of Law*.

²⁴ Неке од њих су: Anthony G. Amsterdam, Jerome Bruner, *Minding the Law*, 2000; Guyora Binder, Robert Weisberg, *Literary Criticisms of Law*, 2000; Peter Brooks: *Troubling Confessions: Speaking Guilt in Law and Literature*, 2000; Jerome S. Bruner, *Making Stories: Law, Literature, Life*, 2002; Law's Stories: *Narrative and Rhetoric in the Law*, 1996; Richard Posner, *Law and Literature*, 1998; Ian Ward: *Law and Literature: Possibilities and Perspectives*, 1995; Richard Weisberg, *Poetics: And Other Strategies of Law and Literature*, 1992; Maria Aristodemou, *Law and Literature: Journeys from Here to Eternity*, 2001; Richard Weisberg, *The Failure of the Word*, 1984.

²⁵ Неки од познатијих радова на ову тему су: Steven L. Winter, „Melville, Slavery, and the Failure of the Judicial Process“, 26 *Cardozo L. Rev.* 2471, 2005; Daniel J. Solove, „Melville's Billy Budd and Security in Times of Crisis“, 26 *Cardozo L. Rev.* 2443, 2005; Parker B. Potter, Jr., „Ordeal by Trial: Judicial References to the Nightmare World of Franz Kafka“, 3 *Pierce L. Rev.* 195, 195–96, 2005; Rosanna Cavallaro, „Solution to Dissolution: Detective Fiction from Wilkie Collins to Gabriel Garcia Marquez“, 15 *Tex. J. Women & L.* 1, 2005; Jane B. Baron, „Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity“, 108 *Yale L. J.* 1059, 1999; Milner Ball, „The Future of Law and Literature: Convo-cations and Conversations“, 10 *Cardozo Stud. L. & Literature* 107, 1998; Richard Epstein, „Does Literature Work as Social Science: The Case of George Orwell“, 73 *U. Colo. L. Rev.* 987, 2002; Daniel J. Kornstein, A Practicing Lawyer Looks Back on Law and Literature, 10 *Cardozo Stud. L. & Literature* 117, 1998; Sanford Levinson, „Some (Brief) Reflections About Law and Literature“, 10 *Cardozo Stud. L. & Literature* 121, 1998; Gary Minda, „Law and Literature at Century's End“, 9 *Cardozo Stud. L. & Literature* 245, 1997; Sanford Levinson, „Law as Literature“, 60 *Tex. L. Rev.* 373, 1982; Symposium, *Law and Literature*, 60 *Tex. L. Rev.* 1982; Kenji Yoshio, „The City and the Poet“, 114 *Yale L. J.* 1835, 2005.

²⁶ Вид. Alex M. Johnson, Jr., „Defending the Use of Narrative and Giving Content to the Voice of Color: Rejecting the Imposition of Process Theory in Legal Scholarship“, 79 *Iowa L. Rev.* 803, 1994; Richard Delgado, „Coughlin's Complaint: How to Disparage Outsider Writing, One Year Later“, 82 *Va. L. Rev.* 95, 1996; Jerome McCristal Culp, Jr., „Telling a Black Legal Story: Privilege, Authenticity, *Blunders* and Transformations in Outsider Narratives“, 82 *Va. L. Rev.* 69, 1996; Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, 1963; Kate Millet, *Sexual Politics*, 1970; новоосновани часописи *Women's Studies* и *Feminist Studies*, 1973; Patricia Williams, *The Alchemy of Race and Rights: Diary of a Law Professor*, Cambridge: Harvard University Press, 1991; Patricia Williams, *The Obliging*

Однос између права и нарације проучава се у Америци као посебан предмет на бројним универзитетима: Универзитету Џорџ Вашингтон (*George Washington University Law School*), Њујоршком Универзитету (*New York University School of Law*), Универзитету Колорадо (*University of Colorado*), Универзитету Харвард (*Harvard University*), Вашингтонском Универзитету (*University of Washington*), Калифорнијском Универзитету (*University of California, UCLA School of Law*), Универзитету Џорџтаун (*Georgetown University*). Ови курсеви омогућавају да се на нови начин приступи правним институтима и појмовима, тј. да се уз помоћ дела Мелвила (*Herman Melville*), Шекспира (*William Shakespeare*), Кафке (*Franz Kafka*) Маркеса (*Gabriel José de la Concordia García Márquez*) и других писаца који су се бавили правном тематиком сликовито објасне формализам, владавина права, наративи, обичаји, правни и политички поредак, власт и легитимитет, друштво, моћ, казна, накнада и искупљење. У томе предњачи Универзитет Харвард који развија посебне приповедачке технике у оквиру курсева који представљају важну историјску документацију, нарочито када су у питању односи полова или односи раса. На пример, курс под називом „Латино прича“ обезбеђује да студенти током неколико година учествују у кампањи која промовише професоре „трећег света“ или „обојене“ професоре права. Поред тога, Харвард подстиче и ствара тренд увођења „прича изван правног факултета“ и „прича у оквиру правног факултета“.²⁷ Циљ ових курсева је да се сагледа улога правника у жанру фикције, унапреди студентско знање о томе како право делује на живот и какав утицај има на друштво, као и да се истражи идеја права у одређеним књижевним делима, а студентима прикаже ширина тема које право обухвата (морал, обичаји, власт, казна, слобода...), као и да се они упознају са великим књижевним делима.²⁸

Shell: „An Informal Essay on Formal Equal Opportunity“, 87 *Mich. L. Rev.* 2128, 1989. и „On Being the Object of Property“, 14 *Signs* 5, 1988; Spirit–Murdering the Messenger: „The Discourse of Fingerprinting as the Law’s Response to Racism“, 42 *U. Miami L. Rev.* 127, 1987, „On Being Invisible“, 4 *Harv. Blackletter J.* 16, 1987. и „Alchemical Notes: Reconstructing Ideals from Deconstructed Rights“, 22 *Harv. Civ. Rts.–Civ. L. Rev.* 401, 1987; Grandmother Sophie, 3 *Harv. Blackletter J.* 79, 1986.

²⁷ Wendy Nicole Duong, „Law is Law and Art is Art and Hall The Two Ever Meet? – Law and Literature: The Comparative Creative Processes“, *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, Vol. 15: 1, 2005, 35.

²⁸ William Domnarski, „Law and Literature“, *Legal Studies Forum*, Vol. 27, 2003, 109.

Из сличних разлога, у Европи су основана посебна удружења, као што су *Италијанско удружење за право и књижевност (ISSL, Associazione Italiana di Diritto e Letteratura)* на Универзитету Болоња (Италија), *Европска мрежа за право и књижевност (European Network for Law and Literature)*, на Универзитету у Ротердаму (Холандија) и *Бергенска школа права и књижевности* у Норвешкој.

Наративном теоријом права баве се и нека од најпознатијих светских имена у свету права, од којих ће на овом месту бити споменути само главни носиоци ове идеје. Једна од најистакнутијих правних филозофиња која се бави односом права и наративности на овај начин је Робин Вест (*Robin West*), широј јавности позната по проучавању Кафкиног *Процеса*, а њена најпознатија књига *Narrative, Authority and the Law (Пруча, власт и право)*,²⁹ говори о две, до тада непроучене стране права. Она упоређује наративно виђење права са женским принципом, а економско виђење са мушким и прави естетску анализу правног текста. Док се економија и политика везују за мушкарце „типа Херкула“, литерарни поглед на свет је својственији женском начину гледања на ствари, он садржи више емпатије, осећања и имагинације, те поседује способност да урачуна и оно што није рационално. У свом естетском виђењу права, ова ауторка користи теорију наратива Ноторпа Фраја (*Herman Northrop Frye*),³⁰ који је поделио естетске облике наратива на романсу, иронију, комедију и трагедију. Робин Вест је ове естетске облике применила у објашњењу четири теоријска приступа праву, а то су: природно право, правни позитивизам, либерализам и етатизам. Она објашњава да ни правне теорије, нити посебни правци и доктрине, нису дати без одређеног „стила“ и утврдила да све правне теорије могу да се сврстају у четири Фрајева естетска облика.

Следећи кога треба истаћи је Алан Хачисон (*Alan Hutchison*), један од великих правника који припадају овом кругу. Хачисон је велики део својих истраживања посветио проучавању правних празнина. Он наглашава нестабилност друштвених контекста и говори о томе да је главна енергија

²⁹ Robin West, *Narrative, Authority and Law*, The University of Michigan Press 1994.

³⁰ Вид. Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton. N. J: University Press 1957.

друштвених промена нека врста „самокреације“ која се успоставља посредством медија.³¹

Поред Хачисона, и Џек Балкин (*Jack Balkin*), професор уставног права на Јелу, доноси неке од најплоднијих радова из области „Права и књижевности“ и „Права и нарације“. Такође, он своја мултидисциплинарна истраживања преноси на однос права и музике и проучавање права у културном контексту. Једно од његових најчитанијих дела је *Cultural Software: A Theory of Ideology* (*Културни софтвер: теорија идеологије*, 1998). Након великог успеха који је ова књига постигла у академској јавности, Балкин наставља да пише о моћима идеологије као врсте фикције која се, као и остали наративи интерпретира у безброј различитих случајева и на безброј начина.³²

И Јан Вард (*Ian Ward*) проучава коришћење елемената права у познатим књижевним делима. Истакао се по томе што расправља о утицају дечије књижевности на поимање права, односно преношењу кодова владајуће идеологије у дечију литературу. Он тврди да је дечија књижевност најутицајнија и најважнија која се може упознати, па је стога веома подложна различитим врстама индоктринација. Вард се бави проучавањем правне стране дечијих књига: *Алиса у земљи чуда*, *Пиквиков клуб* и *Књига о џунгли*, али и другим значајним питањима, као што је нови светски поредак или нови хуманизам. Поред тога, значајно је и његово испитивање односа драме и права, „митологије енглеског конституционализма“, односа устава и фикције, права и порнографије, дискурса права у викторијанској и модерној књижевности.³³

³¹ Најважнија дела Алана Хачисона: *If Plato Had Played Football: Playing a Different Game of Philosophy and Life*, 2006. (*Да је Платон играо фудбал: играње другачије игре филозофије и живота*); *Evolution and The Common Law*, 2005. (*Еволуција и обичајно право*); *Civil Litigation: Cases and Materials*, 2005. (*Грађанскоправни спорови: случајеви и материјали*).

³² Друга његова дела: *What Brown v. Board of Education Should Have Said: The Nation's Top Legal Experts Rewrite America's Landmark Civil Rights Decision*, 2001. (*Шта је Браунов в. Одбор за образовање требало да каже: да су врхунски државни стручњаци изменили главне грађанскоправне одлуке*); *Legal Canons*, 2000. (*Правни канони*); *Processes of Constitutional Decisionmaking: Cases and Materials*, 2006. (*Поступци у уставном праву: случајеви и материјали*).

³³ Вид. Ian Ward, „Theaters of intention: Dramas and law in early modern England“, *English Studies*, 2002, 83 (1), 2002; „Mythologies of English Constitutionalism“, *King's College Law Journal* 2004, 15 (1), 2004; *A State of Mind?: The English Constitution and the Popular Imagination*, Sutton Publishing, 2000; *The English Constitution: Myths and Realities*. Oxford, UK: Hart Publishing Ltd, 2004; „Fiction and the law: Legal discourse in Victorian and modernist literature“, *English Studies*, 82 (1), 2001.

Бернард С. Џексон (*Bernard Stuart Jackson*) је свој истраживачки интерес усмерио на семиотику права, односно на истраживање семантичког, синтаксичког и прагматичког значења права. Оснивач је *Међународног удружења за семиотику права*, као и часописа *International Journal for the Semiotics of Law*. Његова готово непрегледна библиографија указује на то да се семиотиком права почео бавити још седамдесетих година прошлог века. Тај период истраживања обухвата четрдесетогодишњи рад.³⁴

Поред ових аутора, неки писци тврде да наративне законитости могу да пробуде нова искуства и перспективе у праву које нису биле примећене од стране доктринарних студија. Ови аутори увиђају да корени културе потичу од усмених предања, тј. прича које комбинују наративно, симболе, музику. Такве приче постоје и данас, још су доступније коришћењем дигиталних записа и медија: снимају се, преводе и шире целим светом. Оне могу да буду написане, одштампане, угравиране, снимљене на филму. Један од ових аутора је свакако Дерик Бел (*Derrick Albert Bell, Jr.*), први афричко–амерички професор права на Харварду и један од оснивача *Критичке теорије расе*.³⁵ Бел је познат по томе што се бавио фикцијом, јер је писао приче са правном тематиком које су имале за циљ да унапреде теорију расе. Његова новела *The Space Traders* (*Свемирски трговци*, 1992), говори о томе како су ванземаљци дошли на земљу и обећали земљанима материјални и економски бољитак, уколико им продају све припаднике црне расе. Мишљења о фикцијама које реферирају на право су различита – њихов циљ је у томе да на метафоричан начин представе реалност и да је посредством приче трансцендирају на виши теоријски ниво.

Следећи значајан аутор је Ричард Делгадо (*Richard Delgado*) који је познат научној и стручној јавности као борац за слободу говора, један од оснивача

³⁴ Овде ће бити наведене само неке од његових књига које се баве темом семиотики и наративности права, а то су: *Semiotics and Legal Theory*, 1985. (*Семиотика и правна теорија*); *Making Sense in Law: Linguistic, Psychological and Semiotic*, 1995. (*Дати смисао праву: Лингвистички, психолошки и семиотички*); *Studies in the Semiotics of Biblical Law*, 2000. (*Студије из семиотике библијског права*); *Law, Fact and Narrative Coherence*, 1998. (*Право, чињеница и наративна кохеренција*).

³⁵ Неке од изабраних књига: *Race, Racism and American Law*, 1973; *Silent Covenants: Brown v. Board of Education and the Unfulfilled Hopes for Racial Reform*, 2004; *Ethical Ambition: Living a Life of Meaning and Worth*, 2002; *Afrolantica Legacies*, 1998.

„Критичке теорије расе“ и тореџичар „Сторителинга“. За разлику од Бела који се бавио црначком тематиком, Делгадо је посвећен правима латино заједнице.³⁶

Једна од значајних ауторки које се баве наративношћу права је и Кетрин Абрамс (*Kathryn Abrams*), која је посвећена феминистичкој јуриспруденцији, наративној теорији и уставном праву. Она се бави анализом случајева дискриминације жена приликом запошљавања, као и односом права и емоција. Њен рад се делимично састоји из сакупљених „женских прича“, материјала и случајева. Такође се бави феминистичком методологијом и епистемологијом, проучавањем правне регулације сексуалног узнемиравања, као и културолошким обележјима женског у праву.³⁷

Ричард Хогарт (*Richard Hoggart*) и Стјуарт Хол (*Stuart Hall*) су оснивачи *Центра за савремене културне студије*. У својим радовима комбинују методе друштвене и политичке теорије са теоријом медија, филма, књижевности, комуникација, док Паул Кан (*Paul W. Kahn*) заступа мишљење по коме суштина права лежи изван нормативног поретка – она представља више начин живота него скуп правних правила и зато предлаже да школовање правника укључи нову дисциплину у којој се неће проучавати само правна правила него и дела из области фикције која образују свет правног значења.³⁸

Аутори који имају значајне наслове или мисли из области наративности права су и Роналд Дворкин (*Ronald Dworkin*), Костас Дузинас (*Costas Douzinas*) и Ричард Поснер (*Richard Posner*). Доајен америчке правне сцене, Дворкин, заступа мишљење да у праву треба користити аргументе књижевности. У свом раду *Law as Interpretation*, он тврди „да можемо да унапредимо разумевање права упоређујући правну интерпретацију са тумачењем у осталим пољима знања,

³⁶ *Latinos and the Law: Cases and Materials*, 2008. (*Латино–американци и право: случајеви и материјали*); *The Law Unbound! A Richard Delgado Reader*, 2007. (*Ослобођено право! Читалац Ричард Делгадо*).

³⁷ Њене скорашње публикације обухватају: „Fighting Fire with Fire: Rethinking the Role of Disgust in Hate Crimes“, *California Law Review*, 2002. (*Борба ватре с ватром: улога гађења у злочинима из мржње*); „Subordination and Agency in Sexual Harassment Law“ *Directions in Sexual Harassment Law*, 2003. (*Подређеност и активизам у праву о сексуалном узнемиравању*); „The Legal Subject in Exile“, *The Duke Law Journal*, 2001. (*Правни субјекат у егзилу*). Приче маргинализованих група које проучавају ови аутори називају се још и *outroups* теоријама које потдстичу боље упознавање са проблемима данашњице односно суочење са правним проблемима који бујају у данашњем друштву.

³⁸ Paul W. Kahn, *Cultural Studies of Law: Reconstructioning Legal Scholarship*, University of Chicago Press 1999. (*Културне студије права: реконструкција правних студија*).

нарочито у књижевности“.³⁹ У поглављу овог рада под називом *The Chain of Law* (*Ланац права*), Дворкин тврди да у праву и књижевности постоји нераскидива веза између онога ко ствара право (или уметност) као и онога ко га тумачи (или критикује). Уметност не може да буде створена без критике. Потребан је неко ко ће протумачити дело уметника, као што и право не може да остане мртво слово на папиру. Он сматра да је код тумачења најбитније одредити шта је уметник, односно законодавац желео да каже. Како би описао тумачење правне норме, Дворкин предлаже да замислимо групу књижевника који пишу заједнички роман, при чему сваки следећи пише ново поглавље. Одговорност првог је највећа, јер он мора да започне причу и да протумачи осталима шта је тиме мислио како би могли да наставе рад на следећим поглављима. Он мора да зна шта је смисао целе приче, који су главни ликови, који су њихови карактери, мотивација итд.⁴⁰ На тај начин, Дворкин је право довео у везу са уметношћу, односно са писањем романа.

Костас Дузинас је такође један од аутора кога не треба заобићи у расправи о наративној теорији права, јер се он бави широким спектром тема, почевши од односа права и књижевности и наративности, до естетике и етике права, и односа права са уметношћу, књижевношћу, емоцијама и другим облицима друштвене свести.⁴¹ Његови радови се не односе директно на наративност права, али упоређивање и проналажење заједничких тачака и елемената између права и других области друштвеног, уметничког и књижевног живота говоре много и о односу права и приче, којег се он местимично дотиче у оквиру других истраживања.

Ричард Поснер, великан америчке правне мисли, научној јавности познат као припадник „Економске школе права“, своја академска интересовања у последњој деценији стваралаштва преусмерио је на област везе између права и наративности. У књизи *Overcoming Law* (*Надилажење права*, 2000), а заправо још и раније, када је објавио *Law and Literature: A Misunderstood Relation* (*Право и*

³⁹ Ronald Dworkin, „Law as Interpretation“, *Texas Law Journal*, Vol. 60, 1982, 527.

⁴⁰ *Ibid.*, 541.

⁴¹ Најпознатија дела Костаса Дузинаса јесу: *The Logos of Nomos: Interpretation, Ethics and Aesthetics in the Law*, 1996. (*Логос номоса: интерпретација, етика и естетика права*, са Рони Варингтон (Ronnie Warrington); *Postmodern Jurisprudence*, 1991. (*Постмодерна јуриспруденција*, са Рони Варингтон); *Justice Miscarried: Aesthetics and the Law*, 1994. (*Изгубљена правда: естетика и право*, са Рони Варингтон); *Law and the Emotions: Prolegomena for a Psychoanalytic Approach to Legal Study*, 1998. (*Право и емоције: пролегомена за психоаналитички приступ правним студијама*).

књижевност: погрешно схваћени однос, 1988.) постало је јасно да је тема која заузима све више простора у Поснеровим расправама однос права и приче. У неколико својих ранијих радова дотицао се овог питања, прво у *Cardozo: A study in Reputation* (Кардозо: студије угледа, 1990)⁴² и на махове у *The Problems of Jurisprudence* (Проблеми јуриспруденције 1990). У овим делима Поснер се бави расправом о ретирици Херберта Векслера (*Herbert Wechler*) и Роберта Борка (*Robert Bork*), затим говори о судији као посматрачу представе, скандинавским сагама, коришћењу наративних техника од стране теоретичара покрета „критичка теорија расе“, анализом делова Одисеје, као и анализом односа права и књижевности.⁴³

На овом месту треба споменути и једног кривичара, аустријског писца Валтера Грасника (*Walter Grasnick*) који сматра да у праву не можемо избећи литерарни елемент. И не само литерарни, већ ни реторички, тако да је поглавље своје књиге *Ка новој теорији права* назвао „Кривични процес као ментални дискурс и језичка игра“.⁴⁴

Као предмет истраживања, „Покрет право и књижевност“ први пут је у домаћој правној науци споменут у уџбеничкој литератури на Правном факултетету у Новом Саду, када су Гордана Вукадиновић и Радивој Степанов објавили *Теорију права I* (2001)⁴⁵ те су студенти у оквиру предмета *Теорија државе и права* и *Филозофија права* могли да се упознају са настанком и местом овог покрета међу осталим правним школама и правцима.

Професор Драган М. Митровић је објавио неколико занимљивих радова у којима се бави правним институтима у Шекспировим драмским делима. Он не доживљава право као униформни, једном заувек дат систем значења, већ сматра да његово тумачење зависи од многих спољних фактора, чак и информатичких и

⁴² Видети: Richard A. Posner, *Cardozo: A Study in Reputation*, University of Chicago, 1990. У другом издању своје књиге, настале из предавања на Универзитету Мичиген у току 1989, Поснер у предговору говори о томе да је књига заснована на односу права и књижевности као и да је та тема изабрана не само због високе компетенције Универзитета у Мичигену у овој области, већ и због његовог личног интересовања за ову тему. Поснер оличење овог предмета истраживања налази у Бенџамину Кардозу, његовој репутацији и моћи нарације и реторике. Он закључује рад својом најконтровезнијом тврдњом да је у јуриспруденцији важнија реторичка од аналитичке моћи.

⁴³ Richard A. Posner, *The problems of Jurisprudence*, Harvard University Press, 1990, 393–404.

⁴⁴ Валтер Грасник, *Ка новој теорији права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад – Сремски Карловци 2001, 5.

⁴⁵ Вид. Гордана Вукадиновић, Радивој Степанов: *Теорија права I*, Футура, Петроварадин 2001.

других правила комуникације, што је саставни део његовог холистичког схватања праву.⁴⁶ Осим тога, на докторским студијама Правног факултета, у оквиру Правно–теоријског модула, установио је специјалистички курс „Холизам и право“.⁴⁷

За наративну теорију права, веома су важне и две књиге Слободана Бељанског: *Поетика права (1999)* и *Право и илузија* која је објављена исте године.⁴⁸ Прва расправља правну и моралну кривицу Димитрија Карамазова, бави се Кафком и његовом визијом права као савршеног лавиринта безумља и фантазије и антропологијом кривичног поступка код Камуја (*Albert Camus*), Шекспира и Лазе Костића, док се у другој, *Праву и илузији*, на различитим примерима из праксе приказује да је право фикција која у неким случајевима уопште не одсликава стварност и реално стање ствари, већ почива на имагинарним визијама и значењима којима којима се попуњавају правне празнине, тумаче изјаве сведока, доносе пресуде. У најгорим случајевима, објашњено је, ова имагинација може нарушити основна људска права.

Ово су, укратко, кратке забелешке о писцима који се баве истраживањем различитих аспеката права и наративности. Они су дали велики допринос правној науци проучавајући правну појаву на специфичан начин, а њихов рад је утолико важнији и упечатљивији, јер даје нови поглед на право и проучава га у скаладу са постмодернистичком визијом света, што представља реткост у правној науци. Да подсетимо, један од најранијих радова Ханса Келзена био је посвећен *Божанственој комедији* Дантеа Алигријерија.

Данас се овим правцем запућује све већи број писаца, у складу са ширењем комуникативне технологије и развојем језичких система. Пратећи све боље упознавање са језиком и формама људског изражавања, правац Право и књижевност постаје све прихваћенији и напреднији, па се сматра да ће у историји правних наука оставити значајан траг.

⁴⁶ Вид. Драган М. Митровић, „Вилем Шекспир о држави и праву“, *Анали правног факултета у Београду*, 1–2, 1990. и „Право, правда и милосрђе у драмама Вилијема Шекспира“, зборник радова *О правди и правичности*, Београд, 1995; Исто у: час. *Књижевност*, бр. 7–8–9, Година 3, Београд 2001, 877–894.

⁴⁷ Вид. Драган М. Митровић, *Пут права. Холистичка парадигма света и права у светлу теорије хаоса и правне теорије*, Службени лист СРЈ, Београд 2000.

⁴⁸ Вид. Слободан Бељански, *Право и илузија*, Библиотека XX век, Београд 1999. и *Поетика права – Политика филозофије*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1999.

3. Генеза и анализа теорија о наративној страни права (рационализам vs. постмодернизам)

О односу између права и наративности расправљао се још у старој Грчкој. И тада је постојало колебање око тога јесу ли закони од исте врсте као и епови, драме, трагедије? Познато је Платоново мишљење о песницима. Он тврди да песнике треба протерати из града јер штете држави, док књижевност мора бити забрањена због своје ирационалности и заводљивости.⁴⁹ Овај пример може указати на сву штетност посматрања наративности као одвојене текстуалности, која није повезана са државом и правом, као и наука о немогућности забране живе, путујуће речи, испреплетене са другим речима које у држави живе. Ипак, Платонов дијалози *Федар* и *Закони* касније износе нешто ново. Ови дијалози доносе мишљење да књижевност ипак не би требало да буде забрањена, због тога што је немогуће одвојити је од друге текстуалне праксе.

Сократ (*Σοκράτης*) уочава добре ствари песништва, које се налазе у њиховом наративном карактеру. Песници и рапсоди представљају и величају догађаје који су се десили и на тај начин славе државу и њене јунаке. У дијалогу *Ијон*, који говори о *Илијади*, Сократ се диви рапсодима, интерпретаторима епова, због тога што тумаче Хомера, најбожанственијег од свих песника, јер рапсод треба да тумачи песникове речи, он мора знати шта песник мисли, шта се заправо догодило.⁵⁰ У томе је снага песништва – оно се тумачи, представља публици, доноси моралне поуке путем рапсода који тумаче догађаје, попут судије који тумачи шта се десило у реалности. Грчким филозофима је било познато да знање представља извесну општост, свеукупност, те није реткост да они упоређују неки вид уметности са правом. То се, парадоксално, може видети и код Платона када у *Законима* упоређује право и уметност, законодавце и сликаре, када описује музику као врсту права и упућује на чињеницу да право има преамбуле које су као поеме или прелудијуми у музици.⁵¹ Платон је све ово могао да каже само због једног разлога: сви ови облици људске свести имају заједнички садржај, а то је нарација. О томе да нарацију по свом онтолошком бићу не треба делити, видимо у

⁴⁹ Платон, *Закони*, 253–262, 798 е–805 ц.

⁵⁰ Платон, *Ијон*, *Гозба*, *Федар*, БИГЗ, Београд 1979, 5, 530 ц.

⁵¹ Платон, *Закони*, 219–220, 225, 167, 769 б–е, 799 е–800 а, 722 д–723 б.

Софисту, у којем Платон говори о томе да настојање да се „све изолује од свега другог“, може само наликовати човеку који је „далеко од Муза и филозофије“ и да то представља уништавање говора, јер и говор настаје преплитањем облика.⁵² Платон је био дубоко свестан о повезаности права са другим појавама у друштву: са уметношћу, књижевношћу, а нарочито са песништвом. Свестан јачине њихове моралне поуке и могућности утицаја на етос (*ἦθος*), он није желео да допусти да неко други, сем државе, има утицаја на стварање моралних представа и педагошки делује на грађане. У *Законима* Платон зато каже: „Мимо свете песме одређене од државе и мимо целокупно зборно плесање младежи нико не сме ни реч изустити нити извести икакав плесни покрет, једнако као што не сме радити против било ког другог закона“.⁵³

Прво што су филозофи учили када се ради о мешању правне и песничке материје, као и о мешању правне и осталих облика друштвене свести који за своју основу имају језик, јесте то да сви они представљају део једне приче. Њихов заједнички именилац је наративност која има толико велику снагу да је понекада треба ограничити, јер прича је та која ствара обичаје и представу о томе шта је добро, а шта зло. Друго што су филозофи схватили јесте да је веза између свих наративних облика заправо извесна апстракција, принципи који се не могу пронаћи у природи, одређена артифицијелност, одрођеност од природе. Када је реч о правној науци, већ при самом њеном заснивању постоји свест да она мора прибећи апстрактним принципима, јер се према материји и методу разликује од природних наука које су требале да буду узор искуственој и експерименталној проверљивости изнесених теза. Не треба заборавити да је право артифицијелно – право није природа, оно је *natura naturata*. Оно је „пластично“, вештачко, подједнако као и било који виртуалитет, као било која проза. Сличност права са нарацијом лежи у артифицијелности, у конвенцији самој. Као што је рекао Русо: постанак језика, сличан је постању самом, он је људско дело, развијање инструменталне склоности која носи у себи двоструку конвенцију: природни узрок који окупља и произвољну одлуку која утврђује.⁵⁴

⁵² Платон, *Софист*, у: *Платон о Језику и сазнању*, Рад, Београд 1999, 81–82, 259 д–260 ц.

⁵³ Платон, *Закони*, 255, 800 а.

⁵⁴ Жан Жак Русо, *Оглед о пореклу језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 2001, 25.

Ово дело језика, али и производ високе конвенције доводи право у непосредни однос са поетиком, са књижевношћу. Неки писци постају дубоко свесни да је право прича, мит, која путем присилних механизма долази у стање важења, што важи и за целу историју људског писања. Плутарх (*Πλούταρχος*), на пример, пишући упоредне биографије Тезеја и Ромула каже на почетку свог списка: „Нека нам дакле, пође за руком да митску причу, прочишћену, натерамо да се подвргне разуму и да добије изглед историје; али тамо где она тврдоглаво презре оно што је могућно и не прихватити ни делић оног што је вероватно, тражићемо благодатне читаоце“.⁵⁵ Овакво размишљање навело је неке друге писце да сматрају да је и цела историја заправо једна прича, „огроман литургијски текст“ у којем зарези и тачке нису мање вредне од редова и целовитих поглавља, премда је значај једних и других неодређен и дубоко скривен“.⁵⁶

Свесни овог давнашњег сазнања да је прича део свих друштвених појава, филозофи су почели уместо стварних догађаја да испитују причу саму – наратив као појаву. Роман Јакобсон (*Роман Якобсон*), тврдио је да књижевност, управо због своје припадности „општој причи“, не постоји као засебна дисциплина, док семиотичари откривају од које супстанце је изграђено значење и на који начин и којим кодовима се преноси одређена порука. Они тврде су сви текстови, изговорени или писани, потпуно исти, с тим што се неки нарочито кодирају, како би се разликовали од других, као што је то случај са правом. Овакав приступ, први пут је применио руски аутор, формалиста Виктор Шкловски (*Виктор Борисович Шкловский*) у својој расправи о односу између композиције и стила,⁵⁷ а такви ставови се могу наћи и у раду Владимира Пропа (*Владимир Яковлевич Пропп*), који је проучавао структуру народне приче. Касније се проучавање наратива наставило у раду *Прашке школе* и француских научника, као што су Клод Леви–Строс (*Claude Lévi-Strauss*) и Ролан Барт. Отуд је настала и *наратологија*, термин који је први употребио Цветан Тодоров, француски семиотичар, а означава теорију наративне структуре и начина на који она утиче на нашу перцепцију.

⁵⁵ Плутарх, *Тесеј, Ромул*, Рад, Београд 2004, 8.

⁵⁶ Леон Бло, *Фрагменти, L'Âme de Napoléon*. Цитирано према: Хорхе Луис Борхес, *Нова истраживања*, Паидена, Београд 2008, 97.

⁵⁷ Вид. Victor Chklovski, *Sur la théorie de la prose*, L'Age d'Homme, Lausanne 1973.

Дакле, још од старих Грка, преко Јакобсона, Леви-Строса, до Ролана Барта, постављано је питање због чега су наративи подељени у одређене „жанрове“, кодирани режимима и регулативима који их формализују и стављају у један немогућ, одвојени текст који не сме да прелази унапред задату форму. Да није било ових научника, данас се не би могло расправљати о наративности права, јер су ова истраживања из области наратологије допринела да буду припремљени основни теоријски предлошци и услови за развијање много експлицитнијих разматрања о односу између права и наратије.

Тек након истраживања ових писаца Вајт је могао да напише *Legal Imagination*. Циљ његовог истраживања био је да проучи које све употребе језика постоје у различитим културама и заједницама и у поимању самог себе. Други приоритет био му је да одреди какав језик користимо када причамо о другима – да ли их, политички и етички представљамо као објекте, као карактере, карикатуре, или као аутономне личности без икаквог идеолошког уплива, док се трећи део односи на различите форме експресије и говора: правног, песничког и говора књижевности. Сем ова три циља истраживања, главни Вајтов задатак био је да развије наслеђена ограничења која се користе како би се те врсте говора могле разликовати.⁵⁸ Право по Вајту није само систем правних норми, нити израз класних интереса, већ је оно што се зове језик, али не језик као скуп израза, већ као збир стања и очекивања нашег ума, што би се просто могло назвати културом. Право је енормно богат и комплексан систем мисли и експресија, друштвених дефиниција и пракси којима се може овладати и које могу бити сачуване или измењене од стране појединачне свести. Бавити се правом, представља и културолошку спремност, тј. познавање ствари из опште културе, јер је то уметност читања одређених текстова, али и уметност говора и писања одређеним речником права. Вајт сматра и признаје да половину права заправо представљају политика и строга правничка правила, али његову структуру највећим делом представља језик. То је оно што праву даје највећу моћ и што је, уједно у праву најмоћније.⁵⁹ Право представља уметност да се из датог материјала створи, каже и напише нешто ново, па је оно подједнако ствар полике, етике, али и естетике. Због тога је важно да се поново сачини композиција од онога што је било раздвојено

⁵⁸ James Boyd White, *The Legal Imagination*, The University of Chicago Press, 1985, xii.

⁵⁹ *Ibid.*, xiii

или фрагментирано. Вајт посматра и спаја различите стране живота: домен јавног и приватног, личности и професије, осећања и мишљења, општег и посебног, јединства и контрадикције и различитих форми експресије – од права до поезије.⁶⁰ Другим речима, он у извесном смислу доживљава правника као писца. Мада право употребљава специфичан језик, потребно је да правник буде и у језику права и изван њега како не би упао у врсту професионалне деформације. Како би поткрепио своје увиде, Вајт користи одломке из дела Марка Твена (*Mark Twain*), Чарлса Дикенса (*Charles Dickens*) и Франсиса Паркмана (*Francis Parkman*).⁶¹ На тај начин вишеструко успева да његов говор о праву буде врста књижевног дискурса. Прво, покушавајући да теоријски истакне ту тезу, и друго, прилажући приче о обичним људима и употребљавајући одломке из књижевних дела како би илустровао оно о чему говори. Такво становиште касније је определило многе писце да прибегну оваквој теорији и да се њоме баве.

Током деценија истраживања, утврђено је да је право део књижевности и обрнуто, да је књижевност део права. Од Вајта је постало јасно да само континуитет настанка појава, а не њихов дисконтинуитет, може допринети да суштина људских односа буде сазната. Нема сумње да нарација битно и суштински одређује право и да се оно јавља као тематски део општег наратива који је присутан у друштву и чини стварност тог друштва. О томе најпре говори чињеница да људско биће готово сву своју личност дугује причама. Не сећамо се најважнијих момената у свом животу: рођења, одрастања, доброг дела детињства – о томе нам причају старији. Не сећамо се када смо проговорили, када смо проходили, шта смо радили када смо били мали – и о томе нам причају старији. Касније, та прича постаје, ако не и најважнији део наше личности на основу које конституишемо своју личност, чувамо меморију о себи као о бићу које је у друштву настало, и на основу ње градимо битан део својих емоција, размишљања, доносимо неке од важних одлука, задобијамо правни субјективитет и градимо правне статусе. Та „првобитна прича“ даје пријемчивост за веровање у конвенције, неписана морална начела, митове, политичке програме, религијску оријентацију. Можда и прве вредности у друштву деца прихвате уз помоћ бајки –

⁶⁰ *Id.*, xiv

⁶¹ *Id.*, 8 и даље.

о томе шта је добро а шта зло. Кроз приче се прихватају најважније матрице друштвеног понашања и учи из примера јунака који представљају модел за неке од важних друштвених актера. Постаје јасно да је људска перцепција везана за *приповести* – оне чине огроман део свести, па чак и подсвести.

Све ове закључке изнео је Вајт, а филозофима и теоретичарима који су се након њега бавили оваквим истраживањима било је далеко лакше. Биндер (*Gyora Binder*) и Вајзберг (*Robert Weisberg*), на пример, називају одредницу право и књижевност наративним тропом.⁶² Они сматрају да је правни аргумент само селективна интерпретација догађаја у наративном облику, који са једне стране зависи од имплицитних наратива, док са друге његова селективност може да потискује одређене важне друштвене групе.⁶³ Снага нарације има моћ да унапреди закон и да унапреди интересе подређених група – оних који су искључени. Живот ствара правне норме и правне институте, и када не би било тако, право би остало један застарели скуп правила. Одавно је познато да право мора да прати развој људских односа, да ослушкује нове друштвене проблеме, односе и везе, јер оно што се дешава у реалности има моћ да створи ново право и да побољша постојећи систем. Нове друштвене односе могуће је увидети, не само у деловању и причама појединаца или у њиховим страдањима због нерегулисане правне ситуације, не само из деловања све развијенијег цивилног сектора, већ и из књижевних дела, филмова и различитих врста мултимедијалне уметности. Ове области представљају полигон, сазвежђе које сублимира друштвене односе, емоције, патњу, морал, обичајност, урбане митове, људске ставове. Због тога, посматрати право као наратив, као приповедање или као текст може да донесе промену и развој.

Због свега тога, Биндер и Вајсберг сматрају да су раније постојали само различити облици „учених дискурса“, као што су историја, поезија, драме. Давни списи били су само различити жанрови „слова“,⁶⁴ односно писања, а разлика између њих није била толико очигледна као данас када су они подељени на различите науке, научне гране и научне дисциплине које се предају и изучавају на факултетима као одвојени предмети и курсеви, при чему се понекад две блиске

⁶² Gyora Binder, Robert Weisberg: *Literary Criticisms of Law*, Princeton University Press, 2000, 201.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Id.*, 7.

науке изучavaju на различитим факултетима. Због тога, упоредити и заједно изучавати и откривати наративну основу права у савременим академским условима може да звучи некако страно, јер то не одговара категоријама које су дубоко урезане у нашу свест. Те унапред задате категорије указују на то да литература и прича намају ничег заједничког са правом, па се другачије поимање ствари чини неуобичајеним, јер представља део поретка знања и вредности који је давно заборављен. Са друге стране, решеност да се испитају односи између права и наратије, отвара могућност размишљања на један нови, освежавајући начин.

Када се боље размисли, мисао о појму „књижевности“ није страна појму права, тим пре што закон у себи садржи карактере, личности, сензибилитете, митове и традиције који сачињавају друштво. Јасно је да закон опонаша стварност, те се и у њему морају наћи сви ликови, предмети и радње који су од значаја и у стварном свету. Са те тачке гледишта, право се у опонашању реалности на први поглед не разликује од мита, драме или епа. Какви су били друштвени односи, обичаји и политика у неком друштву, може се видети кроз драму или роман, али се до закључка може доћи и тумачењем закона тог друштва. Закон је нека врста „арене“ која генерише културна значења. Нарочито је политичка наратија важна за друштво – њена функција налази се негде између педагошке и перформативне улоге. Политика је стога „континуирани процес приповедања“.⁶⁵ Са друге стране, јасно је да је и књижевност арена сталног стратешког сукоба условљена институцијама, конвенцијом, друштвеном моћи и практичним циљевима. Како се из књижевности могу прочитати друштвени односи и право неког времена, тако и обрнуто, право утиче на књижевност која је одувек била поприште борбе, интереса и политичких сукоба.

Није могуће не приметити сличност између две појаве и у судском поступку. Улога узрочно–последичних објашњења на суду слична је оној коју узрочно–последични низ има у причи. Законитости узрочно–последичних објашњења на суду исти су као и они који су карактеристични за приповедање.⁶⁶ Суђење има свој почетак, заплет, расплет и крај. То је нарочито очигледно у новијим тенденцијама медијског представљања, тј. „комерцијализацији“ права која се, последњих неколико декада одвија у медијима. Она још више замагљује

⁶⁵ *Id.*, 288.

⁶⁶ *Id.*, 264.

границе између права и књижевности, односно права и других уметности, јер право бива преведено на текстуалност медија.⁶⁷ На тај начин, судски поступци постају начин фасцинирања јавности, бивају коришћени у комерцијалне, медијске сврхе, а право добија посебну узбудљиву црту. Тако, цео свет може да се на лак начин упозна са америчким криминалистичким методима и правним системом.

Због реченог, Роберт Ковер (*Robert Cover*) у свом раду „Номос и наратива“ (*Nomos and Narrative*) успоставља блиску везу између права и наративности, тврдећи да правна правила и принципи нису само заповести створени од друштва, одређених људи или Бога, већ представљају знаке уз помоћ којих свако од нас комуницира са другима.⁶⁸ Уговор, или правила о пловидби, као и правила кућног реда, знаци су комуникације са другима. Оно што субјекат жели да постигне као неко ко уговором добија овлашћење или обавезу јесте то, да друга страна за то сазна уз помоћ знаковности, сасвим одређеног начина на који ће му то бити саопштено. Уколико је забрањено јести сладолед у продавници – то такође представља врсту комуникације у којој страна која је истакла забрану хоће да каже да не жели да одећа у радњи буде испрљана итд. Јасно је да је право, као и прича, заправо врста комуникације, начин на који са другима општимом и саобраћамо.

И када поставимо један поред другог појмове номос (*νομός*) – наратив, наићи ћемо на неизбежну сличност. Самим тим што прописује, не оно што јесте, већ оно што би требало да буде, номос, нити је утопија, нити чиста идеја. Због тога, он представља свет системски сачињен у облику тензије између реалности и визије, тј. разлике између реалности и замишљене алтернативе. Кодови који повезују систем и спајају га са друштвеном стварношћу морају бити наративни. Исто тако, различити жанрови наратива – историја, фикција, трагедија, комедија, представљају збир тврдњи и односа који су такође нормирани. Другим речима, наративи су модели уз помоћ којих проучавамо и доживљавамо трансформације које се догађају када дато стање ствари треба да „прође“ кроз поље принуде сличних поједностављених скупова норми.⁶⁹ Дакле, и номос и наратив имају бар две заједничке особине, а прва од њих је та што стоје „између реалности и идеје“,

⁶⁷ W. N. Duong, 33.

⁶⁸ Robert M. Cover, Foreword: Nomos and Narrative, *Harvard Law Review*, Vol. 97:4, 1983, 8.

⁶⁹ *Ibid.*, 9–10.

док друга представља одређено поље принуде, односно кодове који их спајају са реалношћу.

Може се запознати како наратив има израженију црту апстрактности и идеалности, одређене етеричности, док је номос више повезан са кодираношћу, односно принудности исказивања. Овај однос сличи на биполарност старогрчког света који може бити исказан кроз однос аполонско – дионизијско. Према Ничеу, дионизијски принцип представља распршеност и етеричност која је својствена свакој „народности“, док аполонски принцип представља поредак, метрику, уређеност. Право је управо „аполонски“, уређени говор који плута у мноштву неповезаних, силових, нелогичних говора. Тај однос између права и наративности најбоље се може описати Ничевим увидом о односу између народне старогрчке песме (дионизијски принцип) и аполонског епа. Наиме, Ниче сматра да је народна старогрчка песма *perpetuum vestigium* слична аполонском епу.⁷⁰ Исто тако, свеколика прича, сликарство, музика, књижевност, представљају стално обележје правног система и сваке нормативности. Наративност у књижевности, музици, сликарству, сајбер–култури, представља окружење и стално обележје права. Право не може постојати само за себе, оно живи у окружењу, рађа се, живи и умире у одређеној култури коју чине вредности засноване на уметности и књижевности.

Поред напред постављених објашњења и даље се поставља питање шта би тачно требало да буде наративна јуриспруденција? Шта значи исказ да је право наратив? Најпластичније објашњење дао је Џејмс Елкинс (James R. Elkins). Према њему, овај исказ или тврдња представља начин да се закон види и мисли из перспективе приче. То је однос према праву путем којег се уочавају и причају приче које се одвијају у закону, у адвокатској канцеларији, у судници, оне које се налазе у правним мишљењима, а затим и приче које стоје иза закона, оне на основу којих су закони настали. То су савремене приче о раси, полу, сексуалности, оне које бивају испричане на јавним суђењима, у штампаним медијима, као и оне које се шире путем популарне културе (филмови, књиге, ТВ серије).⁷¹

⁷⁰ Вид. Фридрих Ниче, *Рођење трагедије*, Дерета, Београд 2001, 80.

⁷¹ James J. Elkins, *Narrative Jurisprudence*, University, Introductory Lecture for students in James McLaughlin's Jurisprudence course, College of Law, West Virginia 2002.

Право је једна од прича, натерана да се „подвргне разуму“ и „задобије изглед права“, док се од његових тумача и корисника очекује да буду „благодоклони читаоци“ и да пренебрегну грешке и недоследности, делове у којима правни текст одступа од реалности. Право, као и историја, спада у ред канонизованих система у којима приче постају део *sheme*, задобијају „изглед“ права. Управо ово успостављање система, јесте подвргавање правних наратива немогућем *mathesis*-у, једначини прихватљивој математичком уму. Тако записано, право добија одређени жељени „изглед“ (*image*) и ступа у галаксију ствари „погодних“ за руковање. Елкинс, слично Коверу, примећује да, како би норма била изграђена, прича мора бити подвргнута одређеном систему, логици, коду, канонизацији.

Горе наведена мишљења, увиди и тумачења различитих теоретичара о генези и анализи наративне теорије, имају нека заједничка обележја. На први поглед се чини да су оне различите, али смисао и циљ ових теорија је да доведу до одређених, нових закључака о праву. Упрошћавањем ових теорија, може се закључити да све оне тврде неколико ствари: прво, да право има општи наратолошки значај; друго, да је оно слично са уметношћу, музиком и песништвом; треће, да представља исти дискурс као књижевност; четврто, да правни аргумент представља селективну употребу наративног облика; пето, да суђење представља збир узрочно–последичних низова; и шесто, да је право прича, принуђена да се подвргне разуму.

Јасно је да су право и наратив повезани и да овај увид итекако може допринети побољшању правне науке и помоћи академској заједници у откривању нових видика и метода у проучавању правне појаве. Заједничко изучавање права и наративе свакако може да допринесе практичној мудрости, бољем епистемолошком увиду и моралном побољшању заједнице, као и да изврши психолошки утицај, али и неку врсту политичке субверзије.⁷² Управо због тога што је моћ наратива важна до те мере да може мењати одређене политичке системе, доводити и до свргавати власт, мењати морална становишта, обичаје и законе, свакако је више него оправдано теоријски и филозофски дискурс усмерити управо на упоредно проучавање права и наратива.

⁷² G. Binder, R. Weisberg, 232.

II глава

ФИЛОЗОФСКО–ПРАВНО ПОЛАЗИШТЕ СХВАТАЊА НАРАТИВНЕ ФУНКЦИЈЕ ПРАВА

Схватање права као наратије утемељено је на познатим знањима која нису само плод постмодерног схватања, већ су део античке мисли. Правна наука, која се још од свог настанка трудила да буде слична природним наукама, доживљавана је у оквиру једне *scientific community*, све док се није појавио постмодернизам. Са новим тенденцијама развоја, правна наука запада у све већу потребу за несвакидашњим етичким и другим решењима, па се јавила и неопходност увођења етике и правне филозофије. Ове нове дисциплине су се појавиле као неопходне у проналажењу јединствених правних решења у вези са убрзаним развојем технологије и науке (медицина, генетика, информатика). Установљено је не само да су етика и филозофија неопходне, већ и да је нужно да се за потребе дефинисања права предвиди најшира употреба интердисциплинарних и мултидисциплинарних приступа. Ови приступи налазе своје место у једном општем, филозофском принципу који је довољно широк да може да обухвати сву комплексност савремених друштвених односа.

Филозофски принцип дозвољава да се одговори на најважнија питања о суштини права и путевима нашег сазнања о праву. И не само то, он допушта да се право сагледа холистички, кроз мрежу повезаности и условљености са другим друштвеним појавама. Због тога, како би на најбољи начин могло бити објашњено шта је то право и у каквим је оно односима са наратијом, најбоље је прво истражити онтолошке и гносеолошке аспекте права, наратије и њихових односа.

1. Онотолошко заснивање права као наратије

Речено је да је Аристотел све делатности поделио на практичке, стваралачке, или теоријске⁷³. Према њему, уметност, песничтво, говорничтво, као и право, дају знање, јер све три врсте људске делатности: терија, праксис и

⁷³ Аристотел, *Метафизика*, 218, 1025 б, 25.

појезис, имају циљ у неком добру. Разматрати уметничку, наративну и поетску слику „онога што се приказује“, представља потврду јединства и недељивости ових облика људске делатности, јер је њихов циљ остварење среће и добра.⁷⁴ Сагледавање права из сва три ова угла може пружити идеју о томе да право заправо јесте наративна појава, јер је делом настало из теорије (правни принципи, логика, апстракција), делом из произвођења (правни случајеви, судске пресуде, правна мишљења итд), а делом из практичке делатности (политика). За све ове три врсте делатности карактеристично је да се могу испричати. Свима је заједничко да се служе речима, па се може закључити да нарација обухвата сва три модуса људског деловања и представља оно што повезује праксис, теорију и појезис у јединствени начин мишљења. Дакле, уколико право посматрамо као „једну причу“, то може донети богатство преплитања сва три начина на који се нешто може чинити. Напротив, одвојено разматрање права као теорије или права као произвођења, односно, практичког мишљења, увек ће доносити само парцијалне, делимичне резултате.

Аристотел није правио поделе у „људским стварима“ да би између њих био вечити понор, већ само да би их класификовао и лакше проучавао. Јер, све области представљају део једне целине – ума. Због тога, не може бити погрешно ако се право сагледа са теоријског и појетичког становишта, а не само као практичка дисциплина. Како би био остварен целовит увид у право, не треба га посматрати само кроз деловање, праксу и практична знања, већ се мора потражити теоријски пуг истине и сагледати сав „занат“, односно вештина правничког знања и начин поступања правника, како у стварању права, тако у његовом тумачењу. Приступ праву као нарацији обезбеђује ову свеобухватност истраживања. Једино овим приступом могуће је увидети да појезис, односно произвођење, спаја право и нарацију и стапа га са другим уметностима, док теорија омогућава трагање за истином и коришћење метода посматрања и анализе.

Дубоко свестан чињенице да појетичке и теоријске делатности могу угрозити политику, Платон је био против уплитања било каквих песничких и миметичких радњи у област државе из најмање два разлога: прво, зато што оне

⁷⁴ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд 1970, 3, 1094 а.

врше негативан утицај на ум и срце, и друго, зато што уметници *подражавају подражавање* (у складу са учењем о идејама). Ови разлози, парадоксално, указују на дубоку повезаност између државе, песничких и миметичких уметности. Када се каже да уметност врши утицај на ум, то значи да она утиче на етички и морални став грађана и њихове емоције које чине суштину њиховог битисања у држави. Уметници, истина је, „подражавају подражавање“, али то је оно исто што чине и правници доносећи законе, правила, одлуке. Они производе и снагом и величином производње која је из године у годину све већа и снажнија. На тај начин, они учвршћују поредак, убедљивост и легитимност судских одлука и закона. Као што радом и постигнућем име неког сликара постоје чувеније а његова дела више на цени, или као што се већом производњом занатлија више богати – то они имају већи утицај на доношење одлука у држави.

То чини снагу појетике и њену разорну моћ, коју је Платон видео као конкуренцију држави. Ту колосалну снагу нарације, декламовања и читања, беседништва, драме, театра, прерушавања, Платон жели да обузда како не би надмашиле морални закон и снагу државе. Платонову филозофију и речи о песничтву негирале су читаве генерације песника и уметника: Хомер, Есхил (*Αισχύλος*), Софокле (*Σοφοκλής*) Аристофан (*Αριστοφάνης*), Фидија (*Φειδίας*), Праксител (*Πραξιτέλης*). Чињеница да су теорија и појезис одвојени од праксиса је последица „научености“ да се свет посматра партикуларно, да увек мора да постоји врста подела како би се остварила „уређеност“ света, јер наш свет „почива на равнотежи, а грчки на хармонији“⁷⁵ која представља изворни, првобитан појам у односу на све класификације. Хармонија представља сагласје и смисао живота у заједници и дозвољава коришћење инструмената чија је употреба била ван праксе (интуитивност, поетика, реторика). То је хармонија говора и делања који своје извориште имају у једном.

Није могуће одбацити утицај теорије и појетике на праксис јер цео наш свет и култура се заснивају на усменом предању, ономе што је говорено, ономе што се преносило са генерације на генерацију, што представља неотуђиви и

⁷⁵ Лазар Вркатаћ, *Онтолозијски став филозофије права*, Филозофски факултет, Нови Сад 1992, 142.

неизбрисиви део права. Хомер је, подсетимо, био васпитач читаве Хеладе⁷⁶ па и великих државника и правника. Да би се постигла „паидеиа“ (*παιδεία*, „свеопшта ученост“), способност и привилегија да се буде грађанин, морају се имати сазнања не само о праву, већ о реторици, граматички, математици, филозофији, историји, музици и гимнастици. Тек тада је грађанин способан да учествује у политичком животу и да доноси праве одлуке, тј. да делује исправно.

Потреба је филозофије права, правне науке и права као појаве да остваре првобитну хармонију која се састоји у јединству емпиријског и идејног. То је остварење идеје хармоније, али и општег образовања и могућности да се утиче на доношење одлука. Нарација лежи испод појма и појаве права, она произлази из општег културолошког миљеа и у хармонији је са друштвеним, културним збивањима. Аристотел и његова филозофија дају за право том необузданом, дионизијском дискурсу да постане део структуре, јер је он сматрао да су све делатности део једног.

Да је Аристотелов став такав, може се видети на основу тумачења његове поделе правде на *iustitia distributiva* и *iustitia commutativa* (јединство субјективног интереса и обичајносног духа), које стоје напоредо са појмовима општа врлина – грађанска врлина. Ова „подела“ приказује да се право не може посматрати као једначење формула – тумачити кореспондентим и канонизованим правним методама једнакости, већ је потребно и нешто што је „неједнако“, оно што *iustitia distributiva* у себи носи. То је геометријски, а не аритметички систем „одмеравања“ онога што „улази“ у свет права, јер оно што је потпуно појетичко, потпуно практично или потпуно теоријско непотпуно, то је робовско. Идентитет, тј. јединство могуће је сачинити само подједнаким упливом *iustitia distributiva* и *iustitia commutativa*, једнаким уделом практичног, појетичког и теоријског, једнаком мером опште и грађанске врлине, једнаким коришћењем разума и разборитости, поштовањем писаног закона али и поштовањем обичајносног духа, морала, обичаја, знамења, вредности и поука које носе трагедија, драма или еп.

⁷⁶ „Столећима је Хомер важио као васпитач Хеладе, а Илијада и Одисеја су се читале свуда где се грчки говорио или разумео. Већ су ђаци учили алфавет помоћу стихова из Хомерових епова, а касније су слушали о јуначким делима једног Ахилеја или Агамемнона, Одисеја или Хектора. У Хомеровим песмама Грци су видели остварене своје идеале и своја мерила, своје представе о способности и постигнућу, о дужности и части, а кроз те песме ове представе су поколења једно другоме преносила, расподи су их изводили, софисти објашњавали, философи претресали“ (Ксенија Маришки Гађански, *Логос макробиос*, Рад, Београд 2008, 39).

Када се јави неравнотежа између ова три начина људског деловања – појезиса, праксиса и теорије, долази до нарушавања хармоније и нарушавања појма. То се најбоље може увидети када је питању појезис – произвођење. Преписивачка моћ рација понекад прети да рашири исте културне матрице до бесконачности. Безгранично ширење рација Аристотел је прогласио неприродним кроз свој приступ економији – он тврди да је прекомерно богаћење неприродно (неприродно ширење вештине–рација–појезиса),⁷⁷ јер „задатак вођења домаћинства није богаћење“.⁷⁸ Према Аристотелу, циљ вођења домаћинства јесте срећан живот!⁷⁹ Према томе, уколико је реч о вештини, или о произвођењу, оно не сме бити без ума нити без *телоса*. Аристотел каже: „Задатак ткачке вештине није да створи вуну, него да уме да је употреби и да разликује која је вуна добра и погодна, а која рђава и неупотребљива“.⁸⁰ Тако и задатак правничке вештине није само да створи закон, већ да га употреби и примени га на дати случај, али наравно са одређеном мером, увек имајући циљ у виду. Када би се право састојало само у доношењу судских одлука и када би те судске одлуке биле матрица за механичко преношење на све будуће случајеве, сам појам права био би урушен. Право би постало бесциљно, беспредметно. Руковођено искључиво рацијем оно почиње да шири свој хабитус на оне области живота у којима збиља није неопходно. Другим речима, оно би постало искључиво појетично и безумно – само би себе производило. Све би настало из једне норме, систем би сам себе градио и претварао се у чисту производњу, вештину, занатство. Какве све последице може имати једно такво једнострано тумачење права, већ је виђено у гледиштима која су настала у крилу формалистичке, позитивне или чисте теорије права. То се делимично може видети у институцији рецепције права, па и у преношењу једне културне матрице на цео свет у савременим условима глобализма трансплататима. Јасно је да уколико се само безумно и некритички поштује и спроводи одређени правни поредак, одређени систем норми, сам систем претвара се у тиранина, јер све што чини чини то без телоса, без сврхе.

⁷⁷ Аристотел, *Политика*, Култура, Београд 1960, 17, 12572 а.

⁷⁸ *Ibid.*, 20, 1257 б.

⁷⁹ *Ibid.*, 20, 1258 а.

⁸⁰ *Ibid.*

Са друге стране посматрано, било би веома неодговорно да се појезис не урачуна као стварност права. Када се прихвате античке мудрости постаје јасно да право није ни недодирљива метафизика „умска творевина“ о којој се теоретише, нити практичка делатност, већ је оно у исто време стално произвођење различитих текстова и прича које имају заједничке особине са другим текстовима и причама. Његов хабитус престаје да буде под велом тајне, сакралан или митологизован. Постаје јасно да је он у исто време фикција, уметност, говор, али и да његова суштина лежи у пракси, у практичном разборитом поступању. Примена три Аристотелова начина на која се може деловати на правну појаву даје могућност да се размотри наративна функција права, да се покаже да је само вечно жива прича оно што може унапредити људски живот у заједници, било да та прича потиче из света књижевности, уметности или политике.

2. Гносеолошко заснивање права као нарације

Насупрот позитивистичком схватању да је право само епистемолошки уочљиво, да је то материја која се „може научити“ („епистеме“, *ἐπιστήμη*), наративна димензија права даје и правнотеоријски увид („софия“, *Σοφία*) и увид вештине („техне“, *τέχνη*) одређеног дискурса – говора и писања, као и могућност највећег гносеолошког постигнућа – разборитости.⁸¹ Начин сазнавања појма права могуће је схватити као одређену врсту уметности или вештине која успоставља филозофско поимање правне појаве („нус“, *νοῦς*) и приказује повезаност између ових начина сазнања.

Обично се у правној теорији дефиниција права ствара тако да погодује епистемолошком увиду – састоји се од „разумског“ увида и логичке конзистентности. Наративна природа права дозвољава да се укључе и друге врсте сазнања – оне који су мање подложне чистој разумности и везују се за технику (као што је техника стварања уметничког дела). С друге стране, наративна природа права омогућава заснивање умског појма права уз помоћ апстракције и метафизичких категорија. Такав наративни приступ праву омогућава да се схвати

⁸¹ Аристотел, *Никомахова етика*, 145, 1139 б. Исто: Аристотел, *Метафизика*, 218, 1025 б, 25.

у чему је вештина и због чега смо ми, као познаваоци правног текста или као његови интерпретатори, не само разумни и мудри, него и вешти.

О томе да право и државни послови представљају вештину као и сви други (занати) говори Аристотел у *Политици*: „Ако неко жели да има лепо грађено тело и правилно држање и ако не жели да зна правила гимнастике, тиме се нимало не смањује дужност учитеља и гимнастичара да могу да развију ту способност (особину). Ми видимо да се исто догађа и у медицини, и у бродоградњи, и у кројачкој и свакој другој вештини. Према томе, јасно је да је задатак једне исте науке да испита које је државно уређење најбоље и какво би требало да буде да би, под предпоставком да нема никаквих спољашњих сметњи, највише одговарало нашим жељама, и, најзад, које државно уређење одговара којим људима“.⁸² Аристотел упоређује наизглед неспојиве делатности: медицину, кројачку вештину и правну науку, која би требало да испита које је државно уређење најбоље. Но, то не значи да Аристотел тврди да је право само техника, као што није ни само праксис. Он само указује да правна наука има и такве особине које је везују за занат и уметност. Било да право посматрамо као појезис (као умешност за обављање неког посла, као умешност стварања, обликовања, рада са правним текстом и његове примене), било да га посматрамо као књижевно дело (као својеврсни споменик културе) – неопходно је применити вештину. Техне је оно што спаја право и наратију, и обрнуто, посматрање наративне функције права даје за право да се устврди како је састављање кључних делова приче, мита, драме и романа слично као тумачење изјаве сведока или полагање заклетве на суду. Вештина, односно техника, садржи наративе који на зналачки начин морају бити повезани у разумну целину према унапред постављеним нормама.

Може се закључити како је право део свеопштег појезиса, продукције, копирања, интерпретације. Техне је у исто време начин деловања у праву, као и начин сазнања и вештина његове интерпретације. Без техне, која је карактеристична за свет уметности и занатства, није могуће успоставити појам права, као што то није могуће учинити без контемплације, разумности и на крају, једног умског приступа.

⁸² Аристотел, *Политика*, 113, 1288 б.

Јединство три Аристотелова начина сазнања представљају снагу узајамног деловања науке, уметности и политике једне на другу. Оно што омогућује да их сагледамо на тај начин јесте постојање само једне ствари, а то је заједничка употреба језика. Као што је већ указала Хана Арент (*Hannah Arendt*), постоји ствар која је заједничка делању и произвођењу, а то је језик, јер делање и говорење нису могући сами за себе, у изолацији. Потребна је интеракција међу људима да би се праксис спроводио. Та интеракција представља заједницу (*Κοινωνία Πολιτών*).⁸³

Насупрот томе, прекомерно давање значаја техници у праву може да пружи погрешне резултате и да изопшти знање у затворени круг занатства. Ово потврђује Платонов дијалог *Teetet* у коме се учесници дијалога питају шта је право знање? Они набрајају појединачна умећа и вештине (тесарски, постоларски занат, познавање геометрије, примере из математике итд.) и питају се да ли је то знање, при чему уз помоћ Сократове бабичке вештине долазе до закључка да ништа од тога није право, свеобухватно знање. Сократ каже: „Смешан је онда одговор када неко на питање шта је то знање даје као одговор име неког умећа. Одговор се наине односи на знање нечега, а то није био упитан“,⁸⁴ као што право знање није ни перцепција (*αἴσθησις*).⁸⁵ Према томе, дефиниције права које говоре о томе да је право само техника принудног поретка (Келсен, нормативизам, позитивизам), или да је право оно о чему одлучују судије (прагматизам), не може представљати право сазнање о праву. То је само „име умећа“. Уколико се право некритички чита, интерпретира и примењује без умовања о правди и другим вредностима и добрима, о којима можемо сазнати само путем приче, остајемо увек само у домену „умећа“, а не правога знања. Овај поступак захтева одређено правничко знање, али то није целовито знање. О томе какав је однос између тог, партикуларног знања и оног правога, који урачунава свеобухватност, видимо у Сократовом поређењу између људи који су одгојени као правници и оних који су одгојени као филозофи. Сократ, наине, тврди да они који су одгојени као правници према онима који су одгојени као филозофи, стоје у односу једни према другима

⁸³ Hannah Arendt, *Vita activa oder vom tätigen Leben*, Stuttgart 1960, 346, prim. 1. Цитирано према: Љубомир Тадић, *Филозофија у свом времену*, Филип Вишњић, Београд 1998, 136.

⁸⁴ Платон, *Teetet*, Плато, Београд 2000, 107, 147 ц.

⁸⁵ *Ibid.*, 128, 164 б.

као робови према слободним људима:⁸⁶ прво зато што су ограничени временом, друго зато што су под сталним притиском друге стране на суду, односно тужбе, и треће, зато што су под заклетвом. Због свега тога, они су стално напети и улагују се господару (ономе кога бране на суду), „ситни су у души и непоштени“. Код њих изостаје морално уздизање и осећај за слободу. Они се препуштају лажи, међусобно чине једни другима неправде, те се тако изопачују. Али, када дођу до мужевне доби, немају у уму ништа здраво, ма колико они били убеђени да су вешти и мудри.⁸⁷ Очигледно је да такво знање правнику служи само за технику сналажења у правном тексту, као и за то да уме говори у особеним правничким терминима, али не и да сазна појам права.

Право знање је филозофско знање – моћ да се спозна истина. Знање не може бити вештина да се чита или интерпретира текст. Чак и када се разабере „право“ значење текста, још увек је то једна естетска димензија, спознаја слике и онога што она одражава. Тако се добијају лажне представе (*δόξα*). Уколико се жели стећи право знање о државним институцијама или друштвеним односима, то се не може добити техником нити контемплативно. Треба урачунати и сакупити све форме знања. Уз то, да би се дошло до суштинског елемента права, неопходно је проучити облик у коме се оно појављује, тј. форму у којој је дато, а затим и његов садржај.

Како ујединити те стране знања? Успостављање делатности језика у правном појму уједињује Аристотелове онтолошке и гносеолошке елементе. Само је језик као наратија, говор, оно што се појављује у сва три начина деловања и сва три начина сазнања. То показује да језик не служи само теорији. Валери (*Paul Valéry*) у својим предавањима каже да је језик заправо практички инструмент.⁸⁸ Он је медиј заједнички за све начине на које се човек може понашати и на све начине на који човек нешто може сазнати. То подразумева да се све разумске активности човека, сво расуђивање које се односи на уметничку обраду и стварање, тј. на причу и књижевност, такође односи и на практичко деловање и теорију. Овакав гносеолошки пруступ дозвољава да се приступи највишим, најснажнијим и најопштијим принципима уз помоћ наратије.

⁸⁶ *Id.*, 138, 172 д.

⁸⁷ *Id.*, 138–139, 172 ц, д, е, 173 а, б.

⁸⁸ Пол Валери, *Предавања*, Каргановић, Београд 2005, 92.

3. Право и језик

Стари Грци нису дефинисали језик као сталан и непокретан списак семантичких и синтаксичких правила – он је схваћен не само као логос, него и као „логореја“ (*/λογορροια/* „говор који тече“). Он не представља само систем знакова, већ укупност ресурса који се у језику таложе и преносе и представља главни елемент који се везује за појам науке.⁸⁹ Логореја ствара различите друштвене творевине, налази се на сваком месту и у сваком облику друштвене свести, у сваком миту као и у свакој песми, у закону као и у науци. То је нарација која прожима целокупно људско друштво. Језик је медиј који спаја право са осталим областима људског деловања.

Теорије о језику и његовом утицају на право најбоље могу потврдити хипотезу о наративној функцији права. Чини се да све везе између права и језика проистичу из једне, најдубље везе, а то је друштвени карактер језика – он настаје у друштву и у њему опстаје и гради појмове, односе, институције. На пример, Сосир (*Ferdinand de Saussure*), утемељитељ лингвистике, језик назива „друштвеном институцијом“, попут политичких, судских и сличних институција.⁹⁰ Због тога језик представља једну од доминантних тема филозофије током целог XX века и има велики утицај на право, као што је су то у новије време утврдиле теорије структурализма, постструктурализма и деконструкције. Каже се да је „медијум језика увек и медијум моћи“.⁹¹

У филозофији је говорни и писани језик одувек био једна од важних тема истраживања филозофа, теоретичара уметности, социолога, естетичара,

⁸⁹ Ханс Георг Гадамер, *Европско наслеђе*, Плато, Београд 1999, 73.

⁹⁰ Фердинанд де Сосир, *Курс опште лингвистике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1996.

⁹¹ Енценбергер у својим огледима разматра односе између поезије и политике и наводи примере химни које су написане у част Хитлера и Стаљина, али такође спомиње Брехта (*Brecht*) и Аполинера (*Apollinaire*) чије песме имају и своје политичке стране (Hans Magnus Enzenbenger, *Poesie und Politik*. Цитирано према: Дивна Вуксановић, *Aesthetica Minima*, Зограф, Ниш 2004, 26). Такође, у овој књизи Вуксановићева наводи да уметност себе понекада види као „мимезис“ грађанског система, разматра „грађански позоришни ритуал у којем постоји „традиционална подела рада“, односно постоје социјалне улоге које су преликане из стварности. На тај начин долази и до стварања нових врста жанрова у поезији као што су: сцијентистичка, визуелна, техно–поезија, као и да свака уметност, па чак и она која изгледа као безинтересна, мора бити повезана са мишљењем и интересима одређених социјалних групација. Уопште, уметност, односно мимезис, ствара одређене улоге – бића која представљају одређене вредности (*ibid.*, 28– 37). Управо то је заједничко свету уметности и права: они проистичу из света сасвим одређених вредности.

психолога, правника. Платон се, као и Аристотел кроз свој богати опус истраживања о идејама, праву, држави, песништву, посветио проучавању језика, песништва и поетике уопште. То је видљиво у многим његовим дијалозима као што су *Теетет*, *Софист*, *Горгија*, *Еутидем* и *Кратил*. Дијалог *Кратил* потврђује Хераклитову изреку да се све мења, да човек „два пута у исту реку не може ући“, и указује на непоузданост и релативност значења речи, као и на то да свет речи подлеже сталним променама. На почетку дијалога, Сократ, покушавајући да својом мајеутичком вештином наведе Хермогена на исправан одговор, поставља питање: „Ко нам доставља имена којима се служимо“? Хермоген, уз интервенцију Сократа, долази до закључка да нам имена доставља „закон“, док онај који закон спроводи, односно даје имена, јесте законодавац који поседује вештину, односно који је вештак.⁹²

Очигледно је да Хермогенов одговор задира у друштвене конвенције, обичаје, морал и право. То показује оправданост тезе по којој су језик и право творевина друштвеног уговора, конвенције, општеприхваћеног начела. Језик и право настају на исти начин – постоји виши „закон“ који га ствара, а тај закон је заправо „оно око чега су се сви сложили“, нека врста друштвеног уговора о којем говоре Русо (*Jean-Jacques Rousseau*) или Ролс (*John Bordley Rawls*). Не само што настају на исти начин, већ свако државно уређење има свој језик са којим живи у одређеној врсти симбиозе. Ово се може видети из Платоновог *Петог писма* у коме тврди да „Сва државна уређења имају свој сопствени говор“, па тако постоји говор олигархије, говор демократије и говор монархије.⁹³ Државно уређење утиче на језик, али и језик утиче на државно уређење, што потврђује запажање Валерија и Хане Арент да је језик делатан, да ствара, одређује облике владавине, врши власт. Платон сматра да је језик и више од тога: начин и облик у коме се власт врши. Доказ за то могуће је наћи такође у *Кратилу*, у коме Сократ пита: „Зар и говорење није нека радња“?, на шта му Хермоген одговара да говор јесте радња, и то не само да је радња, већ и инструмент.⁹⁴ Речи имају магично оперативно дејство, они системом повратне спреге делују на свет стварности. Најочигледнији пример за то у правном свету јесте случај гласања. На пример, Харт сматра да

⁹² Платон, *Кратил*, Плато, Београд 2000, 25, 388 д.

⁹³ Платон, *Пето писмо у: Платон о језику и сазнању*, Рад, Београд 1999, 121, 321 д–322 а.

⁹⁴ *Ibid.*, 387 д–388 ц, 387 б–387 д.

речи мењају право или правни положај појединца, уколико одговарајуће квалификоване особе у одговарајућим околностима користе одређене речи (или покрете) које језику дају врсту снаге. Правила преносе законска овлашћења на појединце како би они могли да изврше законске промене. Харт ове норме назива нормама надлежности (*norms of competence*).⁹⁵ Норме надлежности су пример на коме је могуће на најбржи начин уочити како норме непосредно и брзо мењају стварност.

Будући да је постало веома јасно да прича мења право, заснована на поукама старих Грка, филозофија језика је постала толико снажна да је читав један период у филозофији назван „Лингвистички заокрет“ (*linguistic turn*). На традицији аналитичке филозофије у XIX веку Готлиб Фреге (*Friedrich Ludwig Gottlob Frege*), Берtrand Расел (*Bertrand Arthur William Russell*) и Лудвиг Витгенштајн (*Ludwig Josef Johann Wittgenstein*) говоре о томе да главни филозофски проблеми настају услед неразумевања језика и језичких логичких конструкција. Ова теорија затим утиче на теорију и филозофију права, тзв. „Оксфордску филозофију“ Остина (*John Langshaw Austin*), Рајла (*Gilbert Ryle*) и Харта (*Herbert Lionel Adolphus Hart*), која примењује филозофију језика на право. Остинова филозофија оставила је огроман утицај на право својом револуционарном идејом у којој тврди да говор не само да пасивно описује реалност, већ може на њу и да утиче и мења је. Према Остину, ова способност језика може се назвати „говором делањем“ (*speech act*). Говор делање означава „перформативне исказе“ који у праву и реалном животу изазивају промене.⁹⁶

На основама „лингвистичког заокрета“, касније се појављују структурализам и постструктурализам, односно деконструкција – теорије које се заснивају на Сосировом *Курсу опште лингвистике*, а које тврде да су читаво људско друштво и сва сазнања условљена језиком, као и да је људско мишљење обликовано структурама лингвистике и културе. Човек је за структуралисте и постструктуралисте одређен својим језиком, укупном културом и друштвом који га обликују по својој вољи.

Најекстремнији поглед на утицај језика на право и обрнуто дала је деконструкција. Она користи језик у критичке сврхе како би указала на то који

⁹⁵ Херберт Харт, *Огледи из филозофије права*, Плато, Београд 2003, 106–107.

⁹⁶ John Langshaw Austin, *How to Do Things with Words*, Oxford Clarendon Press 1975, 20.

делови права захтевају реформе, као и да би доказала да поједини начини размишљања имају нежељене идеолошке ефекте. „Деконструктивисти“ обично посматрају односе који изгледају као дисконектовани делови текста и налазе различита значења било које речи у тексту, како би показали амбивалентност значења у самом склопу реченице.⁹⁷

Посматрање права као језичке игре понекада може бити опасно, понекад може чак изгледати неубичајено. Балкин, рецимо даје пример судије Скалије (*Antonin Gregory Scalia*) који заступа мишљење да људска права која гарантује Устав САД треба да буду тумачена у складу са традицијом америчког народа. Када је установљено да реч „традиција“ има исту етимологију као и реч „издаја“ (*tradition-betrayal*), установљено је да, ако неко тврди да говори у име традиције, то такође може бити издаја на неколико могућих начина. Прво, традиција је често оспоравана – погрешно интерпретирана. Друго, традиција никада „не говори једним гласом“, мада људи који су наклоњени једном схватању, могу чути само један од њих и тако искључити остале перспективе. Треће, поштовати једну традицију значи издати, прикрити, или угасити остале постојеће традиције. И четврто, чинити или поступати у име традиције често значи издати и саму традицију занемаривањем живих, променљивих облика традиције или замењујући их детерминишућим беживотним симулакрумом.⁹⁸

На први поглед, игра речима између традиције и издаје делује необично и занесењачки, али каснији аргументи о нестабилности самог појма традиције, наводе на размишљање о томе шта у праву заправо значи традиција, како се она може протумачити и како се тумаче остали појмови и стандарди, односно колико непостојаност језика утиче на непостојаност права? Очигледно је како језичка пометња може да створи најразноврсније проблеме у тумачењу и примени права. То је једно од основних обележја језика и његове употребе у праву – није могуће формирати заувек дата и стабилна значења. Ма колико језик био делатан и ма колико представљао, као и право, опште законодавство бивствовања ствари, ни право ни језик нису у стању да успоставе несаломив систем појмова и значења.

Било да се ради о Платоновом схватању односа права и језика, било о савременом виђењу деконструкције, може се закључити како су језик и право део

⁹⁷ Jack M. Balkin, „Deconstruction’s Legal Career“, *Cardozo Law Review*, Vol. 27:2, 2005, 726.

⁹⁸ *Ibid.*

јединственог законодавног поретка, да обе појаве настају у друштву, да је језик делатан, тј. да производи последице у свим сферама, па и у свету права, и на крају, да се и језик и право налазе се у зони релативности, тј. многострукости смисла и значења. Сва ова одређења, као и сличности разматране две појаве, представљају мост, повезаност између права и језика, логореју која их повезује, али чини потпорни стуб наративне функције права.

4. Наративност права

Поред тога што је право језичка творевина, истраживања су показала да оно настаје заједно са нарацијом из давнина: митом, трагедијом, епом, а те везе придружују се савременим „урбаним митовима“, екранизованим судским поступцима, књигама и серијама које објашњавају правне случајеве.

Рорти (*Richard McKay Rorty*) тврди да су снага имагинације и моћ језика донекле заборављене међу савременим интелектуалцима, јер су настале поделе у оквиру саме филозофије због сталне тежње неких научника да остану у домену науке. Борба између науке, религије, филозофије, рационалног и ирационалног и даље траје, а односи се на начин и пут доласка до истине. Они који се баве правом а сматрају да му приступају научно, верују да наука произлази из истине, док други сматрају да се истине „стварају или продукују“.⁹⁹ Човечанство је показало каква је моћ језика, ирационалног и употребе имагинације, када је готово пре више од двеста година извршена Француска буржоаска револуција, која је створила нови речник друштвених односа – све институције су готово преко ноћи промењене снагом имагинације и снагом речи.¹⁰⁰ Са друге стране, сматра Рорти, они филозофи који себе сматрају научницима морају признати да нема истине и да се она не може пронаћи тамо где нема реченице која представља слободну људску креацију. Тврдећи да већина филозофа заправо трага за истином, а не ствара је, и да већина њих сматра себе научницима, може се рећи да савремено друштво заправо никада није имало филозофију као самосталну дисциплину и управо то доводи до помисли да је она увек повезана са науком, религијом, уметношћу итд. Јер, свет не говори сам за себе. Само људи то чине. Они су програмирани језиком. Целокупно културно наслеђе, понашање, мишљење,

⁹⁹ Richard Rorty, *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge University Press 1989, 3.

¹⁰⁰ *Ibid.*

предрасуде, начин на који објашњавамо свет око себе заправо је говор. Просто, сматра Рорти, људи нису вољно одлучили да усвоје појмове из Галилејевог механике, социјалне политике или романтичног песништва. Пре би се рекло да су затекли сами себе како говоре унапред припремљеним појмовима и сазнањима.¹⁰¹

Наведено запажање Рортија показује да се живот правника креће у сасвим одређеној терминологији, кованицама, метаформа и метонијама, структурама које су унапред припремљене и научене и чине један од најважнијих делова правне свести. То приказује моћ којом речи делују на право. Не може се рећи да је људска свест створена тако да функционише у правним терминима, да своју логику управља према аналозијама или теоријама кореспонденције, да тумачи историјски или циљно. Постоје правнички методи које свако мора да прихвати, они који су такође једном били само део имажинације, замисао. Право јесте произвођење појмова, појава која је програмирана језиком, фикција која унапред ствара обрасце и форме људског прихватања, док се трагање за истином налази у сплету компликованих околности проналажења пута на који право из непрерађеног језичког израза долази у егзистенцију нормираног поретка.

У прилог Рортијевом схватању говоре и мишљења Делеза (*Gilles Deleuze*) и Гатарија (*Pierre-Félix Guattari*) који сматрају да је цела филозофија произвођење појмова. Имена, називи, кривица, правда, слобода, једнакост, све су то чисто трансцендентална одређења појмова чији списак никад неће бити довршен.¹⁰² Шта би се тек могло рећи о великим идеологијама, као што су либерализам, комунизам или глобализам? Ови појмови и идеологије настали су као замисли, као фикција слична фикцији у књижевним делима. То је Вајт покушао да објасни када је рекао да је живот правника заправо живот писања, и да и правник, као и писци и песници, открива живот.¹⁰³ Питање је колико су правни појмови добро и вешто смишљени да би решили све проблеме и догађаје који се дешавају у реалности и да ли су они сувише затворени, крути и немају способност да се промене у складу са захтевима које поставља дух времена?

¹⁰¹ *Id.*, 6 и даље.

¹⁰² Вид. Жил Делез, Феликс Гатари, *Шта је филозофија?* Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1995, 6–9.

¹⁰³ Вид. Gary Minda, „Cool Jazz But Not so Hot Literary Text in Lawyerland: James Boyd White Improvisations of Law as Literature“, *Cardozo Studies in Law and Literature*, Vol. 13. No. 1, 2001, 157.

Одговор на то питање може се добити само упоредним проучавањем правног система и реалног живота, а оно што их повезује су приче. Наративи су нит која спаја реалност и право, али чини и више од тога. Приче су инстинктивно уграђене у свест и интуитивно се може разумети како оне функционишу. Причање правних прича, догађаја који су се десили у реалности, а имају правне конотације, утичу на преиспитивање и примену правних норми, решења, институција. Наративи (као што су правне приче „обојених“ или маргинализованих група) пружају увид у то колико се постојећи правни поредак поклапа са реалношћу. Ове приче чине да се задати систем увек и изнова преиспитује, допуњује, мења – оне чине вечни логос који покреће закон. То закључује и Неш (*Cristopher Nash*), један од теоретичара наративне теорије. Он тврди да никако не би смо могли да дођемо до текстуре одређених догађаја да нема наратива“.¹⁰⁴

Међутим, потребно је време да схватимо зашто неке приче имају такву снагу да наруше претпоставке.¹⁰⁵ Теоретичари покушавају да утврде основне законитости и пронађу како приче функционишу и које је њихово место у односу на конвенционалне аналитичке методе. Тако Фарбер (*Daniel A. Farber*) и Шери (*Suzzana Sherry*) сматрају да постоје три различита типа прича, односно наратива у праву. Према првом моделу, наративи су општи и стоје насупрот конвенционалним аналитичким моделима. Други модел представљају „приче са дна“, које су важне јер представљају извор сазнања о угњетавању жена и црнаца, док треће истичу естетску и емоционалну димензију наративности која је опозитна тачно одређеној, типичној структури. „Општи модел“ представљају оне наративе на којима се заснива читаво људско друштво, као што су митови, обичаји, морал, идеолошки правци и политика, док су „приче са дна“ оне које долазе са друге стране – „нуспојава“ главне, *mainstream* приче. Због тога је веома важно ове приче прикључити основном моделу тј. владајућој политици,

¹⁰⁴ Cristopher Nash, *Narrative in Culture: The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy and Literature* (Cristopher Nash, ed.), *Taylor&Francis e-Library* 2005, XIV.

¹⁰⁵ Sunil Rao, „Making Sense of Making Stories: Law, Literature, Life“, *Law Library Journal*, Vol. 95:3, 2003, 455. Овај рад је приказ књиге Церома Брунера (*Jerome Bruner*) *Making Stories: Law, Literature, Life*, 2002. Радећи на приказу ове књиге, Рао открива пуно о природи саме наративности и на оригиналан начин даје пластична објашњења о томе шта је то прича и какву снагу има.

идеологији и уврстити их у правни систем. Треће су измишљене приче које по својој природи представљају фикцију (попут оних које пише Д. Бел).¹⁰⁶

На основу ове поделе, Сомерс (*Margaret R. Somers*) је покушала да направи једноставнију типологију. Поделила је наративе на „велике“ и „мале“ – индивидуалне. Док су велики наративи одавно познати, насупрот томе, мали, појединачни, делују као „противотров“ за изграђене предрасуде као што су раса, пол, етничка припадност. Она трди да не постоји чврста линија између малих и великих наратива и да они на подједнак начин утичу на савремено законодавство и правну стварност. Поред тога, Сомерс сматра да наративност има две стране. Први је заплет који представља „анале“ – опис догађаја, датум, место, другим речима, одређену историчност и каузалност. Постојање секвенцијалног заплета допушта објашњење и повезивање једних догађаја са другима. Други је евалуацијски или вредносни критеријум којим се врши селекција делова приче: оних који су битни и који су небитни за право, који садрже кохерентност, а који су тривијални. Делови који су кохеренти са институцијама тако задобијају одређену „тематiku“.¹⁰⁷ Из ове поделе се може видети да су оба критеријума на који наративе процењујемо подједнако важна. Наиме, анали догађаја са правном конотацијом, њихова историја, бележење и препривавање представљају одржавање знања из те области, тј. неку врсту друштвене меморије. Познато је да се друштвена меморија градила и одржавала на причама које су се преносиле са колена на колена. Данас постоји много већа могућност да се уз помоћ вредносних критеријума процени које су приче важне и да се оне забележе и приближе институцијама и на тај начин врате са маргина друштвене правне регулације.

Очигледно је да наративи обезбеђују читав нови свет – изношење прича из редовног живота, читање и писање о њима, као и слушање истих из различитих домена реалних догађаја који омогућују сазнање о правној стварности. Приче имају могућност да трансформишу недефинисано, свакодневно, прозаично у смислено. Оне представљају „другачију форму хуманизма“ и јасно приказују шта је данас остало од позитивизма. Позитивизам, наиме, никада није могао да

¹⁰⁶ Daniel A. Farber, Suzana Sherry, „Telling Stories out of School: An Essay on Legal Narratives“, *Stanford Law Review*, 1993/45, 807 и даље.

¹⁰⁷ Margaret R. Somers, „The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach“, 23: *Theory and Society*, 1994, 617.

објасни питања институција које су прузете из нечега што је названо „примитивна друштва“ која су имала поредак кажњавања, заштиту имовине, кажњавање кривичних дела.¹⁰⁸ Како потичу директно из друштва, наративи представљају нешто веома природно и било би погрешно заобићи их када се говори о било ком сегменту човековог живота. Чињеница је да закон није сам за себе дат, већ се граничи са осталим наративима који представљају мост између права и осталих друштвених наука. Систему аутопојезиса претпоставља се хумана база података.¹⁰⁹ Због тога, одричући да је наративност део правности одричемо део хуманости права.

Нарација има велики утицај и на теорију суђења, као и на судску праксу. Судски поступак представља сам центар, перипетију правних односа, место где се наједном сукобљава велики број прича, слика, симбола, знакова, правила и норми. На овом месту сукобљавају се дискурси доказивања, оповргавања, извођења закључака. Према причама сведока, пороте и оптужених, које генеришу културна поимања одређеног доба, могу се са сигурношћу утврдити многе социолошке одреднице о датом друштву и његовом времену. Сви актери суђења имају своју причу, чак и судија који то чини путем решења и када суди о томе које ће доказе прихватити, а које неће. Такође, битно је на који начин порота бира и оцењује различите конкурентске приповести, како на основу тога формира своју сопствену причу, и како се на крају та приповест имплементира у правила. Ренди Гордон (*Randy Gordon*) закључује да је наративна димезија права вишеструка. Он сматра да прича обухвата суђење у потпуности – целом својом формом. Приче о актерима неких догађаја заиста могу постати део закона. И то није све – закон се мења сваки пут када бива испричана нова прича и када неко у одређеном тренутку почне да истражује стање ствари које постоји у одређеној области. Повезаност времена и приче дозвољава да пратимо како се закон развија у одређеним културама и током времена.¹¹⁰ Све ове чињенице навеле су Вајзберга да обе своје књиге посвећене адвокатима напише као горку исповест о томе како је право сачињено само од речи, као и да адвокати као и писци користе моћ речи како би

¹⁰⁸ Вид. James R. Elkins, „On the Emergence of Narrative Jurisprudence: The Humanistic Perspective Finds a New Path“, *Legal Studies Forum*, Vol. 9, 1985, 135–146.

¹⁰⁹ Randy Gordon, *Rehumanizing Law and Literature, A Narrative Theory of Law and Democracy*, PhD, The University of Edinburg, 2008, 2–4.

¹¹⁰ *Ibid.*, 90, 277.

догађаје описали јасно и убедљиво, али и као оружје како би добили поступак, док испод свега стоје само уплашени људи.¹¹¹

Од каквог су значаја наративи за суђење и за право уопште, најбоље се може видети из објашења Шепела (*Kim Lane Scheppelle*), бившег судије Уставног суда Мађарске, који је сада професор на Универзитету Пенсилванија. Он говори о томе да је годину и по дана радио у уставном суду и да је, када би добио неку представку која гласи: „Параграф 47. 25. закона из 1991. крши одредбе члана 70 А Устава“,¹¹² радио оно што раде све судије уставног суда. Судије наине, прво прочитају спорни параграф 47, затим погледају члан 70. устава, а затим логички просуђују да ли има простора да овај параграф и члан устава нису конзистенти. Уколико то закључе – параграф је неуставан. Супротно, уколико нема логичких неконзистентности, онда је све у реду. Шепел сматра да је приказани метод веома погрешан пут да се буде судија. То је пре начин да се буде правни теоретичар. Он заступа мишљење да је неопходно да судија чује причу која је везана за случај и тако има жив и прагматичан контакт са стварношћу. То је оно чиме би судија требало да се бави – применом закона и проценом како закони делују у реалности. Због тога Шепел сматра да је нарација везивни моменат за све приче – она обухвата целокупну друштвену причу, почевши од митологије на којој су засноване првобитне људске заједнице, па до савремених друштвених „текстова“, који обухватају музику, моду, забаву, образовање и налазе се у речима, сликама и гестовима.¹¹³ Све то чине наративи. Они не само да се употребљавају у судницама, у којима, уз помоћ реторике адвоката и прича сведока, суђење добија одређену димензију драме, већ они утичу на правни субјективитет и обликовање човекове личности. Поред суђења, наративи имају утицаја и на друге делатности, као што је просторно планирање, географија, економија. Како је нарација од великог значаја у свим овим областима, предлаже се чак и посебна метода за превазилажење правних и административних тешкоћа путем „политике наративне анализе“.

¹¹¹ Вид. Weisberg, R. H., Weisburg, R. H., *The Failure of The Word: The Protagonist As Lawyer in Modern Fiction*, Yale University Press 1984. Weisberg, R. H.: „Toward a Literary Jurisprudence“, *Poetics and Other Strategies of Law and Literature*, Columbia University Press, 1995.

¹¹² Kim Lane Scheppelle, „Narrative Resistance and The Struggle for Stories“, *Legal Studies Forum*, Vol. 20, 1996, 86.

¹¹³ *Ibid.*

Ро (*Emery Roe*), тврди да су многе административне процедуре замаглиле јасноћу одређених друштвених односа и да стварају тешкоће приликом остваривања права. Неке ствари су постале исувише неодређене, неке исувише тешке и комплексне, или исувише поларизоване, захваљујући творцима одређене политике. Одговор на питање како ово променити лежи у „политици наративне анализе“. Ро предлаже да се анализа уради на следећи начин: аналитичари – социјални радници, творци политике, уважени грађани и научници који се баве хуманитарним наукама треба да пођу од дефиниције појма приче и да констатују да она садржи високи ниво апстракције и неодређености. Друго, треба утврдити да наративи нису само приче, већ да постоје и друге врсте прича (метанаративи рецимо). Трећи корак, био би да се упореде све врсте наратива и установе разлике међу њима.¹¹⁴ Нарочито су важни метанаративи који представљају причу која се налази „иза знања“ и искуства, иза великих истина.

Оно што тврди Ро, јесте да приче имају јединствени хеуристички значај за оне који креирају политику. Уз помоћ њих, они који креирају политику, могу на прави и једини начин да се суоче са комплексношћу и неодређеношћу у друштву.

Не само да наративи директно утичу на односе у друштву и да су важни за оне који доносе одлуке, већ наративи и метанаративи на битан начин утичу и на науку. То се види на примеру глобалног отопљења. Са једне стране, постоје теорије које тврде да глобално отопљење постоји, док други научници оповргавају ову чињеницу. Посебна је контроверза у томе како решавати те кризе? Могу се чути различите приче са разних страна. Анализом наративне политике могу се боље схватити и упоредити мишљења експерата о овој теми.¹¹⁵ Такође, овим методом долази се до решавања практичних питања, до мудрог, разложног и умног запажања и доношења одлука када је реч о држави и праву.

Занимљиво је да Ро у једном делу књиге говори о односу наратива на креирање буџетске политике, односно, бави се питањем како наративи могу да утичу на једну од најважнијих ствари у држави, а то су јавне финансије. Он се ослања на Арона Вилдавског (*Aaron Wildavsky*) који је пре једне деценије рекао да су американци до скоро исмевали буџетску политику земаља трећег света,

¹¹⁴ Emery Roe, *Narrative Policy Analysis*, Duke University Press, Durham, London 1998, 3–9.

¹¹⁵ *Ibid.*, 10–11.

називајући их „банана републикама“, због тога што сваке године имају отприлике исти буџет, а затим се његове посебне намене и алокација средстава толико измене да на крају године он буде непознатљив у односу на оно што је планирано. Сада је то постала пракса и у релативно развијеним земљама.¹¹⁶

Буџет је врста текста која представља крај једног процеса. Али, то није само текст – он се протеже и испод текста, представља сет државних приоритета, али и инструмент за контролу потрошње, координацију средствима и људима. Али, најважније од свега јесте то да је тај текст заправо фикција. То су планирана средства, замисао, идеја или врста наратива, планирање на који сет норми и приоритета буџет треба да се потроши. Такође, једна од битних особина буџета јесте да он нема аутора тј. саставља га непознато лице или група експерата у име владе. Другим речима, буџет има много наратора. Он никада није састављан од стране само једне особе. Буџет је отворен само за читање (*reading only*), али и за погрешну интерпретацију, као и сваки други текст. Са друге стране, постоји врста буџета која је подложна измена и ребалансима, и тада је видљиво где се „омашило“ у почетном планирању и на које се начине овај текст (као фикција) није уклопио са реалношћу. Произлази да је буџет интертекстуалан. Он постоји тренутно, делимично је одређен буџетом од предходне године и инфилтрира се у буџетски текст за следећу годину. Он не само да је одређен претходним буџетом, већ и другим документима (развојни планови, стратегије). Термини дати у тексту дефинишу једни друге, па се поставља питање да ли и колико буџет има везе са реалношћу уколико га посматрамо из садашње непредвидиве економије – светске финансијске кризе, инфлације, рецесије итд.¹¹⁷

Изненађујуће је да „рационализована форма“ која поштује законе статистике, економије и математике садржи толико неодређености које од буџета стварају наратив замагљеног и нејасног значења и непознатог аутора. Али, наративи су оно од чега је све сачињено, па и оне области на које се не помишља. Наратив чини биће свих друштвених појава, умрежену друштвену текстуалност која праву пружа изворе и сврху и чини да оно постане врста комуникације. Показано је да наратив има вишеструке ефекте у праву: онтолошке, гносеолошке, естетске. Он је саставни део настанка права, његових извора, бића, циља и сврхе

¹¹⁶ *Ibid.*, 21–22.

¹¹⁷ *Id.*, 24–26.

његовог постојања. Он представља пут и метод на који се право сазнаје и којим се уводи у друштвену текстуалност и начин на који се та текстуалност мења. Може се наћи на свакој степеници стварања, тумачења и примене права, па и онда када се ради о неким, на први поглед „чисто правним и економским“ питањима. Није могуће постојање закона ван прича, а закључци који се из њих могу извести превазилазе значај појединачних случајева и често постају правило. Једино наратив даје моћ да вербализујемо сопствено постојање.

5. Текстуалност права – усменост и писменост у праву

Рачунајући на моћ приче и усменог казивања, Аристотел је „своју практичну и спекулативну мудрост“ добрим делом сместио у *Реторику*.¹¹⁸ О томе да је „усмењаштво“ важна категорија за Аристотела, говори и то да његова езотерична учења нису сачувана, већ су преношена усмено само ужем кругу изабраних људи. То је вековно знање које је откривено само посвећенима, онима који су могли да схвате његову моћ. У прилог проучавања наративног садржаја права говори и то да је говорништво у старој Грчкој било најподеснији инструмент духовног стваралаштва, па самим тим и права. У почетку, законици, књижевна дела и епови нису разлучиви једни од других, те су се егзорцизми, пророчанства и иницијацијски обреди, као и басне и наредбе неког краља, стајали равноправно једни уз друге у укупној недељивости умног стваралаштва и културе. Због тога законици древних народа спадају у „говорничку књижевност“.¹¹⁹

Када Аристотел говори о реторици, односно наративном, он првенствено објашњава начин на који се понашају говорници на суду, покушавајући да судију

¹¹⁸ Марко Вишић, предговор у: Аристотел, *Реторика*, Плато, Београд 2000, 5.

¹¹⁹ „С те тачке гледано и Законици древних народа, као на пример Сумерана, Вавилоњана и Римљана, добрим делом настали као резултат класне борбе, тог најплодотворнијег изданка говорништва, спадају у говорничку књижевност. Ти Законици, као кодифицирано обичајно право кристализовано у месним већима старешина, у пучким скупштинама, хеленским и римским агорама и форумима својим постањем, дакле, беху део усменог народног стваралаштва, усмене књижевности у којој се песништво и говорничко умеће дубоко прожимало и надопуњавало не само у та далека и тамо обавијена времена на која се с правом може применити стих римског Хомера *И грешти се век уплаши вечите ноћи*, већ ће се прожимати и кроз целу антику, средњи век и нововековну историју све до славног Гетеа, који је не само као млад све поетско и реторичко сматрао угодним и пријатним, већ је и у дубокој старости говорничко умеће са свим његовим историјским и дијалектичким постулатима држао вредним поштовања и преко потребним, сврставајући га међу најузвишеније потребе људског рода“ (*ibid.*, 8).

убеде да је нешто добро или лоше, без обзира да ли је то истинито или није. То су „релативна мишљења“ која плутају у зони доксе, али она у исто време спашавају људски род од пропасти и неправде, дају му живот и омогућавају сазнање. Моћ убеђивања на суду и говорничке способности као један од кључних стубова права, само су још један од доказа да је право наративна појава. Уколико није могуће прецизно закључивати, донети одлуку засновану на неоспорним чињеницама, прибегава се ширем наративном контексту који захвата општа места и апстракције.

Аристотел каже: „Ако се међутим, услед безграничног броја случајева, не може дати прецизна дефиниција, а законске одредбе морају донети, у таквим случајевима треба прибећи општим формулацијама“.¹²⁰ Опште формулације покрећу наративност као делатну силу у којој је човек слободан је да говори, да интерпретира и да ван текста пронађе појам истине и правде, онакав каквим су га доживљавали његови преци. То су „неписана правила“, вечне законитости природе, Бога, људских и небеских вредности. Због тога Аристотел објашњава да је преступ већи уколико је дело уперено против „неписаних“ закона: „Преступ је тежи ако је уперен против неписаних закона, јер је својство морално бољег човека да и без присиле буде праведан – писани закони имају карактер принуде, а неписани немају“.¹²¹ То је дело против оног што се налази у наративном, неодређеном делу свеукупног људског живота и разборитости. И ту је превласт реторичког, ту је превласт стварања над већ створеним, превласт гласа. У наставку, Аристотел каже: „Даље, треба истакнути да је праведно оно што је истинито и корисно, а не оно што само тако изгледа, па, према томе, писани закони заправо и нису истински закони, јер не испуњавају функцију закона“.¹²² Како се може утврдити шта је правда, уколико имамо пред собом само законе? Како је могуће сазнати шта је истинито и корисно? Јасно је да се не може бити окренут само ка естетици и пластици нечега што видимо, треба бити заокупљен и оним што се не види, оним што није написано, што је иза или између параграфа, што се само по причи и предању зна. Јер, закон је само уговор, оно што је људских руку дело, оно о чему су се сви сложили. Аристотел примећује да је

¹²⁰ *Ibid.*, 98, 1374 а.

¹²¹ *Id.*, 102, 1375 а.

¹²² *Id.*, 102, 137 б.

закон налик уговору кад каже: „И уопште, тврдити да је и сам закон одређена врста уговора па, према томе, ко нема поверења у неки уговор или га, штавише, обезвређује, тај и сам закон обезвређује“. ¹²³ Закон је сублимат традиције, онога што су људи признали као опште – потврда њихове воље и сагласности да се понашају на одређени начин.

Према томе, говорничко, орално, наративно, увек се на неки начин супротставља ономе што је написано. Може се рећи да разлика између усмености и писмености у праву представља разлику између говорништва, тј. наративности и одређеног формалитета права, при чему се усменом казивању као извору настанка правне појаве увек даје предност. Чак би се теза о усмености и писмености у праву могла применити и на однос између материје и форме права. Како се европска цивилизација и култура заснивају на усменом предању, сасвим је јасно да из усменог казивања произлазе вредности и основни принципи на којима се право заснива, као што су слобода, правда, правичност, које се прво примењују када недостану правних правила. Усмено (орално) казивање, дакле, представља суштину правног појма. Писање је на неки начин одрођено, отуђено у односу на човека и његов глас, у односу на врсту комуникације у којој се мешају и надовезују извођења, варијације, тумачења. Због тога текст представља биће за себе, спољни, уређени изглед говора који одговара спољашњем, естетском елементу права. Испитивање усменог и писаног у праву чини да се дође до истина и сазнања које осветљавају правну појаву на нови начин.

Испитивањем усменог и писменог, аполонијско–дионизијског, суштинског и естетског, бавио се Хавелок (*Eric Alfred Havelock*) чије је истраживање засновано на доказу да је грчка усменост у новом добу замењена писменошћу. Он говори о томе да је језик предсократоваца био „примитивни“ језик настао од Хомера и Хесиода. Њихова нарација односила се на идеје као што су: простор, морални космос, правда, правичност, добро, обавеза. ¹²⁴ Континуитет

¹²³ *Id.*, 105, 1376 б.

¹²⁴ До овог сазнања је Хавелок дошао тек када је приметио да је Платонов термин који означава „правичност“ (*у Држави*) заправо реч од пет слогова која се не може пронаћи ни у једном тексту пре Херодота. Хомер, Хесиод и млађи аутори користе форму од два слога за појам правичности, док Платон заправо проналази нову фразу којом замењује сложеницу „оно што треба чинити“, прилагођавајући је новим захтевима писмености. Ово касније наводи Хавелока да у свом истраживању „прескочи“ дела неких филозофа као што је Сократ, јер се записи о

правничког образовања, онога што треба чинити, моралних и других обичаја, преношен је са генерације на генерацију. Младићи су били подучавани од стране старијих. Сократ је био тај који је желео да усмену традицију професионализује и да је одвоји од поезије тј. песничке традиције увођењем емпирије (*εμπειρία*, „искуство“) и да усвоји „дијалектичко“ подучавање, што је претило дотадашњем политичком поретку заснованом на митологији, хармонији, врлини, песништву, орфичким мистеријама, епу, драми, трагедији. Због тога је Сократова мисија заправо „језички подухват“ који представља „рушење“ песништва,¹²⁵ покушај да традиционални језик епике и драме преради и замени језиком теоријске анализе. Због ових чињеница и решености да се посвети језику и причи, постмодернизам слави стару, херојску Хелладу, а не просвећену. Реч је о трагедији Есхила и Софокла, основи наративности права, етоса и номоса, дионизијског принципа „распршености“ правног материјала.

Данашњи методи проучавања права донекле су лишени наративности, а тиме и у доброј мери креативног и интуитивног начина размишљања и посвећени су логичком тј. егзактном. Живот говори супротно – он је „експлозија певања и мишљења“. Потчињен свету онога што је написано, човек се одрођује од природе, од „моралног закона у себи“ и приклања се логичко–оперативном систему регулације подвргнуте тумачењу моћних елита. Чак и Сократ сматра да ћемо неку ствар најбоље спознати кренувши од њене истине, односно упознајући прво њу директно, а не слику те истине.¹²⁶ Не треба заборавити да је идеја правде истина сама, а правичан закон само је њена бледа слика. Та бледа слика увек отвара могућност за грешку, погрешно представљање, или чак злонамерно и лукаво искривљење истине. Због тога, уместо поклоњења слици, управљајући ум не само на оно што је написано већ на вечне вредности које су део приче о праву, може се спознати истина права. Према Хавелоку, временом се наративна употреба језика претворила у логичку, што је довело до тога да су уобличени појмови који су до тада били непознати.¹²⁷ Меклуан (*Herbert Marshall McLuhan*) у својој

њему своде на оно што је записао Платон који је био дете у време кад је Сократ имао четрдесет година. Вид. Ерик А. Хавелок: *Муза учи да пише*, Светови, Нови Сад 1991, 1–10.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ Платон, *Кратил*, 80, 439 б.

¹²⁷ Хесиод узима за теоријски предмет свог дискурса задатак да од неповезаних концепата усменог дискурса изгради појам „дике“ (правда); он није још увек могао да дефинише шта је то правда,

Гутенберговој галаксији тврди да је проналазак штампе поделио читаву историју на два дела: пре и после проналаска штампе. Он инаугурише појам „штампарски начин мишљења“, ¹²⁸ који је синоним за форму и логичко закључивање. Тај штампарски начин мишљења задржао се до данас и карактеристичан је за данашње виђење права, нарочито у позитивизму, у којем цео правни текст представља једну графему (грч. *γραφο*, „гребати“, стругати), само један топос. Садржај права исцрпљује се оним што је написано знаком, симболом, којем одговара непозната фонема. Да ли та фонема обухвата усмено предање, морал, обичаје, традицију, или се исправност текста никада не може сазнати? Због тога позитивисти и остали правци који посматрају само слику, свODE природу права на синтаксу и семантику, тумачење подложно формалној логици.

Са друге стране, усмени, покретачки и стваралачки део права очуван је учењем о наративној функцији права, причању правних прича, односу права и књижевности. Наративна теорија права уочава и легитимише повезаности између слике и гласа, формалног и материјалног. Она успоставља везу између света реалности и метаправног света правила. Право је у исто време писана и усмена текстуалност која чини правну материју и форму. Наративно учење о праву избегава да право посматра само као картографију видљивих топоса, већ у њему види сву неписану силу заборављених вредности цивилизације. На тај начин, традиција, митос и номос остају вечно живи и делатни.

6. Однос наратије и нормe – норма и полиномија

Правна норма је својеврстан врхунац формализације и естетизације правне појаве. Супротно поступку затварања и „чишћења“ нормe од осталих појава у друштву, а истраживањем наративне функције права, нормативност неизбежно ступа у интеракцију са другим дисциплинама и друштвеним односима, јер представља део исте културне матрице те бива изложена полиномији, мултиплицитету и плуралитету моралних и друштвених односа.

већ само то како делују њени закони, тако да се код њега јављају разни видови правичности који су „слични“ и полако долази до прелаза од наративне ка логичкој употреби језика. Е. А. Хавелок, 135–137.

¹²⁸ Вид. Маршал Меклуан, *Гутенбергова галаксија – настајање типографског човека*, Нолит, Београд 1973.

Посматрано са становишта позитивног права које проучава позитивна правна наука, наративни приступ и појаве које он доноси представљају врсту шума који проузрокује тешкоће. Међутим, правни текст није сво право – да би се одредила суштина, морају се антиципирати шумови и наизглед споредне појаве. То говори да појам права није сепаратан, већ целовит – захтева ни мање ни више него апсолутни увид. Он је бесконачан и непрегледан материјал који се не може заситити тумачењима и „правним случајевима“. Хабитус права, као и прича о њему, представља море непрегледности,¹²⁹ појаву која не може бити сагледавана сама из себе, већ се поглед на њу усмерава из неке спољашњости, из нечега што је „не-ја“. Оно што је „не-ја“ представља друге норме и односе који егзистирају у датом друштву, одређену полиномију регулација, деловања, свести и мишљења.

Полиномија „омета“ нормативност права и доводи у сумњу његову структуру. Правни текст, као и остали дискурси, не може да стоји сам за себе нити његово значење може да се одреди само из њега самог. У условима сапостојања са другим појавама, текстовима, гласовима, текстови или дискурси не могу да обезбеде идентитет сопствених значења: не постоји једнозначност, због чега се мења сазнање о њиховом тумачењу и примени. Мишљење се смешта с оне стране презентности, метафизике, рационалне контроле. Настаје семантичка неконтролисаност. То је по Франку „говор делање“, реторско место, борба дискурса, говор као борба, конкуренцијска употреба полиномијске употребе језика – ометање жанра.¹³⁰ Говор правне норме суочен је и бори се са другим говорима. У тој борби показује се сва заблуда о непробојности система.

Свуда где постоји празнина у правном хабитусу, оставља се по једно место за пробој полиномије (правне празнине, правни стандарди).¹³¹ Ова „помешаност“ правног са другим говорима представља неоспорну чињеницу, што

¹²⁹ О тоне Жерар Жанет у својој књизи *Фигуре V* каже „Ниједна пажња се не може затворити у јединственост појединачног, ниједан суд не може избећи поређење“. Док „ништа није потпуно јединствено, ништа није потпуно опште...“ (Жерар Женет, *Фигуре V*, Светови, Нови Сад 2002, 56).

¹³⁰ Вид. Манфред Франк, *Кондицио модерна*, Светови, Нови Сад 1998, 124, 127, 129, 130.

¹³¹ „Нимало не изненађује што је овде најчешће реч о праву на живот, о његовом наслеђу и рађању (научни, правни, економски, политички проблеми људског генома, генетске терапије, пресађивања органа, трудницама, залеђеним ембрионима итд.). Бити у уверењу да је реч о спокојном испуњењу неке правне празнине тамо где се ради о мишљењу закона, закону закона, праву и правди, веровати да је довољно произвести нове чланове закона да би се регулисао проблем значило би као да се мисао етике поверава неком етичком комитету“ (Жак Дерида, *Марксове сабласти*, Јасен, Никшић 2004, 104).

је пожељно имати у виду приликом тумачења. Због тога, понекад уношење елемената који не припадају правној терминологији не шкоди правном систему нити га меша са профаношћу „обичног говора“, већ само потврђује да је неодређеност саставни део закона, да она постоји у вакууму између закона и стварности.

Такву врсту неодређености Дериде назива врстом „ескамонтаже“. Ескамонтажа је појам који се може користити увек када „дајемо поверење дискурзивним моћима“.¹³² Систем права је ескамонтажа која чулни свет чини мањкавим. У кривудавом и замршеном односу између реалности и права чудесно се дешава да ствари и људи „нестају“, док супротно, оно што се догађа у реалности, није регулисано правним текстом, налогом.

То запажање чини мистерију којом су се бавили филозофи од самог настанка кодификација и смислених правних форми. Упркос таквом интересовању, они никад нису успевали да продру у однос норме и полиномије. Дериде сматра да се у правној форми види опсена, варка. Она се може приметити када у стању пасионираног посматрача друштвених појава пратимо прерушавања, обреде, алхемију настанка и престанка важења правне норме, судских процеса, мимезиса и давања „улога“. Гледајући правни текст гледамо у апстракцију: не видимо ништа *in praesentia*. Због тога се Дериде исправно пита како превазићи „заводљивост“ правног текста, како избећи нестајања, прерушавања, како трансформисати свет у „сабласт“ истине?¹³³ Такође, он се пита да ли се правни текст може прочитати херменеутиком традиције или треба усвојити „фон из неког другог херменеутичког круга“?¹³⁴ Полиномија, у свету апстракције и реалности, чини да свет права и правности буде само једна од бројних врста нормативности, утопљен у дух многобројних и разноврсних фикција и прича. Тај дух неодређености налази свуда и од њега се не може побећи. Он долази са свих страна (*aus Allem*), производи *a priori*, даје место или лишава места гомилу утвара којима се не може означити тачка гледања будући да оне освајају цео простор“.¹³⁵ Може се запазити како дискурзивна творевина као што је право, не одговара

¹³² *Ibid.*, 149.

¹³³ *Id.*, 150.

¹³⁴ Радмила Васић, „Постмодерна (де)конструкција силе у праву“, У књизи: *Теорија, филозофија и социологија права – стање, проблеми, изазови*, Досије, Београд 1998, 153.

¹³⁵ Жак Дериде, *Id.*

истини. Право садржи једну врсту инерције да буде део једног света са својим границама, мањкавостима и грешкама.

Специфичан однос норме и полиномије могуће је видети у свим деловима суђења. Лиотар (*Jean-François Lyotard*) даје за пример говор сведока. У својој књизи *Раскол*, он говори о разлици између чињенице и приче која спречава да се догађај опише у појединостима, јер је у причи увек део маште. Он нарочито расправља о улози жртве у судским поступцима и тај део назива „књижевношћу судског поступка“.¹³⁶ Улога жртве, као и улога осталих учесника у поступку чини особену причу која подсећа на заплете из света књижевности. Искази жртве испуњени су личним односом према делу и учиниоцу, субјективним виђењем односа и релација у стварности, емоцијама, стресом, афектима. Такође, однос других учесника у поступку – судија, поротника, сведока, одређен је емоцијама, личним односом и мишљењем, доживљајем одређене ствари у складу са савешћу, убеђењима, па чак и идеологијом и припадношћу верским и мањинским групама. Право је као велики роман. Однос између стварности и догађаја, онога што се стварно десило и онога што треба испричати, о чему треба посведочити и доказати, у сталном је раскораку. Питање је да ли је тужилац у стању да докаже неправду коју је неко претрпео? Ако нема никог ко ће доказати да је злочин постојао, он се заправо није десило. Тако тужилац постаје жртва – лако бива проглашен лудим, јер је видео оно што се десило у спонтанитету, али није се десило у причи. Уколико се није десило у причи, значи да не постоји ни у праву.¹³⁷ Смисао права, нарочито његове теорије и филозофије права, као и смисао правне праксе, јесте проналажење механизма за што боље отклањање овог раскола. Прво, треба признати да постоји раскол, друго да инструментаријум за смањивање раскола може бити ломљив. Због тога, према Лиотару, онај који трпи закон, може да буде само жртва „лишена слободног располагања собом“.¹³⁸ Са друге стране, политика као делатност која је у најтежњој вези са правом, увек даје простора за неразумевање, јер се догађаја као говор.¹³⁹

¹³⁶ Жан Франсоа Лиотар, *Раскол*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1991, 10, 15–16.

¹³⁷ *Ibid.*, 15.

¹³⁸ *Id.*, 114–116.

¹³⁹ *Id.*, 149.

Како превазићи раскол између приче и реалног догађаја, односно како одредити природу тог раскола? Како решити компликовани и замршени однос између норме и полиномије? Прво је потребно одредити природу правног текста. Пре свега, да ли је он хомоген или не, да ли постоји нешто што га повезује? На пример, Барт помиње регистар текста – фрагментарно дати текст, текст у параграфима, ставовима у којима влада паратакса.¹⁴⁰ Овај регистар само повезује фрагменте, они нису самостални, потребан им је повезивач. Да би се добио „спој“ текста, спајање његових фрагмената, потребна је мисао која их повезује. Према Барту, један фрагменат представља спој између два суседна, те је сваки текст заправо „ван–текст“. (Шуман се на најбољи начин бавио естетиком фрагмената, онемо што иде између фрагмената дао је име *intermezzi*).¹⁴¹ Правни текст је мноштво фрагмената међусобно одвојених паузама. Паузе говоре саме за себе, оне представљају чист простор који чини пролаз за сваку врсту полиномије. Сваки интермецо је другачији. Он представља тишину, ћутање, размишљање. Или, како запажа Дерид: „Све тишине се не слажу. Сваки се пут квалитет, модалитет, тоналитет тог ‚заједничког ћутања‘ повлачи у заједничку меру“.¹⁴² Ћутање је заједничка мера сапостојања, конвенција, договор друштва колико ће белог простора бити између параграфа. То су Лаканова „бела“, „стресна“ места. Барт их рационализује тако што их назива „затамњеност“ друштвених односа.¹⁴³ Женет (*Gérard Genette*) сматра да је суштина у овом међупростору. По њему, ни „музика није у нотама, већ између њих“. Истина је у интервалу, односно у односима.¹⁴⁴

И суштина права је у интервалу, односу између две норме, паузи између параграфа, празном простору који даје простор за откривање полиномичних значења која улазе у структуру. Она се налази у виртуалном, варијабилном, неизрачунљивом делу који увек остаје непознат. Међутим, без њега живот није могућ, нити је право могуће. Правни текст је условљен оним што је ван њега. У томе је истина свих друштвених односа. Они су несамерљиви, прорачунљиви једино са великом математичком грешком. Дух неодређености у правном тексту,

¹⁴⁰ Ролан Барт, *Ролан Барт по Ролану Барту*, Светови, Нови Сад 1992, 110.

¹⁴¹ *Ibid.*, 112.

¹⁴² Ж. Дерид, *Политике пријатељства*, Београдски круг, Београд 2001, 104.

¹⁴³ Р. Барт, 164.

¹⁴⁴ Ж. Женет, 33.

места која дозвољавају уплив полиномије, јесу недоследности и грешке које чине раскорак са стварношћу, као размаци између два фрагмента. Норма је окружена мноштвом других текстова и прича. Она не може бити аутономна, затворена за остале друштвене односе. Полиномија даје живот правном тексту, омогућава да он траје и усавршава се.

7. Реторика као израз наративности права

Када се говори о наративној димензији права, није могуће заобићи реторику која, рекло би се, представља суштину самог одређења наративне функције права и која је још од античких времена саставни део права. Реторика, (*ῥητορικὴ τέχνη*) према томе, не може бити само стил или само форма, начин на који се говори. Она представља појаву која обликује сваки правни поступак и утиче на друштвено биће човека и односе које он гради са другима. Реторичка култура је готово начин живота правника. Она допушта да се потрага за истином врши на различите начине.

Код Грка сматрана вештином, а код Римљана уметношћу (*art*), реторика се може поделити на класичну и савремену реторичку праксу која укључује и анализу писаног текста. Она се, пре свега односи на политичку, епидеиктичку (церемонијалну) и судску говорничку врсту,¹⁴⁵ при чему се све три односе на појаве које су посредно или непосредно везане за право. Савремена дефиниција реторике укључује много више од правног или политичког дискурса: широку лепезу друштвене теорије (критичке, књижевне, пост-структурализма итд.).

Реторика је настала из саме суштине права као „вештина убеђивања“ која се односи на судски поступак. О судском карактеру реторике говори Аристотел када објашњава да говор треба уобличити према томе који „слушалац треба да буде обичан гледалац или судија“.¹⁴⁶ Очигледно је да и Аристотел увиђа како је право посебна врста говора, кодираног тако да га распознају правници, па зато, уколико се неко обраћа правницима, тј. судији, треба да обликује свој говор тако да га прилагоди врсти правног језика. „Будући да се функција реторике састоји у одлучивању (*iudicatio*), мора се водити рачуна не само да говор буде што

¹⁴⁵ Аристотел, 46, 1358 б.

¹⁴⁶ Аристотел, *Логика*, Плато, Београд 2000, 46, 1358 б.

демонстративнији и уверљивији, већ се и представити као човек одређеног карактера и умети судију довести у одређено душевно стање¹⁴⁷.

Поред говора на суду, Аристотел нарочито подвлачи моћ политичког говора: „Сврха политичког говорника јесте корисно или штетно, јер онај ко подстиче, тај саветује оно што је боље, онај пак ко одвраћа тај одвраћа од нечега горег. Остали се чиниоци, као што су правда и неправда, част или срамота, овом узгред придружују“.¹⁴⁸ Правни и политички говори су нарочити. Они имају специфичан стил и посебан циљ, а то је да буду уверљиви, да воде ка одређеним закључцима или да од њих одвраћају. Право и политика схваћени су као врста говора. Аристотел је реторику повезивао са судским поступком и политичким говорима, а њена правила и утицај са начином уверавања судије и довођењем у одређено психолошко стање. Како би донео што бољу одлуку у корист говорника, Аристотел реторски наступ на суду пореди са драмским наступом: „Што се тиче увода у судске говоре, треба имати на памети да имају исто значење као пролог код драме и увод код епа“.¹⁴⁹ Сви говори, били правни, драмски или позоришни, део су човекове способности да своју вољу саопштава и на тај начин комуницира и производи одређене последице у стварном свету. У том смислу, не постоји велика разлика између правног, политичког или епског и драмског језика, што говори о томе да је право само један од начина на који се стварност путем одређене врсте приче може изразити.

Произлази како однос реторика – дијалектика (*διαλεκτική τέχνη*) није однос међусобно супротстављених и непомирљивих супротности, него однос два ентитета која се преплићу, спајају и заједнички чине све оно из чега се развија духовност. Уколико се дијалектика схвати као метод вођења разговора, аргументације и размишљања, чији појам одговара данашњој логици, а реторика као вештина убеђивања, јасно је да је реторика део дијалектике, њена огледална различитост, али и сличност у исто време.

Исти однос постоји на релацији реторичког и логичког суда – ентимема и силогизма. У овом случају, супротност силогизам – ентимем (реторички суд) представља исту врсту бинарних парова као што су разум – разборитост, *iustitia*

¹⁴⁷ Аристотел, *Реторика*, 111, 1378 а.

¹⁴⁸ Аристотел, *Логика*, 47, 1358 б.

¹⁴⁹ Аристотел, *Реторика*, 241, 1415 а.

distributiva – iustitia commutativa. Аристотел тврди: „Како је очевидно да се метода својствена вештини односи на вештине уверавања, а метода уверавања јесте одређена врста доказивања (јер смо надасве уверени у оно што сматрамо да је доказано); да је реторичка метода доказивања ентимем који је, једноставно речено, најзначајнија метода уверавања и коначно, да је ентимем одређена врста силогизма; како пак разматрање сваке врсте силогизма спада у област дијалектике, у целу или у неки њен део, јасно је да ће онај ко је веома способан да мисаоно истражи на основу чега се и како се твори силогизам, уједно бити способан да барата ентимемом... Ко је, дакле, способан да уочи вероватна мишљења, тај је способан да спозна и истину“.¹⁵⁰ Прича, односно уверавање, јесте врста доказивања у којем је релевантна и зона обичног мњења. Ко имало познаје логику, мора познавати и реторику. Ко познаје дијалектику, лако му је да разазна реторику. Ко зна праву истину, лако распознаје доксу. Ко поседује фронеизис лако долази до епистеме. Ко познаје материју права, лако ће се кретати кроз форму.

Реторика и дијалектика проистичу из особине наративности одређене појаве, онога што се може изговорити, те једна другу надопуњују на путу доласка до истине. Реторичност, као и дијалектику права, није могуће сагледати кроз науку, јер је појава наративности права и политике научно практично несагледива. Потребно је отворити шире поље филозофије. Исто то тврди и Аристотел када каже: „Ако би неко покушао да од дијалектике и реторике начини науке, а не практичне дисциплине, оно што јесу, тај би неприметно разорио њихову праву нарав и, тако их трансформишући, зашао у област научних дисциплина са дефинисаном материјом...“.¹⁵¹

Иако је реторка својеврсни „контрапункт“ дијалектици, она представља снагу логоса који је покретач права и друштвених односа. Реторика и дијалектика чине материју и форму права. Ентимеми у односу на силогизам представљају оно што је могуће, а не оно што је извесно. Ентимем као почетна реторичка премиса означава метод, план, савет или мотив који се заснива на закону вероватноће. Аристотел закључује да се одлука да ли је неко дело почињено или није мора препустити судијама, јер законодавац не може предвидети све случајеве,¹⁵² док у

¹⁵⁰ *Ibid.*, 35, 1355 а.

¹⁵¹ *Id.*, 49–50, 1359 б.

¹⁵² *Id.*, 33, 1345 б.

исто време инаугурише закон вероватноће, он заправо открива odsustvo „правог логичког закључивања“ и увиђа превласт реторике. Према томе, доношење судских одлука не припада логици у целини будући да овај поступак није у потпуности заснован на правилима дедукције из силогизама, што никако не значи да је право у својој целини „нелогично“. Напротив, право се великим делом састоји од закључивања на основу силогизама, али тврдити да се у праву примењује само логички, а не и реторички начин закључивања, подједнако је погрешно као и сматрати да праксис и појезис не припадају истом уму, да фронезис није ни у каквој вези са епистеме, да је реторика у потпуној супротности са дијалектиком. Нарација мора бити део истине, део појма права, његова „нелогичност“, релативност.

Реторички присутуп праву даје „стил“ стварању и интерпретацији права, његовој појавности, естетском виђењу. Под окриљем реторике, право постаје уметност која патосом (*πάθος*) трансформише нацију и инаугурише одређену политику или идеологију. Због тога су најбољи државници, политичари, али и судије увек добри реторичари. Балкин, рецимо, наводи чињеницу да су политички наступи који су мењали друштво увек директно повезани са стилем, као што су то били говори Мартина Лутера Кинга (*Martin Luther King, Jr.*).

Реторика допушта да се трагање за истином смести у нове интерпретативне контексте. Она представља могућност да одређена значења буду стављена у нова окружења која могу бити слична, али и у супротности са оним што су значила пре. Дакле, исти текст може да се појави два пута, али ће његово значење бити различито с обзиром на ново време, нови контекст и режим значења.¹⁵³ То потврђују и мишљења неких филозофа који се баве филозофијом језика. Према Лотману (*Юрий Михайлович Лотман*), реторика је механизам стварања смисла. У том процесу примаран је текст (мисли се на усмену и писану текстуалност) који није у линијском ни у временском редоследу, већ је дат у једном „*n*-димензионалном“ семантичком простору (сцена, екран, ритуал, норма, сан). Како би се придало значење и издвојили повезани знаци из овог вандимензионалног простора, потребна је техника. Дакле, смисао долази споља – то представља суштину стваралачког мишљења, и то не само у уметности. Тако

¹⁵³ Jack M. Balkin, 727.

посматрано, реторичке фигуре (*τροπι*), заправо су покушаји стварања јасних, међусобно повезаних симбола апстрактних идеја. Када се бавимо било којим текстом, „затвореном семиотичком творевином“ треба имати на уму да је „сав текст у целини културе кодиран као реторички“.¹⁵⁴ Право је реторички троп, артефакт културе који подлеже законитости приче, односно нарације, а који ће, у зависности у контекста у коме се појављује, бити различито тумачен. Устаљени институти и норме, следећи своју реторичку природу и налазећи се у реторичком окружењу, могу попримати све новија и новија значења, што је по себи доказ релативности њиховог језичког израза.

Реторика је интуитивни говор, Сократов „демонијум“ (*δαμόνιον*), унутрашњи глас који говори шта је судбина, шта праведно а шта неправедно, шта је добро а шта лоше – то је пророчки глас предака. Он остаје у непролазном бићу приче која опстојава вековима и само је она неуништива. Дисперзивна, неспутана прича, преживела је у уметности и техници, теорији и филозофији. Ови облици људског сазнања сачували су свој пагански крик о правди и неправди на којем почива правна култура. Није ни чудо што се ренесанса сматра једним од највећих узлета људског стваралачког духа, јер је њено тежиште било на развоју уметничког (реторичког) духа.¹⁵⁵ Вероватна, а не сигурна знања, основ су културе. Она се налазе у фундаменталним одговорима на питања: како је настао човек, како је настао свемир, које су могућности свести и подсвести? Реторичка култура чини право хуманим а мање егзактним, јер њен појам обухвата сваку врсту комуникације и окупља хомогену друштвену заједницу. На тај начин, право остаје чврсто везано за зону говорног и вероватног, што његову наративну природу чини присутном и повезује га са другим друштвеним делатностима.

8. Топика као израз наративности права

Топика (*τόποι*, „место“) је дисциплина која означава проналажење или инвенцију аргумената који леже унутар општепознатих мишљења „ендоксе“ (*ἐνδοξα*). Уколико се прихвати мишљење да је главна особина и материја права његова наративност, није тешко закључити да се велики део права, обитавајући у

¹⁵⁴ Јуриј М. Лотман, *Семиосфера*, Светови, Нови Сад 2004, 54–55, 71, 77.

¹⁵⁵ Октавио Паз, *Друкције мишљење*, Светови, Нови Сад 1991, 32.

реторички кодираном вишевалентном и разгранатом систему са мноштвом порука и значења, заснива на општепознатим мишљењима. Одлуке из домена права не почивају увек на проверљивом знању, на необоривим, експериментално доказивим чињеницама (правне претпоставке, фикције, стандарди). Поред тога, многобројне теоријске расправе, као и доказни поступак и судске расправе веома често користе „општа места“ тј. општеприхваћена мњења.

Чињеницу да је „муж мајке отац детета“, тешко је доказати подједнако као и Сократово одређење: „врлина је знање“. У овим случајевима примењена је претпоставка, општепознато мишљење, ендокса. Није познато да ли су претходне две тврдње тачне, али приликом доношења закључака у појединим случајевима, полази се од неке сличне претпоставке која има далекосежне последице. Оваква претпоставка може да утиче на правни статус појединаца, производећи сет права и обавеза, као и да гради и урушава правне институте. Ни када је реч о правним вредностима као што су правда, слобода, истина, правичност, није могуће доћи до њиховог правог значења методима логике, већ се користе свима позната општа места. О тој немогућности највише говори чињеница да је теорија права у новије време постала конгломерат најразличитијих одређења и појмова везаних за право и правну науку.

Топика (поред реторике) открива и проналази општа места у којима се истина може пронаћи, даје могућност за посматрање једне ствари из више углова, руководи се мноштвом претпоставки и даје шансу врсти комуникацијске разумности – не задржава се на прорачунљивости. Тражење аргументације на различитим, још неоткривеним топосима говорног окружења отвара могућност за ширење наративног карактера права. Постоје историјски докази да право није само предмет правне науке, за коју је специфична ужа научна методологија, већ предмет и садржај, односно структура права, због своје несводљивости, граничних ситуација и непещизности појмова, одговара топици. На њу се не може применити картезијански *ratio*. Простор права не може се математизовати. То нас тера да право посматрамо проблемски, да на њему вежбамо мишљење.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Фојербах описује правника емпиричара, оног који се бави правним случајевима из позиције „чисте правне науке“ као научника који се држи увек на умереној удаљености од царства више науке и обрађује „своје парченце“ јуриспруденције, док са друге стране као историјски, елегантан правник живи на пољу историје, критике и литературе, на удаљености од праксе. Тако он самог себе претвара у затвореника, не усуђује се да гледа „преко високих зидова“.

Према Аристотелу, топка је начин закључивања о вероватним ставовима. У неким стварима није могуће доносити закључке на основу првих и истинитих ставова, већ само на основу вероватних мњења (ставова).¹⁵⁷ Али, поставља се питање каква су то вероватна мњења? Вероватна мњења су она којих се држе сви, или већина, или мудри, и то или сви, или већина, или најпознатији и најславнији. Оно што није вероватно мњење, спада у категорију еристике.¹⁵⁸ Опште је познато да су садржај права, његови општи принципи и начела везани и за одређени политички режим. Основна начела и принципи на којима се заснива правни систем наслањају се на вредности које са собом носи одређени поредак. Ти општи принципи су мњења – ставови који су општеприхваћени. Према томе, вероватно мњење може бити оно чега се држе сви или већина (демократија), или најпознатији и најславнији (различите врсте аутократије нпр: аристократија, олгархија, технократија). Оно се заснива на општим топосима чији списак не постоји, већ проистичу из духа времена, духа законодавства, јавног морала, науке, уметности, књижевности, мита, националне свести. Аристотел у *Топици* тврди да се закон не може дефинисати полазећи од извесног и необоривог, од логичких премиса, већ је потребно приклонити се одређеним топосима. Конструкције као што су правда, слобода, једнакост, закон, никада нису слика идеје правде, идеје слободе, идеје једнакости и идеје закона, већ представљају једно општеприхваћено место, заједничко мњење о суштини неког од наведених појмова. Аристотел то потврђује када каже: „Према томе, ако се тврди да је закон у правом смислу мера или слика, тада се лаже (јер, слика је нешто што постаје подражавањем, а закону то не припада); ако се пак, не тврди у правом смислу, тада је очито да је речено нејасно, и то лошије од било ког пренесеног израза“.¹⁵⁹ Јер закон није мера, нити слика оног што је уистину праведно, оног што је појам праведности по себи. И уколико закон не осликава и не преноси верно оно што је праведно, као што он то и не чини, јасно је да је његов смисао мутан, нејасан. Због тога он претставља само један од многобројних топоса.

Анселм Фојербах, *Однос филозофије и емпирије према позитивној правној науци*, Парерга, Београд 2008, 7–8.

¹⁵⁷ Аристотел, *Топика*, Paideia, Београд 2008, 7, 100 а.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 8, 100 б.

¹⁵⁹ *Id.*, 149, 140 а.

Поред тога што открива да је веза између правних термина и начела на неки начин „уговорена“ и да су њихова значења релативна, топика као метод открива мекоћу и „разливеност“ правног материјала у друга подручја, дозвољава интерпретацију полазећи од ширих, па чак и узгредних друштвених појева, сакупља „културни софтвер“, дозвољава заједништво са другим наукама, упоређење правне појаве са другим облицима друштвене свести. Ако се урачуна чињеница да је и сам дијалектички метод дијалог различитих ставова и виђења о субјекту, постаје јасно да је велики део права, како у свом логичком, тако и у свом креативном смислу заиста језичка, комуникативна, наративна појава. Право, као и књижевност, уметност, музика, филм на свој начин одолева картезијанству. Оно се може докучити и „другачијим“ инструментаријумом. О њему се аргументује, прича, води се полемика, примењују се „општа места“, једна врста топоса бива замењена другим.

Прихваћени топоси настају консензусом. Њиховим коришћењем у свакодневном животу настаје „вавилонска кула“ сачињена од појмова, закључака, ставова и решења. Рецимо, правна претпоставка да је неко невин уколико се супротно не докаже, или да свако поступа савесно уколико се супротно не докаже, носи конструкцију компликоване грађевине правних система који трају већ стотинама година. Уколико овај консезус, односно ендокса престане, урушава се систем надограђених правних појмова, па и читавог скупа друштвених односа који су на њему настали. Правна институција може потпуно нестати изменом контекста, односно променом мњења о једној чињеници. На пример, уколико је лице проглашено пословно неспособним, његова пословна неспособност је необорива правна претпоставка. О томе су се „сви споразумели“. Међутим, у условима измене друштвеног контекста, променама у сазнањима из области психијатрије, друштво може да прихвати у неким случајевима да ова лица могу свесно у својим светлим тренуцима сачинити неки пуноважан правни посао. Доласком новог мњења, топос о „пословној неспособности“ нестаје, а са њим и све будуће појединачне правне норме, што мења друштвене односе, а самим тим и правне статусе. Исти принцип важи и за остале топосе као што су: грађанин, држављанин, супружници, предузеће, суверенитет. Према правилима топике, ови термини представљају само хеуристичко средство направљено да помогне

категоризацији и примени различитих аргумената. Њихова суштина је фиктивна, а њихов задатак је да омогуће да природа и догађаји у њој буду класификовани и распоређени у систем једне могуће и одрживе приче. Због тога, наративно учење у праву гледа на право само као на текст или причу која се заснива на одабраним топосима, што доводи до закључка да је оно нека врста колективне канонизоване фикције.

Аристотел у *Реторици* тврди: „Када бисмо, штавише, у саобраћању са неким људима располагали и најезактнијим знањем, не бисмо их могли лако уверити, уколико би смо наш говор заснивали на том знању, јер научни говор припада подучавању, а то је (пред масом) неизводиво. Овде се, наиме, методе уверавања и аргументи морају нужно заснивати на општепознатим ставовима, као што смо то изнели у *Топици*, приликом расправљања о измени мисли са масом“.¹⁶⁰ Карактер правних правила у себи мора носити масовност. У комуникацији са великим бројем људи различитог степена образовања, етничких и припадности различитих идеологија, пожељно је кренути од општепознатих ставова. Ово се нарочито односи на судски процес, јер се он одвија пред одређеним аудиторijумом, при чему неки од учесника поступка (сведоци, порота), немају чак ни основно правничко знање. Да ли је могуће уверити пороту само високопарним правничким методима анализе, индукције, дедукције, аналогije? Широко распрострањено мишљење о искључивој употреби правне логике губи се у самом поступку. Због тога правна наука не може бити слична природним наукама. Она ће увек остати у димензији хуманитета и нарације јер топика и реторика које се у праву користе, остају само „способност теоријског изналажења уверљивог у датом случају“.¹⁶¹

Топоси од којих се полази у закључивању, не морају потицати само „са списка“ правних начела одређеног система. Напротив, они могу потицати из начела која су за све људе иста и која признају сви људи (*ius gentium*). То су, према Аристотелу, неписана, општа начела.¹⁶² И према Викоу (*Giovanni Giambattista Vico*), за топички метод полазиште чини *sensuss communis* (извежбани здрав разум) који оперише са оним што је вероватно, мења тачке гледишта и ради

¹⁶⁰ Аристотел, *Реторика*, 36, 1355 а.

¹⁶¹ Аристотел, *Логика*, 37, 1355 б.

¹⁶² Аристотел, *Реторика*, 79, 1368 б.

са мноштвом силогизама, док је његова главна замерка научном, логичном доказивању кржљање фантазије и сећања, оскудност језика и губитак људскога, док топика поседује хуману мудрост и одгаја фантазију и меморију.¹⁶³ Велики број топоса помоћу којих се право проучава и на основу којих се доносе одлуке не долази из писаних закона или једног одређеног правног система, већ из онога што је свим људима познато, из здравог разума, па и из области метафизике. Топоси дакле, могу бити различити по својој природи, они се могу наћи у самом правном тексту, али и ван њега. У томе је суштина комуникативног садејства између права и осталих друштвених прича.

Док строго научна логика (*logica veritatis*) заступа рестриктивни појам истине, везан за методичну извесност, закључци *lociae probabiliium* могу се извести *in utrimque partem* (с обе стране), што значи да се из сваког места (*topos*) могу извести различити, чак и супротни закључци. Сагласност међу саговорницима могућа је тек у интеракцији и комуникацији.¹⁶⁴ Због тога је тешко успоставити дефиницију, рецимо, када се постави питање шта су правни односи? На ово питање постоји толико одговора, колико има и друштвених теоретичара. Принцип *in utrimque partem* дозвољава да сви ови одговори буду подједнако исправни. Појмови се унакрсно дефинишу једни другима и није могуће егзактно утврдити почетну тачку, Лаканово „стресно место“, већ се оно добија мешавином топоса. Лепота текста на самом почетку бива начета асиметријом која долази као мањкавост човекове креације, стварања, приповедања. Због тога појмови анахронија, асиметрија, дисхармонија, диспропорционалност постају нови топоси, почетна тачка испитивања. Уколико се изабере решење које „има смисла“, закључује се на основу контекста, а тај закључак није ништа друго него само једна хипотеза, још једно у низу правила *ad hoc* која ће дати форму одређеној ситуацији.¹⁶⁵ Топоси се, дакле, не могу означити као тачни или нетачни, они се примењују према одређеном осећању за прикладност.

На крају, као сублимација овог односа права и топике који приказује један битан и значајан део односа права и наративности саме, може се дати

¹⁶³ Gian Batista Viko, *Vom Wesen und Weg der geistigen Bildung*, Godesberg 1947. Цитирано према: Теодор Фивег, *Топика и јуриспруденција*, Нолит, Београд 1987, 19–23.

¹⁶⁴ Љ. Тадић, 144.

¹⁶⁵ Умбето Еко, *Код*, Народна књига, Београд 2004, 32.

мишљење Фивега (*Theodor Wiehveg*), који све напред наведено своди на четири најважнија облика у којима топка продире у свет јуриспруденције: прво, она се употребљава у сваком делу интерпретације, друго налази се у самој примени права (из неког правног система не може се решити сваки правни случај, већ је то могуће само путем интерпретације која проширује, сужава итд.), треће место продора топике је употреба „генуиног језика“ који у себи садржи и уједињује мноштво варирајућих хоризоната разумевања, док четврто поље лежи изван правног система, а то је интерпретација „једноставног стања ствари“, заправо интерпретација неког догађаја самог.¹⁶⁶

Фивеговом одређењу може се додати и то да и само право представља одређени топос, као и да је закон топос откривен у општој склоности друштвеног живота да буде извориште најразноврснијих прича које у њему настају и нестају. Топоси су почетне тачке, прве речи у казивању, које се подједнако могу наћи и у правном систему и у оном што лежи ван права. Они су места која чине мост између права и нарације, уметности, књижевности, других текстова, другог језика који трага за новим информацијама. Уз помоћ њих се улази у наративни контекст, односно културни живот који се сагледава у пресеку једног времена (политика, телевизијски програм, поп култура) и који, ван сваког херметизма, смисао проналази у причи која тече.

9. *Mythos, nomos* и *mimesis*

С обзиром на намеру да се утврди да је право прича, важно је открити како је оно настало, шта су његови корени. Зато ће у овом делу прецизније бити одређено на које начине је право слично са митом (*μῦθος*, „прича“), драмом, позориштем и свим оним што представља свет мимезиса (*μίμησις*, „имитирати“). Познато је да су митови и драме подједнако садржали првобитне појмове, исконско песништво, првобитну уметност, али и првобитне законе и моралне норме. Да право настаје од мита, констатовали су многи социолози права, попут Самнера (*William Graham Sumner*), који говори да су људи од најранијих дана руковођени *folkways*, који су несвесни и засновани на псеудознању, ирационални

¹⁶⁶ Т. Фивег, 103–107.

су, а из њих касније настају све друштвене институције.¹⁶⁷ У америчкој правној социологији, познат је и назив „право као мит“. Овај назив карактеристичан је за теорију Џерома Франка (*Jerome New Frank*), који релативизује формализам и прагматизам, и сматра да се право ни по чему не разликује од мита.¹⁶⁸

Ову тему је код нас обрадио Радивој Степанов, који је своје дело *Mum и тоталитаризам* посветио теми односа мита и политике. Мит није само привилегија одређене епохе, већ је он појава и нашег доба, јер се развитак расија увек борио и тешко излазио на крај са снагом митског казивања.¹⁶⁹ Због тога и Дузинас наглашава да је теорија права заправо историја „великих наратива“, мистификованих прича о зачецима друштва које звуче потпуно нестварно. Приче се углавном заснивају на томе како су некада давно људи живели у слози и миру, хармонији и самодовољности, истини и лепоти, затим настаје нека непредвиђена катастрофа (почевши од Едена): рат, поплава, божији гнев и сл, а после тих „златних година, улазимо у мистерију света онаквог каквог га данас познајемо“.¹⁷⁰ Политичка верзија ове исте приче, заправо утопије, гласи да су људи у грчком полису живели у савршеној хармонији и демократији у којој су сви грађани били изједначени, док етика и политика, као и доброта и умеће живљења нису задобијени учењем, него су били део људског бића.¹⁷¹ Овакве речи, митологија и приче из давнине имају толики утицај на формирање правног мишљења, да су и даље актуелне у новијој правној теорији (Ролс).

Митологија и древне приче, епови и драме су укорени у суштину друштва и друштвених наука, оне неприметно али свеприсутно чине велики део друштвене стварности. Штавише, многи односи и појаве у друштву задржали су магију снаге речи из давних времена. Франк, рецимо, сматра да друштво јемчи за интересне групе и појединце који стварају вредности и норме. Оно их чини обавезним посредством симболичких тумачења и давања смисла, што се назива митологијом ума.¹⁷² Сви који стварају норме изграђују нове митове, дају смисао вредностима и нормама које настају из различитих центара моћи, чак и

¹⁶⁷ Александар Молнар, *Друштво и право II*, Visio Mundi Accademic Press, 1994, 213.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 245.

¹⁶⁹ Радивој Степанов, *Mum и тоталитаризам*, Филозофски факултет, Нови Сад 1995, 7.

¹⁷⁰ Costas Douzinas, Ronnie Warrington, Shaun McWeigh, *Postmodern Jurisprudence: The Law of Text in the Texts of Law*, 3.

¹⁷¹ *Ibid.*, 3–4.

¹⁷² М. Франк, 83.

појединаца. То су различите приче: расне, верске, мањинске, хомосексуалне, женске. Индивидуе у друштву су такође принуђене да уз помоћ одређених ритуалних радњи, представљају, односно „глуме“ правне субјекте. Придржавајући се заповести, грађани заправо „опонашају“, представљају или глуме задато понашање које им налаже да буду правни субјекти (*μίμος*, „имитатор“). То је мимезис који доноси правни текст. Правни субјекат је својеврсни је аватар (хинду: *avatāra* „појава“). Као у старогрчкој представи, индивиуа у праву носи одређену маску и „игра“ друштвене улоге. Са повећавањем броја друштвених улога, мимезис постаје све већи, а тиме и отуђење субјекта од сопствене индивидуе, сопствене приче.

Својеврсна обележја мита могу се видети у судском поступку. Постоји више правних института, „митологема“ судске процедуре, као што су: начело непристрасности, претпоставка невиности, дејство на мах, право на приватност. Ови „фантазми“ су саставни део суђења – јединог цивилног обреда који је задржао упадљива обележја мита по ритуалности, оснивању нове стварности, засебним логичким и етичким мерилима. Сам судски потупак један је „призор“, једна сцена, која „носи причу о себи самој“.¹⁷³ Ритуалност представља мост који веже право за мимезис.

„Глума“, понашање по одређеним ритуалним правилима, потиче из римског права у којем су грађани одређеним гестовима или изговарањем одређене језичке формуле склапали правне послове. На пример, *manumisio vindicta*, фиктивни спор о слободи, један је од таквих, јер гестови имају одлучујућу улогу. У овом ритуалу учествовали су господар, његов пријатељ и роб. Потом би пријатељ господара изјавио да је роб којег су довели слободан. Улога господара била је да не негира ову изјаву, тј. да јој се не противи, и на тај начин претор би проглашавао роба слободним. Слична је и стипулациона форма склапања уговора у којој су употребљаване речи којима се придавало магијско дејство (уколико се учини грешка у изговарању речи, сматрало се да страна која је погрешила није у праву, јер богови нису на његовој страни).¹⁷⁴

У новијој теорији, миметичке радње се проучавају као врста комуникативног деловања. Јирген Хабермас разликује два типа гестуса: први је

¹⁷³ Слободан Бељански, *Право и илузија*, Библиотека XX век, Београд 1999, 9, 21–22.

¹⁷⁴ Вид. Ангун Маленица, *Римско право*, Правни факултет, Нови Сад 2003, 146, 178, 352.

онај који је регулисан друштвеним нормама, док је други концепт драматуршког деловања, односно гестуса. Оба принципа имају за циљ комуникативну делатност.¹⁷⁵ Може се видети да гестус, као друштвени образац понашања, с једне стране испуњава улогу вршења прописаних или стандардних образаца понашања у друштву, док је са друге стране, његова суштина у драматуршком деловању. Хабермас посредством гестуса доводи у везу право и драматургију, прихватајући обе врсте гестуса као комуникативну делатност. Комуникација, способност вербалног и невербалног општења у друштву представља мост који спаја митос, номос и мимезис.

Снага мита, епа, драме и трагедије, великих наратива, видљива је и у односу старих грка према позоришту. Аристотелу је страно утемељење уметности на основу уметности, и из ње саме, односно њено свођење на естетски вредносни појам, те тако учење о трагедији јесте учење у људској заједници, о човеку који је као биће одређен да живи у заједници.¹⁷⁶ Увек је и у науци било недвосмислено јасно да је грчко позориште служило васпитању и образовању грађана и „програмирању“ етичких принципа и норми у њихово грађанско деловање. У позоришту, грађани су стицали прва знања и надограђивали постојећа схватања о кривници, правди, правичности, моралу и казни. У томе се састоји велико бреме наративног које право у себи носи. Будући да мимезис представља форму, начин на који се право приказује, на који долази у реалност, он омогућава наше сазнање. Да нема овог „представљања“, не би било могуће преузети друштвене улоге (улога оца, мајке, учитеља).¹⁷⁷ Мимезис доприноси доживљају правне текстуалности путем чула. Како би се право могло сазнати, неопходно је да буде „оспољено“ у гестусу, односно језику као психолошком чину, који ће од њега сачинити читљиву причу. Овај процес је могућ само кроз медијум који прожима све науке и области људског живота, најдубље и најбоље чуване тајне, а то је језик.

Мимезис, приказивање, али и прикривање, не разликују се у праву и другим причама, поезији, драми, трагедији. Мимезис је увек исти – изношење

¹⁷⁵ Жан Кон, *Естетика комуникације*, Клио, Београд 2001, 59–61.

¹⁷⁶ Макс Комерел, *Лесинг и Аристотел*, Светови, Нови Сад 1992, 62.

¹⁷⁷ Шефер наглашава да учење мимезисом, односно подражавањем игра најважнију улогу у стицању социјалних способности и поштовања друштвених норми. Жан Мари Шефер, *Зашто фикција*, Светови, Нови Сад 2001, 124.

приче у оном делу који чини препознатљиву социолошку меру опхођења. Сваки мимезис, свако подражавање иманентно је реалности, иманентно је појму ствари. Шефер између осталог каже да свако подражавање значи истородност између онога што подражава и онога што се подражава.¹⁷⁸ Мимезис је само сличност, али свака сличност, слика слике иманентна је појму. То оправдава форму права. Ову чињеницу Платон није могао да прихвати. Због тога је његова филозофија непотпуна. Строго одвајајући свет реалности (тј. идеја) од света онога што је видљиво, онога што постоји, Платон улогу мимезиса потпуно одстрањује из света сазнања, сматрајући је ништавном, варљивом.

Изгледа да су традиционалне, готово најстарије врсте комуницирања у друштву: митос и мимезис и њихова повезаност са светом права далеко већи него што се у почетку могло наслутити. Слични увиди и закључци навели су Гадамера да каже да језик није оно што тврди традиција лингвистике, већ се њему нуди нова основа за старо метафизичко питање о целини.¹⁷⁹ Због тога, наука о праву увек мора бити филозофија о праву. Она треба да обухвати све битне елементе и обележја права. Са друге стране, правни филозоф никада не може бити филозоф који заступа само умни, апстрактни приступ свету права, већ мора бити и филодокс склон проучавању пролазних, софистичких форми, реторичких фигура, миметичких покрета, игре форми и облика, језичких стилова. Као што Аристотелово практичко, појетичко и теоријско не треба посматрати одвојено, као неспојиве целине, већ као део једног, тако и митос и мимезис треба посматрати као део фундуса правне грађевине.

10. Право и трагедија

Поред тога што су дубоко повезани мимезисом, право и трагедија деле заједничку етичку природу и наклоњеност одређеној структури односно поретку у изразу. Повезани дубоким патосом (*πάθος*) заједничког постављања граница моралних вредности, право и трагедија подражавају догађаје, срећу, несрећу. Обе појаве представљају слику друштвених односа. Они приказују непроменљиве и вечне моралне законе, покушавајући да споје етичке принципе са естетиком, одређеном формом приказа, те се налазе негде између збиље и имажинације.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 83.

¹⁷⁹ Х. Г. Гадамер, 9.

Говорећи о трагедији, Хердерлин напомиње да трагичка драмска песма представља слику онога што се дешава, што је присутно у животу.¹⁸⁰ Настанак грчке трагедије подједнако је тешко објаснити као и настанак целог космоса. Душевни развој грка – уметнички и религиозни (етички и мистички) настају појавом песничког генија, док је прва трагична мисао никла из представе хибриса (*ὑβρις*).¹⁸¹ Трагедија има своје корене у дитрамбу, првобитној причи, те стога трагедију веже наративност обе форме, оне су „истинита прича“ о животу, номосу и етосу и средство за доживљај катарзе кроз коначно извршење правде и расплет.

Аристотел каже да је трагедија подражавање озбиљне и завршне радње која има одређену величину, говором који је отмен и посебан за сваку врсту у појединим деловима, лицима која делају а не приповедају; а изазивањем сажаљења и страха врши прочишћавање афеката. Све старогрчке трагедије имају за основ политичко–етичку димензију: хвалисаваост војсковођа, несавесност судија, незнање већника, „помаму за парничењем“.¹⁸² Старогрчка трагедија увек је трагедија о праву. У старој Грчкој, све важније битке које су градиле државу почевши од Тројанског рата, преко Грчко–персијских ратова, Битке на Маратону, Битке код Саламине и Артемисона, Битке код Платеје, код Еуримедонта и Кипра, па до Пелопонеских и Архидамовог рата и Похода на Сицилију, биле су опеване у највећим еповима или казиване кроз приче које су градиле грађанске обичаје.¹⁸³ Фуко сматра да је трагедија у XII веку, не само у Француској, била један од „ритуала“ у којима се приказивало државно право. Као и код Шекспира, трагедије су окренуте ка проблему права, узпаторима круне, убиству краљева, крунисању новог краља. Шекспиријанска трагедија покушава да праву да континуитет, она приказује насиље, нелегитимитет права, узурпацију. О томе говоре и трагедије Корнеја (*Pierre Corneille*) и Расина (*Jean-Baptiste Racine*). Класична Расинова

¹⁸⁰ Фридрих Хердерлин, *Увод у трагедије*, Светови, Нови Сад 1991, 10–11.

¹⁸¹ Аница Савић Ребац, *Хеленски видици*, Мали Немо, Панчево 2004, 10.

¹⁸² Аристотел, *О песничкој уметности*, Дерета, Београд 2002, 66, 122.

¹⁸³ О овим биткама Сократ каже: „Мало је времена да би се достојно испричало, а ионако су песници већ давно њихову храброст дивно опевали песмама и музиком и целом свету завештали за спомен. Ако бисмо сад покушавали да то исто славимо речима обичне приче, можда бисмо сами себи доделили другоразредну улогу. Стога ми се чини да смемо преко свега прећи ћутке, јер је већ приказано према свом значају и вредности...“. Платон, *Менексен*, *Филеб*, Рад, Београд 2001, 14–15.

трагедија, установљава наличје дворске церемоније, показује како се суверен претвара у човека страсти, човека беса итд.¹⁸⁴

Трагедија је најчешће била извођена у позоришту, уз присуство хора. Неки писци сматрају да је управо улога хора била сама суштина „правничког и моралног“ које се у трагедији опонаша, јер је хор приказивао мишљење грађана о некој ствари и наводио етичка начела о томе, шта би одређени јунак трагедије требало да уради, према неписаним етичким законима. Због тога хор има улогу грађанина, судије, али и улогу учитеља јер се обраћа гледаоцу наглашавајући одређене моралне поуке. И Хавелок наводи да је једна од најбитнијих у позоришту била функција хора, јер се у њему наилази на подражавање законодавства обичаја и веровања „обичног света“, који је понекад у „врло лабавом односу са конкретном радњом, односно заплетом“. Ниче чак сматра да је трагедија настала из трагичног хора и да је на почетку била ништа друго до само тај хор, стварна прадрама која презентује неизменљиве моралне законе, која игра улогу закона.¹⁸⁵ Хор у овом случају представља једну стварну животну причу која се преводи у дело. Дијагега коју ствара хор, чини оно наративно, што ствара морал, што ствара право. То је делатни принцип логоса.

Места на којима се непрестаним понављањем информација контролисано етос друштва, били су драмски фестивали.¹⁸⁶ Жртве и страдања представљају тему која се стално понавља и у трагедији, и у праву (казна, жртва, убиство, убица, итд.). Страдање, пасија, толико пута коришћена, не само у књигама, већ и у филмовима, неизоставни је део људске културе и вечито се одржава. Оно је свакодневно у праву, као и у трагедији. Целокупан систем кривичног права приказује страдање. То је тема која преовлађује у свакој религији, песништву, лирици и епизи. Човек је страдалник, жртва принесена зарад остварења сопственог грађанског идентитета које се супротставља његовом природном, истинитом бићу. Карактери у трагедијама постају политичке, културне и моралне матрице живота и на тај начин се „одрођују“ од централног догађаја – приче која се једном догодила. У праву, они су посредовани институцијом правног субјекта који једино може нешто да чини. Индивидуа постаје персона која игра различите

¹⁸⁴ Мишел Фуко, *Треба бранити друштво*, Светови, Нови Сад 1998, 212–215.

¹⁸⁵ Фридрих Ниче, *Рођење трагедије*, Дерета, Београд, 2001, 85, 94.

¹⁸⁶ Е. А. Хавелок, 127.

социјалне улоге. Са друге стране, трагичка песма је посебан медиј трансмисије категорија који уводи у симболички круг обезбеђујући огледалну сличност са реалним животом, али и разлике изазване правилима структуре која се јавља као „оно спољашње“ у односу на реалну, централну радњу и централне јунаке. Јунаци трагедије постају симболи добра, правде, неправде. На тај начин, трагедија је одрођена од реалног догађаја. И правни текст је на сличан начин одрођен од радње која се десила. Форма трагедије и форма права представљају пример утицаја мимезиса на судбину, на промену тока живота и реалних догађаја. Право и трагедија очит су пример у коме симбол хвата у замку оно што је њиме симболизовано. На тај начин, поредак „онога што је представљено“, тј. симболички поредак, не само што ствара сопствену „одрођену“ структуру, већ повратно делује на реалност.

Када се реални догађај може подвести под структуру правног текста, он постаје „случај“, опште место које има утицај на све будуће правне случајеве. Са друге стране у трагедији, вечни морални принципи стварају сличне шеме (Антигона постаје симбол борца за природно право, Едип – особа по којој је едипов комплекс добио име). Мимезис никада не остаје мртав, проста шема приказивања и организације радње, он је увек делатан у реалном животу. Исто каже и Рикер када анализира Аристотелову поетику: митос и мимезис треба разумети као радње (поступке), а не као структуре. Мимезис по њему представља активан процес подражавања и приказивања.¹⁸⁷ Он садржи у себи нешто практично и оставља последице на реалан живот. Гледалац се уживљава у дати морални образац – у томе је „делатна“ снага песничтва. Због тога трагичко није посматрано као облик уметности, неко као деловање на људску душу. „За Аристотела, трагедија не постоји само као уметничко дело, већ као дух који ствара трагичко и дух који га поима и они заједно творе једну целину“.¹⁸⁸ Аристотел не размишља о делу као одвојености од деловања, већ у њему види развој животног процеса – етоса и номоса. Отуда и његов појам „мимезис праксеос“ (*μίμησις πράξεως*)¹⁸⁹ који говори о томе да је и опонашање пракса,

¹⁸⁷ Пол Рикер, *Време и прича*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад–Сремски Карловци 1993, 47.

¹⁸⁸ Макс Комерел, *Лесинг и Аристотел*, Светови, Нови Сад 1992, 30–42, 69.

¹⁸⁹ Аристотел сматра да у трагедији постоје „лица која делају“, као и да „подражавање врше лица која делају“. Аристотел, *О песничкој уметности*, Дерета, Београд 2002, 65–66.

деловање. Ово потврђује и енглески аналитички филозоф Џон Ленгшоу Остин (*John Langshaw Austin*) који чину говора придаје прагматичку функцију. Право није само пракса, нити је теорија само теорија.¹⁹⁰ Трагедија и други миметички облици делују на реалан живот, као што то чине правне норме.

Структура трагедије као и било ког правног случаја везани су за заплет – одређену причу која тражи своје разрешење, а која обично произлази из неке кривице. Заплет окупља и обједињује мноштво неповезаних догађаја у довршену целину и на тај начин интелигибилно шематизује значење,¹⁹¹ он је заједнички правном случају, причи, усменој и писаној књижевности, епу или холивудском филму. Заплет, још од старогрчке трагедије, Аристотелове реторике и записа од песничкој уметности, до савремених судских процеса, представља шему која догађаје чини схватљивим и повезаним. То је одређени код уз помоћ којег се сазнаје радња. Неусклађени ток догађаја шематизује се у организоване приповедне целине, било да се ради о уставу или позоришном комаду у свеопштем мимезису представљања. Ту се налази веза између права и других дисциплина која произлази из једног „општег законодавства“, односно из норме. Код који шематизује радњу, било код поезије, драме, трагедије или комедије „законодавни“ је. Он подразумева и моћи и хтети, представља моћ да се нешто учини или не учини, подразумева наредбу или допуштење. Управо на то мисли Комерел (*Max Commerell*) када каже да постоје „закони књижевне врсте“, док уметнике назива „правим законодавцима“.¹⁹² Право и трагедија потпадају под одређени номос који диктира меру њиховог изражаја, начин на који ће се прича испричати.

На крају, може се закључити да се право и трагедија спајају у три најважније тачке: прво, обе појаве имају миметички карактер – законодавство форме; друго, делују на реалан живот – морал и свест грађана; и треће, повезане су са вечном причом која прожима сваку врсту законодавства. Посматрајући холос (*ὅλος*), целину догађаја, заплета, расплета, као и моћ речи да буду делатне, евидентно је да је прича средиште и почетак људског сазнања. Речи не остају

¹⁹⁰ J. L. Austin, 20.

¹⁹¹ П. Рикер, 6.

¹⁹² М. Комерел, 5.

само у певању, већ се дешавају у стварности. Право, мит и трагедија садрже магију коју доносе речи. Она чини да речи постану стварност.

11. Право као симулакрум

Приликом говора о праву и наратији, праву и језику, праву и реторици, топици, миту, трагедији, споменуто је да правни систем стоји између идеје и реалности, између имагинарног и стварног, јер је основан као систем требања – света који је нестваран, који би „требао да буде“. То казује да право представља одређену виртуалност, да је на неки начин имагинативно као и свака наратија. Ова особина дозвољава да право буде сагледано „бодријаровски“, као још један симулакрум у свету који је симулакрум по себи.

Симулакрум (*simulacrum* – сличност, симиларност) је појам о коме се често расправља у хуманитарним наукама. Симулација је последица развоја у информатици и системским теоријама које су утемељиле структуре знакова који служе за њихово сазнавање и сопствену репродукцију (производња модела и кодова мас медија, политичких процеса, генетике и дигиталне технологије).¹⁹³ Симулација, дакле, не служи само сазнању него и самопроизвођењу које се не односи само на масовне медије и информатику, већ на политику и право као затворене логичке системе који сами себе продукују. Неки аутори тврде да је читав свет – свет симулакрума. Ник Бостром (*Niklas Boström*), тврди да уколико постоји много виртуалних светова а ми тврдимо да је он само један, вероватноћа за то је веома мала.¹⁹⁴ Било ово тачно или не, неоспорно је да савремена култура ствара и конзумира велику количину симулакрума. На први поглед чини се да нека видео игра као типична симулација нема много повезаности са правом, али с обзиром на то да многи теоретичари тврде да су слика и говор делатни, уочљиво је, не само да постоји однос између слике, комуникације и права, већ и то да су они неизбежно везани својом виртуалном симулацијском природом. Сајбер простор (*cyberspace*) је живи експеримент у коме се најбоље може осетити како говор претиче праксу и како слика и комуникација постају практичке.¹⁹⁵

¹⁹³ Кристофер Хорокс: *Бодријар и миленијум*, Јесенки и Турк, Загреб 2001, 10.

¹⁹⁴ Видети: Nick Bostrom, „A Patch of the Simulation Argument“, *Analysis*, Vol. 71, No. 1, 2011, 54–61.

¹⁹⁵ Теоретичари комуникације Тејлор и Саринен тврде да оно што је потребно нашем добу јесте „комуникативни интелект“, а како би интелект постао комуникативан, треба да буде активан и практичан. У „медиатрику“, пракса претходи теорији, креира се „пракса комуникације“.

Правни текст представља једнодимензионални време–простор акт који мање или више комуницира са стварношћу. Као акт који постоји за себе, написан или изречен, он је само једна од слика стварности, контрапункт природи и друштву, својеврсна иронија постојања. Правни акт је у потпуности артифицијелан, створен – техничка творевина која представља врсту симулације, јер опонаша реалан живот. Право је структура знаковности која производи друге системе и знаковности, тумачи се кодовима који су познати „овлашћеним тумачима“, репродукује се и рециклира. Политички процеси такође се саморепродукују захваљујући модулисаном језику примене сопствених начела, препознатљивих „мантри“ које производе нове изразе. Формално гледајући, право је само једна у низу информација која борави у сопственом симулирајућем свету игре језика. Право симулира, покушава да се стави у аналогију са стварним светом. Ова тврдња могла би постати још релевантнија уколико би смо урачунали тврдњу Шефера да су „све менталне представе виртуалне реалности“.¹⁹⁶

Следећи ову мисао, са сигурношћу се може рећи да право није ништа мање виртуално од било ког романа, филма или видео–игре. Право које се „појављује“, „постоји“, представља фикцију *par excellence*, виртуално је по својој природи и заузима велики део менталног и писаног простора. Систем права као самореферентни систем, онако како га доживљавају позитивисти је само текст, говор који измиче стварности, којем стварност измиче. Да ли је тај говор истинит, сасвим је друго питање.

Такође, ови аутори се на почетку своје књиге питају „Где би Сократ данас држао своје дијалоге“? Одовор је – на итернету. Такође, наглашавају да одговорни писац који пише у „симкулту“ мора да буде имаголог, јер то што је написано мора да буде доступно свима, док „електромрежу“ која информише називају „медиатриksom“ (Marc C. Taylor, Esa Saariinen, *Imagologies, Media Philosophy* Routledge, London 1994, 2–5). Ови аутори користе дисциплину која се у скороје време развила у Француској и Немачкој под називом „имагологија“ – *image studies*. Ова дисциплина са традиционалног проучавања егзистенције прелази на проучавање перцепције, односно представљања, док идентитет стиче само у комбинацији са „другошћу“, односно са алтеритетом. „Имаголошки метод“ развијају Мишел Кадо (*Michel Cadot*), Данијел – Анри Пажо (*Daniel–Henri Pageaux*), Јуп Лерсен (*Joep Leerssen*). Дакле, предмет посматрања и његова вербална слика представљају неразлучив пар у овом методу проучавања. Имагологија слици даје одређену истинитост, односно легитимисте је. Узимајући у обзир имаголошки метод, може се рећи да је слика права изложена, доступна свима, перформативна, екстензивна. Долази до проширивања текста, односно слике права на сваког доступног медиатриксу. Хабитус, тело права постаје изложено и задобија форму театра или перформанса– бива „приказано“.

¹⁹⁶ Ж. М. Шефер, 8.

Са друге стране, да би право или било која креација дошла у појавност, увек постоји нека пред–појавност. Постоји машта, утопија која није пука фантазија, већ бива доведена у поредак. Блох то назива „креативна машта“, или револуционарни ентузијазам који се налази у сновима, жељама и илузијама.¹⁹⁷ На политику и право утиче, не само оно што је на први поглед очигледно, већ и оно што је „ирационално“, фантазмагорично, апстракција по себи. Према томе, право није само виртуалност у својој форми, већ и начин и идеја на основу које право настаје, представља апстракцију, виртуалност, једну од могућих замисли. Због тога је ломљив мит о „реалитету“ у којем се ставља знак једнакости између стварности и симболизоване стварности, између реалитета и његове представе.

Симулацијска природа права само је оно што се види на први поглед – форма. Недостатак, грех првог погледа јесте у томе што се види али не примећује оно невидљиво.¹⁹⁸ Добија се утисак извесне недодирљивости текста. Текст остаје *virgo intacta* од стране посматрача, од стране конзумента, реципијента. Он је задат и остаје у пуном опсегу, записан у сопственом фантазму. Поставља се питање, каква је то симулирајућа игра преплитања живота и права? Да ли су наше аутобиографије већ унапред записане судбинском руком аутора? Да ли онај ко се сматра аутором и творцем правних норми има право да слепим механизмом и технологијом овлада моралом? Уколико је правни текст симулакрум, да ли је он лажан? Писци дају различите одговоре на ова питања. Реалисти верују у реалност материјалног света, а идеалисти у реалност духа. Карнап тврди да обе тврдње немају смисла. У логичкој и језичкој анализи ових исказа очигледно је да из тврдње о реалности материјалног света није могуће извести перцептивне исказе, а то подједнако није могуће ни из супротне тврдње о њеној нереалности (о

¹⁹⁷ Према Блоху, за улазак у симболички поредак мора да постоји одређени дисконтинуитет са постојећим поретком. Потребан је утопијски карактер естетског деловања да би дошло до промене у естетској форми која већ постоји. Тако се и у теорији о упоредном проучавању права и књижевности уводи проучавање друштвених реформи који настају путем исказивања, нарације нових идеја и симбола у књижевности. Умови као што су Дон Жуан, Дон Кихот, Фауст, Робеспјер, Дантон означени су управо као људи од естетског деловања који „надиру у стварност“. Оно што их покреће је дионизијски *hibris*. Утопија и машта су предуслов за естетизацију, за нову причу која ће ући у стварност и тиме променити поредак, надоградити га, створити нова мишљења, нови друштвени курс, навике, понашања, укус. Укратко, то је оно што Перниола назива „лепо делање“ (E. Bloch, *Daz prinzip Hoffnung*, Frankfurt a. M. 1959. Цитирано према: Марио Перниола, *Естетика двадесетог века*, Светови, Нови Сад 2005, 171–172).

¹⁹⁸ Ж. Дерида, *Марксове сабласти*, 166.

постојању искључиво духа). Овакво становиште први је изрекао Дејвид Хјум (*David Hume*) у свом делу *Истраживање о људском разуму*,¹⁹⁹ док Карнап (*Rudolf Carnap*) тврди да метафизички искази нису ни истинити ни неистинити. Они су довољно општи да не буду ни истина ни лаж, јер се налазе ван поља нашег потпуног сазнања. У томе је сличност између метафизике и лирике, али је сличност и у томе што су обе ове појаве варљиве – пружају илузију знања.²⁰⁰

Владавина „виртуалне културе“, односно доба симулацијске културе (*simcult*) и доба медијске слике, још је више подстакла мисао да је право симулкрум и ставила филозофе у позицију да упоредо разматрају свет права и свет сајберпростора. Новооткривена подручја симулације у области технологије, информисања и комуникације дају могућност да се моћ права посматра као један од могућих виртуалних светова у лудичкој стварности. Право се тако креће у нужности опште релативности и плурализма у симулакруму хиперреалности која је продукована информатичким и средствима комуникације. Сајберпростор укида историчност, у њему не постоји линеарно мерење времена, те су упитне вредности које постоје у „реалном свету“, као што су слобода, правда, једнакост, владавина права, а које и настају као последица историчности. Њихова онтолошка и епистемолошка природа је тешко сазнатљива. Да би се у њих проникло, није довољно само проучавати право као симулацијски приказ стварности, као слику или одраз која није истина стварности, већ је потребно видети шта је иза симулације. Како би то успело, потребна је мешавина метода – не само вештина којом се слика тумачи, већ и оно што ће је приближити збиљи. Језик, комуникација, наратија, представљају медијум који спаја „ову и ону“ страну збиље – свет симулакрума и свет стварности и само је њему дозвољено да прелази из једног у други.

Поред виђења о праву као једном од многобројних симулакрума, постоји још једна значајнија чињеница која се односи на право. Она је последица ширења света симулакрума, а то је понашање права у сајберпростору. У сајберпростору, путем синхронизоване комуникације тече непрекидна размена садржаја која може потицати из различитих културних миљеа. Искази које могу сви да виде, уколико су „на мрежи“ претварају овај простор у „јавну говорницу“ у којој се одвија прави

¹⁹⁹ Вид. Дејвид Хјум, *Истраживање о људском разуму*, Напријед, Загреб 1988.

²⁰⁰ Рудолф Карнап, *Филозофија и логичка синтакса*, Јасен, Никшић 1999, 22–23.

сукоб цивилизација. Сајберпростор као говор постаје правно релевантан. Некада „грађанин”, човек је сада као „неиндивдуа“ беспоговорно укључен у мрежу општег мимезиса, глобалну арену комуникације и симулације, симболичког простора из којег може бити руковођен још непознатим правцима технокултуре, која не познаје традиционалне категорије рационалности, слободе, правности, сигурности.

С овим недоумицама повезано је питање правне природе виртуелних ликова, што захтева преиспитивање традиционалних теорија о субјекту права.²⁰¹ Једна од традиционалних теорија која се преиспитује односи се на сам појам правног субјекта. Поставља се питање да ли и виртуелни лик, аватар, који делује у рачунарској виртуалној стварности може бити субјекат права, тј. да ли је могуће, као и код правног лица, искористити теорију фикције и дати субјективитет виртуалном лику? Пракса већ данас показује да је на то питање могуће одговорити потврдно. „Будући да у правној науци постоје барем три главне теорије којима се објашњава суштина правног лица, то би према првој, најстаријој и већ поменутој теорији фикције, виртуелни лик ипак био субјект права. Према другој, теорији негације, виртуелни лик не би могао да буде субјект права. Најзад, према трећој, теорији реалности, могао би да се призна потпуни субјективитет виртуелном лику као још једном центру делатности и интереса, као да је реч о физичком или правном лицу, што се већ данас чини у појединим правима“.²⁰²

Увећавање света симулакрума, као и последице које он производи у реалном свету, без сумње имају велики утицај на право, његову примену, правну теорију и преиспитивање свих правних вредности. Савремена теорија права мора да буде адаптирана и припремљена да прихвати и урачуна искуство новог доба. Садржај тог искуства свакако обухвата и садржај разноврсних прича које потичу из различитих културних, научних, верских заједница и појединаца које су пласиране кроз нове технологије, што подразумева симулацију морала и права, али и скупа вредности и начела на којима право почива.

²⁰¹ Вид. Д. М. Митровић, Марко С. Трајковић, „Може ли виртуелни лик да буде субјект права?“, *Анали Правног факултета у Београду*, година LIX, 2/2011, 28–42.

²⁰² *Ibid.*, 39.

III глава ПРАВО КАО КОМУНИКАЦИЈА

Према речима Лона Фулера (*Lon Luvois Fuller*) комуникација је начин да се буде и остане жив, да се буде члан „ин-заједнице“. Комуникација може да утиче на сужење и проширење граница нашег живота.²⁰³ Познато да постоји извештан број теоретичара (предвођених Хабермасом) који стоје на становишту да је право део „комуникативног разума“ и да цела људска заједница функционише на принципу комуникативности – међусобне интеракције правних агената. То такође представља значајан предлог за испитивање наративне природе права.

Почетке филозофије комуникације можемо пронаћи код Хумболта (*Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand Freiherr von Humboldt*), Перса (*Charles Sanders Peirce*) и Фрегеа (*Friedrich Ludwig Gottlob Frege*), док су аналитичка филозофија, као и феноменологија оставиле посебан и дубок траг у истраживању и промишљању ове области. Аутори попут Мура (*George Edward Moore*) Расела (*Bertrand Arthur William Russell*), Вајтхеда (*Alfred North Whitehead*) и Витгенштајна (*Ludwig Josef Johann Wittgenstein*), нарочито припадници структурализма Сосир, Јакобсон, Лакан, Леви – Строс и марксизма, Лукач (*György Lukács*), Грамши (*Antonio Gramsci*) и Блох (*Ernst Bloch*), допринели су настанку данашње постаналитичке филозофије језика Рортија (*Richard McKay Rorty*), Дејвидсона (*Donald Herbert Davidson*) и Путнама (*Hilary Whitehall Putnam*). Чини се да су сви ови покрети, њихово преплитање и мешање, подједнако утицали на наративну теорију права и посвећеност проучавању језика и херменеутике правног текста, као и на то да човек савременог доба буде назван *homo communicans*.

²⁰³ Лон. Ј. Фулер, *Моралност права*, ЦИД, Подгорица 1999, 186.

1. Право као део општег наративног миљеа

Језички знаци, раније посматрани само као додатак свести, представљају царство симболичких значења који имају сопствену вредност и значење по себи. Конституисање света постаје учинак граматичке структуре. То је један од најважнијих и најзачанијих подстицаја филозофије у XX веку. Пажња је усмерена на онтолошко разумевање језика, његову функцију и преображај језичких слика у поетско дешавање. Хабермас наводи да такво виђење представља сукоб између ума и мноштва његових гласова, између езотерије и екзотерије, сукоб око граница филозофије и књижевности.²⁰⁴

Према Рикеру, приче припадају теорији књижевних „жанрова“, док су „учинци њихових значења“ део исте појаве – семантичке иновације.²⁰⁵ С обзиром да прича има одређено значење које представља мост или спону са другим појавама, она уводи у анализу сличност или истородност појава које подлежу правилима приче. Семантика може бити разлог узајамном проучавању и проналажењу веза између права и наративности, па самим тим и између права и било ког текста, јер је она учење о смислу (грч. *σημαντικός*, „имати значење“) што повезује све научне дисциплине. Откривање значења подједнако је важно у математици, науци о рачунарима, формалној логици, као и у тумачењу права и књижевности.

Према Хабермасу, целокупно „културно знање“ отелотворено је у симболичким формама, речима, књигама и теоријама, док су личности интерно укрштене преко граматичких односа. Друштво и структура личности образују смислене склопове који ступају у контакте. Култура није супротност делању већ је „телос“ споразумевања.²⁰⁶ Комуникативни разум је најважнији разлог за успех и остварење сопствене среће, али и услов за квалитетан живот у заједници. Саобраћање са другима га чини производом континуитета – он је знак, симбол, вековна људска тежња и вапај за правдом, за једнакошћу, истином, ресурс културних и правних материјала. Он чини да правни субјекат не буде субјекат у традиционалном смислу те речи, већ да представља личност, индивидуу која учествује у језичкој интеракцији. Односи према самом себи, као и односи према

²⁰⁴ Јирген Хабермас, *Постметафизичком мишљење*, Београдски круг 2002, 14, 16, 17.

²⁰⁵ П. Рикер, 5.

²⁰⁶ Ј. Хабермас, 82, 108, 110.

другима, бивају условљени језичком интересубјективношћу. Субјекти који користе језик зависе од медија и система граматичких правила које употребљавају за сопствене циљеве. Њихов однос почива на заједничкој конвенцији, уговору коју узимају учесници у комуникацији.²⁰⁷

Све то чини наративност културног миљеа,²⁰⁸ који друштвене чињенице, појаве и односе у претвара у идеју текста или говора из којег могу настати различити друштвени контексти. Културни артефакти и остали друштвени односи стављају се у исти аналитички фокус. Друштвена текстуалност, чињенице и односи су медијатори политичке и правне реалности. Они приказују друштвене норме и обичаје и дају легитимитет доминантној организацији друштва. Савремени медији, преносиоци „гласа и писма“ (ТВ, радио, интернет, мобилни телефон), главни су трансмитери друштвене реалности и због те особине имају велику друштвену моћ да измене и изврше трансмисију постојећих друштвених матрица, као што су индивидуа, класа, род или раса, у било коју другу која ће бити стабилна у оквиру друштвеног поретка. Уз помоћ прича, долази до давања смисла вредностима и нормама које настају из различитих центара моћи (расних, верских, мањинских, хомосексуалних, женских). Право бива „поново испричано“, па се дешава да новонастали случајеви спонтано прерастају у правна правила. Тако настаје „практичка моћ језика“, која омогућава да практичку делатност не врши само законодавац, већ и свака индивидуа која је део умрежене суме информација у глобалном друштву.

Нарација трансформише културу и право производњом текстуалности, стварањем нових идеја. Проучавајући савремене мислиоце (Барт, Дерида, Еко), може се доћи до закључка како је сва култура наративни оквир постојеће стварности. Оно што је некада представљало филозофску расправу засновану на откривању и стварању великих филозофских система, сада је постало проучавање нарације, тј. текстуалности. Устаљени поредак наука оставља простор за мултидисциплинарност, па и за одређену дозу ирационалности (проучавање утицаја осећања, емоција, односа свесно–подсвесно). Тај привидни хаос идеја и прича, чини да право задобија давно заборављене мистеријске одлике старогрчке

²⁰⁷ *Ibid.* 35, 54, 55.

²⁰⁸ Вид. Биљана Кнежевић, „Постмодернизам – слобода, право и популарна култура“, *Правни живот*, вол. 56, бр. 14, Београд 2007.

филозофије коју је немогуће замислити без поетике. Такав приступ бива испреплетан борбом дискурса, бесконачним тумачењем, читањем, интерпретацијом, приповедањем. Отворени језички приступ дозвољава дубоки увид у право у самим његовим почецима, у старогрчкој драми и великим еповима, митовима који представљају нарацијске претече права.²⁰⁹ Није могуће замислити Хесиодову (*Ἡσίοδος*) тежњу за правичношћу без орфичке мистерије о сеоби душа, без приче, мита о души самој. Овим увидом чудесно се спајају свет садашњице и свет далеке прошлости, свет мистике и орфике са чудом новог доба, свет епова и митова са правним садржајима популарне културе. Сва дата наративност, била она право, мит, обичај или ТВ серија припада једном истом исходшту – нарацији. Због заједничког именитеља свих културних појава, Женет, на пример, сматра да „Сви писци стварају једно исто дело – сва написана дела су преламање једне исте лепоте, које су исте у сонати, исте у септету, исте у Вермеовим сликама, „скривена стварност“, „одломци једног истог света“, „тајна“.²¹⁰ То је као кад код Хегела срећемо тематизовање разноврсних видова уметности, и свака од њих представља део, секвенцу огромног корпуса *sui generis*. Било који текст, култура у целини, њени саставни елементи подлежу многобројности контекста. Делови добијају вредност само када су део једне систематике, једне језичке масе која је целина дела.²¹¹

Овај „ломо–поглед“, Бартовска денотација, приближавање правној појави онаквој каква она јесте, са естетским, појавним садржајем, и својом наративном суштином, само потврђује да је право *ordo ordinatus*, одвише људско и одвише несавршено. Уместо нормативног система добија се закон полиномије – други текстови, друге приче које се налазе изван правног оквира улазе у његов домен, док човек постаје *homo communicans* „биће без душе и без тела“.²¹² Другим речима, уколико постоји појава која досеже целокупан правни хабитус – то је свакако комуникација, део свеукупне друштвене нарације која постоји откада и друштво. Наративност и комуникација су начини на који се право сазнаје и

²⁰⁹ „Ако не у формалном развоју, у суштини нам је јасно да је античка трагедија била и остала култска, мистеријска радња – *dromenon*...“ (Уп. Аница Савић Ребац, *Хеленски видици*, Мали Немо, Панчево 2004, 17).

²¹⁰ Ж. Женет, 28.

²¹¹ *Ibid.*, 31–33.

²¹² P. Breton, *L'utopie de la communication*, Editions La Découverte, Paris 1992. Цитирано према: Ж. Кон, 84.

разумева, методи интерпретације и аргументовања, појаве које га повезују са другом друштвеном текстуалношћу.

Приступи праву који на најбољи начин приказују да је правна појава наративна и да је њено одређење *genus proximus et differentia specifica* готово немогуће, јесу: одређење права као дискурса, права као жанра и права као семиосфере. Ови увиди дефинишу право на различите начине али сви једнако указују на превазилажење строгих типологија и униформних методологија, проналажење скривених значења. Они различитим путевима долазе до истог сазнања, а то је евидентна истина да право није систем за себе, већ да је повезано са другим појавама у друштву.

2. Дискурс права

Уколико се прихвати чињеница да је право део укупне наративне стварности која обитава у реторички кодираном свету прича и речи, нужно је приметити да конкретна манифестација језика настаје у контексту у којем су од значаја околности њеног продуковања: сабеседници, време и место, постојећи односи између ванјезичких елемената.²¹³ Како право представља овакву манифестацију са одређеним временом и местом настанка и посебним контекстом егзистенције, може се говорити о *правном дискурсу*. Реч дискурс долази од латинске речи *discordo* (бити неусклађен, несагласан, несложен). Појам дискурса увео је Фуко, како би успео да превазиђе строге типологије појмова у њиховом логичком значењу. Тим појмом се постиже атмосфера у којој постоји само друштво са причама које се понављају, варирају и ритуализовани дискурси који измичу у свакодневици – неки нестају, други их трансформишу. На тај начин настају религиозни, правни, књижевни текстови.²¹⁴ Употребом дискурса, на дијалогско–аргументативан начин преиспитују се спорни искази или поступци, све то са циљем да се постигне сагласност лица која ваљано аргументују.²¹⁵

С обзиром да дискурс не може да обезбеди идентитет сопственог значења, анализа дискурса доноси скривене мотивације које стоје иза текста или иза избора појединачног метода. У друштву увек постоји преплитање и борба

²¹³ Вид. Цветан Годоров, *Симболизам и тумачење*, Светови, Нови Сад 1986, 7.

²¹⁴ М. Фуко, *Поредак дискурса*, Карпос, Београд 2007, 17–18.

²¹⁵ Љ. Тадић, 144.

дискурса која доводи до победе моћи, употребе језика од стране интересних група. Правни дискурс је резултат овакве борбе дискурса. Постоји различито поимање појмова везаних за друштво од стране припадника политичких, верских, мањинских група који на себи својствен начин употребљавају језик и доживљају стварност. Када дође до победе моћи, побеђује „прича“ јачег који намеће своје термине, типологије, методе и објашњења друштвених појмова. Он установљава правне односе само из једног дискурса који шири своју матрицу на друге постојеће појаве и на тај начин их кодификује у суму информација које су од његовог интереса. Позитивни приступ склон је да разматра само ту суму информација – он је такође део победничког дискурса, шематизовања мноштва „другачијих“ говора.

Према Барту, у том „пандемонијуму“ социо–дискурса, постоје две врсте реторске превласти: владање и тријумф. Докса као владање се шири – то је законита владавина, универзални дискурс наметљивости, док је тријумфални дискурс заправо револуционарни – поворка победника и побеђених.²¹⁶ Дискурс се може поистоветити са Ничевим дионизијским принципом агонистике (жудња за надметањем и победом) који је раван херојском устројству у трагедијама, епици. Због тога Еко сматра да се целокупна грчка и латинска реторика могу сагледати као „облици прагматике дискурса“.²¹⁷ Правни дискурс има много од оргијастичке жеље за победом. Он је испреплетан еристичким иступима, приповедањем, доказивањем (политичка надметања, судски процес) и у тој борби се нужно повезује са другим појавама у друштву. Право увек мора бити дато у неком контексту, мора бити повезано у умрежену суму информација која чини друштво. Због тога дискурс не може бити самосталан.

Како би приказао да дискурси у друштву морају бити повезани, Фуко узима за пример медицинску науку говорећи да је читава друга половина XVIII века била рад на хомогенизацији, стандардизацији, класификацији и централизацији медицинског знања, док је универзитет био место његове централизације. Остала знања о медицини, рођена на другим местима, бивају аутоматски искључена и дисквалификована принудом науке. На тај начин, долази до „проређивања субјеката који говоре“ у било ком дискурсу. Због тога стално

²¹⁶ Р. Барт, 183.

²¹⁷ У. Еко, *Границе тумачења*, Паилена, Београд 2001, 263.

треба имати на уму да се анализа дискурса не односи само на задато подручје.²¹⁸ Како право представља високо хомогенизовани и стандардизовани, кодификовани језик, увек му прети порив „искључивања“, тј. занемаривања онога што није део централизованог система. Анализа правног дискурса зато укључује неистражене топове јер се уз помоћ медија говора ступа у друга подручја људског сазнања и померају границе између реторике, фикције, права и књижевности. Тако дискурс права може да обухвата не само победнички говор, већ и говор побеђених.

Шта ће се сматрати правом, питање је уређивачког начела.²¹⁹ Да ли ће право бити само скуп правних правила или ће његов појам обухватити још и морал, обичаје, онтолошке или гносеолошке елементе, ствар је опредељења и спремности да се понекада изађе из унапред задатог система. Да ли ће се сматрати да су драма и право само термилошки стилизовани обриси који у другачијим појмовима изражавају социјалне и моралне теме, такође је ствар приступа.²²⁰

Оно што је сигурно јесте да се право налази у мноштву говора, да из говора настаје и да се путем њега интерпретира и примењује. Садржај права може бити изражен и неким другим блиским говором, као што су књижевност или поезија. Понекад, право може бити приказано метафорично, алегоријски, сатирично. Уз помоћ анализе дискурса сазнаје се фиктивна природа права и његова заснованост на причи, што доводи до формирања одређене „мреже“ сазнања која се обраћа мањим, угроженим причама. Према томе, анализа правног дискурса открива онтолошке и епистемолошке претпоставке његовог постојања, стварајући критички приступ тексту и форми која га обликује. Она праву даје посебан вид тумачења који шире залази у објашњење појава, догађаја и чињеница, а то доводи до производње нових дискурса (према Годорову глагол *ἐπιτηδεύω* означава, не само процес разумевања, него и процес продуковања дискурса).²²¹

Може се закључити да анализа дискурса представља форму, начин уобличавања права и његове дефиниције, али и процес његовог тумачења и стварања нових дискурса. Право као дискурс омогућава да дефиниција права укључи и сегменте који су раније били искључени, да допусти да говоре они чији

²¹⁸ Вид. М. Фуко, 24–28 и *Ахеологија знања*, Плато, Београд 1998, 26–35.

²¹⁹ Вид. Борислав Пекић, *Филозофске свеске*, Соларис, Нови Сад 2001, 155, 156.

²²⁰ *Ibid.*

²²¹ Ц. Годоров, 18.

су говори били маргинализовани, као и да прикаже да се целокупна правна материја не налази само на једном, централном месту, већ свуда где постоје чланови заједнице који комуницирају, свуда где досеже нарација. Дискурс права представља још један доказ да је оно састављено од говора, речи, гласова и прича, које омогућавају да оно не остане „мртво слово“, већ верни пратилац свакодневног живота.

3. Правни жанр и ометање правног жанра

Имајући у виду преплитање и борбу између правног и осталих дискурса, непостојање јасне границе између различитих дискурзивних облика и захваљујући релативној одређености појма права и блискости правног и наративног, право се може посматрати и као врста жанра. Жанр (*genus–genera* грч. *Γένος*; фр. *genre*, „подврста“) дефинисан је као подела специфичних облика уметности по критеријумима релевантне форме. Разлика између рода и жанра је та што жанр нема фиксираних границе, мада им је етимологија иста. Генус представља таксономску поделу која се користи за класификацију живећих и фосилних организама да би се означио род. Израз генус је приближнији природним наукама и логичком закључивању заснованом на силогизмима него друштвеним темама, док се израз жанр користи за одређивање друштвених, хуманистичких критеријума, због чега се користи се у култури, књижевности, музици, реторици.

Подела на родове и врсте у праву последица је позитивизације и енциклопедизације људских знања, као и тежње да се друштвене науке угледају на природне. Та вековна тежња навела је научну и стручну јавност да прихвате опште, владајуће трендове, поделу која се уклапа у систем и сврставање у појмове, класе, врсте и подврсте. Насупрот томе, Харт, рецимо смара да правни појмови *sui generis* не одговарају обичном језику. Речи као што су „индивидуално право“, „својина“, „дискреција“, такође не одговарају обичном језику. Дакле, немогуће је направити разлику *per genus proximum et differentia specifica*, већ да би се ови појмови разумели, потребно је извршити „контекстуалну анализу“.²²²

²²² Херберт Харт, *Огледи из филозофије права*, Плато, Београд 2003, 10–11.

Жанр пружа могућност проучавања појава које су ситуиране у одређени контекст; погодан је за избегавање сурових рационализација. Он подразумева одређено померање граница, јер сам по себи никада не може бити чист. Управо због тога Биндер и Вајзберг правне списе називају „жанровима“ писања,²²³ а ти жанрови међу собом се у Старој Грчкој нису очигледно разликовали, било да се ради о песништву, политици, било о некој другој области. Како је право сложена појава која превазилази правни свет,²²⁴ жанр, као и дискурс, пружа боље објашњење наративне функције права. Он не дефинише право као скуп правних норми, већ обухвата све појаве које могу имати правне конотације. Он допушта увид у „ометеност“ другим жанровима и препознаје све облике свести, доношења судова, делања и различитих врста говора који чине „Биос политикос“ (*βίος πολιτικός*).

Михал Бахтин (*Михаил Михайлович Бахтин*), проучавао је управо „жанрове говора“. Он даје примат жанру, тј. контексту, у односу на текст и уводи појмове хибридне природе језика (полиглосија) и релације између контекста (интертекстуалност).²²⁵ Сагласно са тим, ни једна реч, ни један гест, не може да припадне само једној категорији истраживања или постојања. Када се каже мир, породица, правда, ауторско дело – ови појмови не могу бити категорисани као искључиво правни појмови. Они могу бити и социолошки, онтолошки, епистемиолошки, могу припасти домену емоција, психологије, културне баштине, личном домету и успеху неке особе. Жанр представља све ове контексте у којима се одређени појмови, захваљујући својој хибридности могу наћи. Између жанрова стоји интертекстуалност, релација, односно дијалог који чини хибридност одређеног појма. Правни појмови не могу бити једнозначни и без мешања са другим говорима. Они не могу остати само у домену свог генуса. Захваљујући хибридном карактеру, жанрови проласком времена и променом контекста „бивају мутирани“, јер су друштвени односи жив процес који се непрекидно репродукује и ствара нове облике. Између нових облика такође се ствара дијалог. У свом

²²³ G. Binder, R. Weisberg, 7.

²²⁴ Вид. Д. М. Митровић, „Може ли право да се сазна: „Шта је право?“, *Анали Правног факултета у Београду*, вол. 50, бр. 1–2, 2002, 94.

²²⁵ Katerina Clark and Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin*, Harvard University Press 1984, 27.

најважнијем раду „Проблеми поетике Достојевског“,²²⁶ Бахтин закључује да ниједан изговорени глас не може бити изолован, већ да он говори о плуралитету мишљења, мешању гласова и мишљења, при чему истина о нечему не може бити једнозначан појам. Истина је по њему мноштво контрадикторних ставовова који су логички неконзистентни будући да сама захтева мноштво симултаних гласова. Када се ти гласови помешају, постаје могућ жанровски дијалог – то је полифонија, мешавина, фузија жанра.

У свом раду „Право жанра“, Дерида први пут артикулише идеју да сваки текст више „учествује“ него што припада одређеним жанровима, јер жанрови одбијају класификацију, те је свака таксономија субјективна,²²⁷ док Ралф Коен (*Ralph Cohen*) сматра да је груписање (таксономија) процес, а не детерминишућа категорија, па су жанрови отворене категорије. Процес којим се успостављају жанрови увек укључују људску потребу за разликовањем, али никада није могуће потпуно утврдити ком жанру нешто припада, јер различити текстови могу припадати различитим групама жанрова и служити различитим групишућим циљевима.²²⁸

Први је о праву као жанру говорио Роберт Фергусон (*Robert A. Ferguson*).²²⁹ Он је развио теорију о жанровима судијских мишљења, покушавајући да докаже да право настаје из „реторичког жанра“ и окарактерисао га са четири најважније особине: монолошки карактер, интеррогативни говор, декларативни тон и реторика неизбежности. Монолошки карактер омогућава да свих девет чланова судског већа говори једним гласом, интеррогативни говор омогућава оквир за постављање питања и давање одговора у унапред задатом оквиру, односно према одређеним правилима, декларативни тон даје правне одговоре на питања, док реторика неизбежности омогућава осећај да суд одлучује на једини могући начин.²³⁰ Фергусон на овај начин покушава да објасни да већина

²²⁶ Вид. Бахтин, Михаил Михайлович: *Проблеми поетике Достојевског*, Zepher Book World, Београд 2000.

²²⁷ J. Derrida, „The Law of Genre. ‘Critical Inquiry’“, *University of Chicago Press*, Vol. 7, no. 1, 1980, 55.

²²⁸ Ralph Cohen, „History and Genre, *New Literary History*“, Vol. 17. No. 2, Interpretation and Culture, *The Johns Hopkins University Press*, 1986, 204.

²²⁹ Вид. Robert A. Ferguson, „The Judicial Opinion as Literary Genre“, Vol. 2, *Yale J.L. & Human*, 1990, 201–219.

²³⁰ Catherine L. Langford, „Toward a Genre of Judicial Dissent: Lochner and Casey as Exemplars“, *Communication Law Review*, Vol. 9, 2009, 1.

судијских одлука потиче из реторичког жанра и да скептични глас, односно својеврстан наступ судије, не обезбеђује довољно доказа како би нас убедио да поступа према вољи већине и спроводи оно за шта га је та већина овластила, већ је он жанровски близак реторици, што доводи у питање начела демократије.

Када се целокупна правна материја не би могла жанровски одредити у домен разгранате друштвене праксе, она не би могла да буде преводива на језик филма, говорништва, поезије или других друштвених делатности. Будући жанровски сродно са другим хуманим вештинама и наукама, право ту своју особину, као и особину преводивости на друге жанрове, дугује својој способности да се о њему прича, да се води дијалог. Полазећи од чињеница да жанр увек проучава појаве у неком контексту и да претпоставља померање граница, те никада не може бити чист, проучавање права као жанра даје могућност за различите врсте мултидисциплинарних истраживања која предметно и методолошки обухватају велики део материје коју управо право регулише.

4. Право као фузија жанрова

Речено је да правна материја представља врсту жанровски одређеног скупа полиглосијских, хибридних појмова. Жанр је склон различитим врстама комуникације. Отуда се у постмодерном добу почео појављивати појам фузија као комбинација два или више жанрова, при чему долази до изражаја хетероглосија, интертекстуалност, спајање више видова људког сазнања. Жанр се намеће као нешто неодређено, његове границе тешко је утврдити. У свакој структури, па и у праву, постоји то неодређено место које је суштина самог права. Оно је скривено многобројношћу контекста.²³¹

Таква многобројност пружа могућност да елементи права круже од једног до другог, добијајући нови квалитет, преузимајући карактеристике других жанрова и бивајући путем њих интерперетиран на многоструке начине. Управо је ово начин на који право опстаје, начин на који се креће и мења. Рецимо, приликом превођења неког заиста старог дела, јасно је да је неопходан заједнички

²³¹ Женет сматра да цез као врста музике највише сведочи о кружењу елемената од једног до другог дела. Нарочито круже тзв. „класични стандарди“ преузети од бродвејских класичних мјузикла који интерпретацијом постају сасвим нова дела. Овај начин одржава цез у животу (Ж. Женет, 112).

рад историчара, преводалица, социолога, како би он из једног контекста био интерпретиран у други, савремени. Није могуће целокупан значај једне „семиосфере“ у којој је дело настало препустити само једном начину гледања на ствари. Потребно је знаке прочитати са више становишта и ући у проблематику друштвено–историјског оквира за његово настајање и коришћење.²³² Иста је ситуација и у праву. Како би била проучена садржина једног правног института, потребан је рад стручњака који покривају различите области: антропологију, етнологију, социологију, историју, књижевност. Утицаји који се врше приликом стварања једне правне норме не могу се одредити као строго одређени, таксономски подељени, већ они настају спонтано. На пример, за Дилтаја (*Wilhelm Dilthey*) најзвишенији и најкомплекснији, „тријумф“ херменевтике налази се у тумачењу уметничких дела када се примењују све традиционалне методе херменевтике: граматичка, историјска, естетичка, психолошка. Све ове методе треба да послуже разумевању једног индивидуалног уметничког дела.²³³

У савременом добу, ова мешавина, тј. фузија жанрова, још је већа и приметнија, јер су се у међувремену људски односи, начини њиховог изражавања и комуникације развили и задобили нове форме и функције. Направљен је простор за мешање најразноврснијих жанрова као што су право и поп култура, право и филм, право и видео-игре, а проблематизује се и приказ права у ТВ серијама и „ријалитијима“ (*reality show*). С тим у вези, књига *Када право постане поп: брисање граница између права и популарне културе*²³⁴ аутора Ричарда Шервина (*Richard Sherwin*) изазвала је велику пажњу јавности. У њој писац (бивши тужилац) испитује различите утицаје поп културе на право, закључујући да постоји могућност трајног утицаја ове појаве на мењање правне стварности. Он указује на конкретне примере приказивања права у медијима, почевши од директних преноса, као што је суђење О. Џеј Симпсону (*O. J. Simpson*), до различитих серија типа *Закон Лос Анђелеса* (*L. A. Law*) или *Опра* (*Oprah*) емисија

²³² Хајдегер то потврђује овим примером: „Ако хоћемо да кажемо нешто о математици као теорији, морамо напустити предметну област математике и математички начин представљања. Никад се не може математичким рачуном доћи до оног што сама математика јесте“ (Мартин Хајдегер, *Предавања и расправе*, Плато, Београд 1999, 48).

²³³ Х. Г. Гадамер, 187.

²³⁴ Вид. Richard K. Sherwin, *When Law Goes Pop: The Vanishing Line Between Law and Popular Culture*, University of Chicago Press, 2000.

(*talk show*-a) и сапунских опера.²³⁵ Поменути примери и начини репрезентовања права често су тако устројени да приказују догађаје на сензационалистички начин, што директно утиче на кривично, породично, уставно право итд.²³⁶

Очито постоји одређена намера популаризације права кроз медије, чиме се едукује грађанство и помаже широј друштвеној заједници путем обликовања њихове правне свести. На тај начин, грађани постају информисани о циљевима и резултатима примене правних норми. Међутим, Шервин указује и на негативну страну овог процеса. Метафорична визуализација права приказана кроз медије може и да се не поклапа са званичним тумачењем државних органа, као ни са политичким циљем правних норми. Визуализацијом права кроз медије и савремену технологију ствара се само још један нови начин интерпретирања. Медијска интерпретација обликује правну свест грађана тако да слика коју они граде о праву може бити чак супротна од самог „правног садржаја“. Неупитна сила хиперреалности може на тај начин изазвати „когнитивну дисонанцу“, како код учесника у поступку, тако и код конзумента поп културе, док се и у овом случају бришу границе између реалности и фикције. Правно расуђивање претвара се у метарасуђивање. Урачунавајући хиперреалност и симболику која у реалном свету не постоји, право и актери у праву заправо одбацују рационални поредак и приклањају се оном укључивом, ирационалном. Појмови правде, правичности или морала прелазе у нерационалну сферу, кошмарну мешавину реалности и хиперреалности.²³⁷

²³⁵ Године 2006, почео је истраживачки рад на пројекту *Хари Потер и право* („*Harry Potter and the Law*“, TJSJL Legal Studies Research Paper No. 829334. *Texas Wesleyan Law Review*, 2006) у којем је учешће узео запажен број аутора са различитих универзитета у САД (Jeffrey E. Thomas, Danaaya C. Wright, James Charles Smith, Aaron Schwabach, Joel Fishman, Daniel Austin Green, Timothy S. Hall, Andrew P. Morriss, Benjamin Barton), све то у покушају да установе и објасне повезаност између ове књиге/филма/, компјутерске игре и права. Закључено је да Хари Потер заслужује да буде „узет у разматрање“ самим тим што представља литературу за децу и може да игра значајну улогу у грађењу правне свести будућих генерација. У склопу овог пројекта утврђени су утицаји наративног и културног карактера који се односе на поимање породичног права и власти („министарство за магију“), „ломљивост“ институције владавине права, као и арбитрарност кажњавања у свету Харија Потера. Закључено је да ова свеобухватна сага има лош утицај на дечији први сусрет са светом права и друштвеног поретка, јер на сатиричан и негативан начин приказује правне институције и усредсређује се на индивидуалну оцену у доношењу моралних одлука.

²³⁶ Ryan Alford, „A Review of When Law Goes Pop: The Vanishing Line Between Law and Popular Culture“, *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 8 (2), 2001, 136.

²³⁷ О праву и поп култури вид. Б. Кнежевић, *ibid*.

Превођење права у друге садржаје популарне културе не би било могуће да не постоји њихова истоврсност: правни жанр меша се са криминалистичким филмом или серијом. Све су ово топови на којима функционише правна тематика, дискурси у којима се читава обимно и распрострањено биће правне појаве. Јер, понекад, други жанрови су у стању да дају ближу и целовитију слику о неком правном случају него што то може правна норма, због тога што они имају „причу“ која је примеренија навикама обичног човека. Само уколико постоји храброст да се призна да је и право објект масовне продукције и производње, поп културе која ствара мњење јавности, могуће је рећи да оно представља један жанр који је преводив на друге жанрове.

5. Семиотика права – правна семиосфера

Семиотика права бави се проучавањем знака и права. Она полази од претпоставке да право представља комплексан систем знакова који континуирано еволуира како би био кореспондентан и представљао промењиви систем норми и друштвене свести дате заједнице.²³⁸ Правна семиосфера претпоставља одређену знаковност која представља слику, тј. репрезентацију постојећег света факата. Овај закон представљања правног и реалног света путем синтаксе и семантике различитим видовима знакова и значења има далекосежне последице на доживљај права.

Познати семиотичар Јуриј Лотман, један од најистакнутијих научника који се бави изучавањем културних појава, начина разумевања конструкције текста и његове улоге у комуникацији, сматра да знаковни систем, симболизам и цео хабитус текста и комуникације леже у човековој природи. Он аргументује да се интелектуална способност човека може објаснити кроз три функције: пренос постојећих информација; стварање нових информација, односно нових текстова са особиним непредвидивости – креација; и памћење, односно способност чувања и поновног произвођења информација. Најважније Лотманово откриће јесте да су и сами „семиотички објекти“ интелигентне структуре јер задовољају сва дата обележја интелекта. Како би испољиле своју интелигентну стуктуру, потребан

²³⁸ Roberta Kevelson, *The Law as System of Signs*, Plenum Press, New York 1988, 4.

им је „интелектуални сабеседник“.²³⁹ Ове интелигибилне структуре Лотман је назвао семиосферама. Семиосфера представља скуп знакова и симбола са одређеним значењима који су дати у одређеном контексту. Уједно, она обухвата целину наративног оквира једне културе, било да се ради о говорном или писаном језику, његовим граматичким, синтаксичким правилима, значењу, заједничком памћењу, гласу, симболима, сигналима и свему оном што спада у „причу“ једне културе. То је простор у коме се одвија комуникација и у коме је комуникација једино могућа.

Простор семиосфере подразумева најшири спектар појава који сежу од друштвених жаргона до моде. У њему непрестано долази до обнављања старих и стварања нових кодова. Уколико би посебан језик био истргнут из контекста одређене семиосфере, он не би могао да делује самостално, ван простора одређене семиосфере. Због тога, као недељиви почетни механизам не треба узимати језик сам, већ сав семиотички простор који постоји у датој култури. Семиосфера као таква подразумева скуп разнородности. У њој могу да бораве међусобно некомплементарна значења, различити језици који се могу или не могу преводити са једног на други.²⁴⁰ Постоји сам центар семиосфере у којем постоје норме, односно „правилни текстови“, док се на периферији система ишчитавају неправилни текстови и снага нормативности самоописивања семиосфере постаје све мања. То доводи до тога да цели слојеви маргиналних културних појава остају без икаквог односа са њеним идеализованим ликом. Ствара се огроман ресурс заборављених, искључених културних слојева. При томе, свака посебна семиосфера се граничи са другим семиосферама. Између њих долази до сталне размене што доводи до произвођења заједничких језика.²⁴¹

Правна семиосфера са особеностима правничке синтаксе и семантике које чине одређени поредак знаковности, носи са собом обележја друштвеног и културног контекста. Правне норме су само огледало, сиже који треба да измири супротности и створи поредак у свету факата. Правна семиосфера наглашава идеализовани лик друштва. Међутим, овај приказ нема довољну снагу да покрије све случајеве, све разлоге, жеље, нагоне, злопамћења, учињена и неучињена дела.

²³⁹ J. M. Lotman, 6–7.

²⁴⁰ *Ibid.*, 185–186.

²⁴¹ *Id.*, 192–193, 212.

Због тога у праву постоје мањинске теме које стоје на ободима сваке семиосфере, тамо где самореферентни систем и правила нормирања постају све слабија. Правни систем, као врста семиосфере „софтверски“ је повезан са другим констелацијама у семиотичком простору, тј. догађајима и чињеницама који чине његово окружење.

Ни положај законодаваца се не разликује од положаја у коме се налазе уметници, сликари, архитекти, вајари. И они морају да имају вештину повезивања са другим семиосферама. Са друге стране, семиосфера има моћ над личностима које јој припадају. Није спорно да семиосфера, односно једна издвојена семиотичка целина, као што право, одређује субјекта, свог читаоца и тумача, као и свест о правном субјекту. Појам личности, ма како била названа, понекад је појединачни, понекад групни, може да укључи имовину или да буде повезан са религиозним положајем. Жена, деца, робови, могу да буду укључени у личност господара, односно патрона одређене породице. Тако граница личности постаје семиотичка граница“.²⁴²

Опасности од боравка само у једној знаковности, једном законодавству, онемогућавају дијалог и чине усмереност ка монолитности и самореференцији. Тако се долази у ситуацију да велики део живота проводимо у дијалогу какав се одвија, рецимо, у систему бирократије. Људи већину времена проводе унутар „мултинационалних“ компанија у којима се све мањи део живота спроводи кроз дијалог. На тај начин, сам систем прети да разумевање потисне праћењем заменских процедура.²⁴³ Уосталом, систем увек прети да се прошири насупрот дијалогу. То је опасност од система. Придржавајући се само система, постиже се сабијеност у шеме и матрице понашања. Стил побеђује живот сам, естетизација доживљава тријумф, док етика одумири. Форме нарастају науштрб садржаја, само норме су читљиве. Техне побеђује ум, нестаје лепота дијалога, постоје само кодови којих се морамо придржавати уколико не желимо да будемо искључени. Семиосфера се скупља, петрифицира. Уместо дијалога нуди се системска интеграција у којој су људи просто „слепљени“ заједничким процедурама и правилима.²⁴⁴ Уколико и науке посматрамо на тај секуларизовани начин, њихова

²⁴² *Id.*, 206.

²⁴³ Дори Мајерсон, *Хајдегер, Хабермас и мобилни телефон*, Esotheria, Београд 2001, 37.

²⁴⁴ J. Habermas, *Theory of Communicative Action 2*, Beacon Press, Boston 1987, 186.

анализа науке може да буде само синтаксичка. Свака од посебних наука имаће сопствене системе језика који служе као координатни системи простор–време. Упркос томе, неспорна је чињеница како је основ свих тих језика заправо „природни језик“ којим сви говоримо.²⁴⁵

Могућност заједничког испитивања свих појава и њиховог ишчитавања, похрањивања, бележења, интерпретације, истраживања и, на крају, проналаска, лежи у самом језику. Може се рећи како су проучавање говора означавања и интерпретације један од основних фактора људске културе, па самим тим и права. Посматрањем јединствене правне семиосфере може се установити природа и принцип деловања правног система, али и природа и принципи правне науке. Оно што спаја правну семиосферу са другим семиосферама и оно што спаја правну науку са другим наукама јесте комуникација, наративност. Ова особина права и правне науке чини одбрану од робовања процедурама и западања у безлични систем бирократије.

6. Правна симболика и симболизовање појмова у праву

Свака култура садржи одређену количину „слојева текста“ који имају своје архаичне корене. У том смислу, свака култура представља кондензовани мнемонички скуп текстова сачуваних у колективном памћењу. Међутим, сваки текст културе је различит. У њему долази до изражаја хетерогеност различитих језика. Према томе, када покушамо да културни период назовемо неким именом, попут „епохе класицизма“ или „епохе романтизма“, то је само илузија која настаје због употребе језика као општеприхваћеног медија комуникације. Једноставни симболи сваке епохе, културе, друштва, образују „симболичко језгро“ које се потом може интерпретирати на различите начине. Дакле, и симболи се читају као текстови. На тај начин настаје тзв. „симболишућа свест“.²⁴⁶

Када се прихвати да је право између осталог *τέχνη* (*art*) уметност или вештина, као и да је сва његова наративност једна врста „симболичке алхемије“, тада је – ако ни због чега другог, онда због те његове особине – право могуће тумачити као скуп различитих симбола. У супротном, тумачење не би било

²⁴⁵ Р. Карнап, 60–63.

²⁴⁶ Ј. М. Лотман, 158–162.

могуће. Од када је Прометеј поклонно људима слова (*γράμματα*), свет се сазнаје из слика, слова и симбола, разумева се као појавни свет и тако се меморише. Симболи су први ниво уласка у онтолошки низ иза кога се указује нарација. *Animal symbolicum*²⁴⁷ појам који је први употребио Касирер (*Ernst Cassirer*), обележиће човекову способност да тумачи различите симболе и проналази њихова значења, могућности и перспективе. Уметничке, естетске вредности, слике и симболи увек су имали велику улогу у сакрализацији одређених ствари, као и у уређивању друштвених односа и учвршћењу морала заједнице. У својој књизи о симболима, Елијаде (*Mircea Eliade*) повезује напредак једног друштва са напредовањем симболизације сопствених обележја.²⁴⁸ И уговор у старогрчком преводу гласи „симболон“ (*σύμβολον*, „знак“, „сигнал“), скуп граматичких, семантичких и друштвених правила.

Познато је да су у првобитним заједницама цртежи представљали целокупно знање једне заједнице, тј. тог првобитног друштва, као и да та веза између знања и симболизације није раскинута ни данас када одређена обележја говоре о пореклу човека, граду у коме живи, месту где је запослен, што на својеврстан начин потврђује симбиозу појетичког и практичког. Данас, када се расправља о функционалности државе, када је либерализам упитан и када су велике мултинационалне компаније отпочеле са политичким, а не само економским животом осмељене да диктирају норме и етичке стандарде, из различитих симбола и знакова може се закључити докле је тај процес напредовао. То је видљиво на примерима тзв. „небитних ствари“: одевања, архитектуре, рекламе или иконографије која неприметно гаси или прикрива неке чињенице, док на сцену излазе нови друштвени односи у складу са владајућим друштвеним системом. Све је то људском оку на први поглед неприметно. Повезаност уметности и права, на први поглед замагљена је и нејасна, али друштво је стални сведок да одређена врста уметности постаје прошлост, да право полако нестаје и да се рађају нове културне матрице које диктирају нове стилове и нове вредности на којима се право заснива. Слике и сакраменти некадашњег поретка постају

²⁴⁷ Детаљније: Иван Д. Ивић, *Човек као Animal Symbolicum*, Нолит, Београд 1987. Кованицу *Animal Symbolicum* први је употребио немачки неокантовац Ернст Касирер.

²⁴⁸ Вид. Мирча Елијаде, *Слике и симболи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 1999.

прошлост заједно са владајућим друштвеним односима. Цицерон (*Marcus Tullius Cicero*) у *Законима* о овој појави каже: „То је сушта истина баш као и оно што мисли наш Платон који каже да су се према песмама музичара мењали и државни поретци“.²⁴⁹

Свако друштво има своје митологије, своје легенде. Без тих уврежених схватања и предрасуда које диктирају центри моћи, не би било могуће одржати ни један систем вредности, па ни систем права. Уметност, обичаји, сакраменти, мода, смисао за лепо, имају директни утицај на право и политику, и ова хетеротопија увек ће бити једно од великих обележја правног система. Друштво живи и умире са својим симболима. Они снажно утичу на његове чланове, подстичући их на колективну акцију, или нарушавају постојеће односе. Када све иконе заједнице губе своју боју, сама култура, односно одређено друштво, усахнуло је.²⁵⁰ Савршеном аলেখемјом околности и подршком језичке композиције, као што је духовитост неке правне изреке, вишезначност неке метафоре или метонимије, право може стећи магичне квалитете у умовима људи. Неке ствари кроз векове остају магичне и нетакнуте: снага речи, иконичке визије и прикази који побуђују увек једно исто осећање, химна која буди понос и оданост отаџбини, заклетва над библијом као гест говорења истине, поклон пред грбом и заставом као изражавање поштовања отаџбини, приказ правде као следе девојке која буди осећај непристрасности и праведног суђења. То је појава која се може назвати магијом права. Симболи служе мноштву функција за одржавање духовности подручја права. Они обележавају важне параметре културне дебате и успостављају опште расположење, преусмеравање пажње посматрача, ојачавају кредибилитет појединих актера или институција, или дају сигнал кључним културним правцима.²⁵¹ Исто је са песничством, музиком итд. Велики део правних аката сачували су свој основни смисао захваљујући управо свом песничком идиому (рими, метрици, ритмици, памтљивости). Ритам даје снагу обавезности правним стварима, као у музичким.²⁵²

²⁴⁹ Марко Тулије Цицерон, *Закони*, Плато, Београд 2002, 91.

²⁵⁰ Robert L. Tsai, „Sacred Visions of Law“, *Iowa Law Review*, Vol. 90, 2005, 1109.

²⁵¹ *Ibid.*, 1111–1112.

²⁵² Ф. Ниче, 62.

Право је очигледно повезано са наративношћу, нарочито кроз симболе који се користе као моћно оружје употребе стила зарад приказа моћи и достојанства. Државник, свештеник, говорник, као и ствари које се налазе око њих: грађевине, паркови, цркве, припадају сценографији и церемонијалу, дакле, слици и процедури, статичи и динамичи једног уређења које „подражава“ владара у његовим гестовима.²⁵³ Са друге стране, додиривање, као и телесност, имају своју улогу у правности (председник државе даје заклетву држећи руку на уставу или на Светом писму, сведоци на суду држе руку на Светом писму).²⁵⁴ На крају и написане речи имају одређену сликовност, што значи да се у праву могу посматрати и као симбол. Правници, филозофи и писци, изложени су симболима, онемо што виде, и на основу тога стварају теорију права (*θεωρός*, „онај који гледа представу“). Теорија има исти корен речи као и театар, и означава „изглед“ у коме се показује идеја“.²⁵⁵ Отуда „синдром театра“ који прати теорију проучавајући нешто, увек се бива потчињен призору. Симболика у праву доказ је да није све рационално; нешто је ствар емоција, атмосфере, утиска.

Ови примери требало би да подсети како етика и естетика чине исту област филозофије која се назива аксиологија или теорија вредности. Вредности које је могуће наћи унутар естетике права могуће је пронаћи и унутар правне етике. Због тога су многи аутори поредили уметност и естетику са друштвом и правом. Кроче (*Benedetto Croce*) повезује естетику са свим друштвеним делатностима и спаја је са животом културе и друштва.²⁵⁶ Поређење домена права и домена уметности понекад је у литератури ишло до такве крајности да се сама инкриминисана радња, тј. убиство, разматрало као уметничко дело. Нпр. Де Квинси (*Thomas Penon De Quincey*), водећи нас кроз галерију убистава, почевши од Каина, који је „измислио“ убиство, па преко историјских убистава државника и филозофа, као и убистава у романима, поемама, еповима, чак и лирским делима, говори о томе да је наша цивилизација саграђена на уметничкој обради и дочаравању убиства.²⁵⁷

²⁵³ М. Комерел, 16.

²⁵⁴ Михаил Епштејн, *Филозофија тела*, Геопетика, Београд 2009, 33.

²⁵⁵ М. Хајдегер, 38.

²⁵⁶ М. Перниола, 126.

²⁵⁷ Вид. Томас де Квинси, *О убиству као лепој уметности*, Службени гласник, Београд 2009.

Несумњиво је да право подлеже сликовности и симболизацији. Сам текст права чини одређену сликовност, док са друге стране постоји читав уметнички свет, снага симболизације постојећег поретка. Право очигледно није само поредак који се тумачи – то је поредак који се посматра и осећа. Тај живи „театар“ је увек праћен одређеном сценографијом, због своје директне повезаности са осталим појетичким делатностима у друштву. То је највише видљиво у масовној култури која експандира симболичко, у којој знакови и симболи постижу све већу згуснутост. Призори и симболички простор причају причу о времену, месту и главним карактеристикама и обележјима једног друштва. То значи да је право везано за сасвим одређену естетику која диктира закон заплета и приповедања, али и номос свог иконичког приказа.

7. Право као слика (*image*) и естетизовање правне појаве (*ars iuris*)

Када се каже да је право систем, он се може замислити као слика једног поретка, односно кодификације која представља визуелно–симболички акт. То је могуће учинити, јер „Лепо је симбол добра, то јест, моралног закона као помирителске инстанце која зауздава наш егоизам и омогућава хармоничну друштвену коегзистенцију“.²⁵⁸ Форма (lat. *forma* – облик, изглед, контура) представља облик, визуалну појаву, конфигурацију.

Она се доживљава као одређена ствар, објекат естетског, опажајног увида, што чини да право прво перципирамо као део сликовног. Реч естетика (*αἰσθητικός*, чулни) произлази из речи *αἰσθάνομαι*, глагола који значи „ја опажам, осећам“.

Још једна нит која право повезује са причом, митом, литературом, јесте одређена нормативност њиховог „изгледа“, могућност да буду сагледани као естетски објекти. Приче, литература, митови, представљају уметнички изражај стварности који дели одређена естетска правила постојања универзалног номоса етичких и наративних објеката. На пример, Дузинас сматра да однос права и литературе није ништа друго до оживљавање традиције у којој је право перцепирано као нешто што је написано подесним посебним језиком, као и да је тајна правних текстова у томе што треба да одишу лепотом доброг говора.

²⁵⁸ Славој Жижек, *Испитивање реалног*, Академска књига, Нови Сад 2006, 178.

Приповедање је такође уметност и подразумева одређене естетске вредности. У свакој причи постоји одређена естетска конфигурација (коришћење метафора, метонимија, синегдоха, ироније, коришћење алузије, паралеле итд). Сама суштина, извори права који се налазе у причи су иконички. Најранији правни обичаји у старој Грчкој били су преузети из митова, легенди и предања, док су најраније правне форме биле наративне. И највећи законодавци попут Солона (*Σόλων*), Ликурга (*Λυκοῦργος*) и Платона били су успешни наратори, док су Демостен (*Δημοσθένης*) и Цицерон били обучени реторичари који су успешно користили говоре и ораторске технике, правне вештине, технике и процедуре, тако да је право „изгледало“ као врста извођења (перформанса). Није постојала разлика између нормативног, наративног и естетског. Дузинас сматра да смисао упоредног проучавања права и литературе јесте повратак *prudence* и „фронезису“ правног текста.²⁵⁹

О томе да су естетика и етика биле посматране из истог угла најбоље сведочи Аристотелов фрагмент у коме он говори о музици: „А да заиста добијамо извесне особине то показују, поред многих других, нарочито Олимпове песме које, у томе се слажу сви, испуњавају душу одушевљењем, а одушевљење је осећање етичког дела душе“.²⁶⁰ Поред тога, познато је да Аристотелова дела која говоре о умећу говора и беседништва *Реторика* и *О песничкој уметности*, према подели *Corpus Aristotelicum*-а, спадају у естетичке списе. При томе, оба говоре о начину на који треба да се састави судска беседа или трагедија, епоеја или комедија, покушавајући да „споје“ естетику и нарацију са етиком. Дакле, за Аристотела, као и за многе друге у погледу стила, тј. посматрано са естетског становишта, нема разлике између судске беседе или било ког другог драмског или литерарног дела. То говори о изворној повезаности свих наративних облика који настају под јединственим правилима људског стваралаштва. Једноставно, тачно је да догађаји, слике, текстови, говори, идеје, ствари које се налазе у природи, морају проћи одређену естетску трансформацију како би се уклопиле у општи нормативни поредак, „задату“ форму, како би дошло до њиховог претварања у правни текст. На исти начин и нека друга фикција, књижевна или уметничка

²⁵⁹ Вид. Costas Douzinas, Lynda Nead: *Law and the Image: The Authority of Art and the Aesthetics of Law*, The University of Chicago Press, 1999, 10– 11.

²⁶⁰ Аристотел, *Политика*, 269, 1340 а.

идеја, мора проћи процес нормирања, односно правила уметничког изражаја како би дошло до њеног оспољења. Право, заједно са другим вештинама или уметностима, припада културном кругу који мора имати препознатљив „изглед“, како би постао део структуре.

Постоји и једна друга врста повезаности између права и естетике, као и између права и етике. Упркос мишљењу да су право и уметност одувек били одвојени сегменти друштвене стварности, историја је пуна сведочанстава да су режими диктирали „политику уметности“, као и да постоји стратегијско интервенисање и правна администрација естетике у домену визуелног и иконографије. То још увек представља један од делова регулације правног система.²⁶¹ Грчки законодавац често је прописивао сличне императиве. Закон Тебе је заповедио уметницима да идеализују своје теме, док су за ружноћу били кажњавани сликари. Постојали су и закони против карикатура, јер слике имају моћ да обезбеде присуство. Фашизам и комунизам користе уметност у сврху победе своје политике, и због тога се увек опредељују за одређену врсту уметности која фаворизује једне идеје и негира друге, прави цензуре и опресивне законе који су уперени против креативности. Слична појава може се уочити и у византијском иконоборству које је било против „паганских“ следбеника светих икона, што потврђује афективну моћ слике.²⁶²

Ова повезаност између права и естетике, лепоте казивања и лепоте оног што је написано, у неку руку потпуно је природна и логична. Она произлази из повезаности свих вредности у једну: не може постојати добро, правда, истина, срећа, без лепог. У Старој Грчкој, све је то била једна идеја, један ум који је покретао ствари. Због тога су се и у римском праву задржале сентенце да је право уметност или вештина – *ars iuris* и „уметност доброг и правичног“ – *ars boni et aequi*. Естетско искуство налази се у средишту друштвених наука. До целовитог појма права, свакако није могуће доћи без урачунавања његових естетских елемената. На пример, Аристотел сматра да „Израз наука примењујемо у два значења: у уметности научност приписујемо онима који су у спровођењу своје уметности достигли највиши степен прецизности, то јест мајсторства. Тако Фидију називамо научником у области скулптуре у камену, Поликлета научником

²⁶¹ C. Douzinas, L. Nead, 9.

²⁶² <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/Gramma/7/01-Douzinas.htm>, приступљено 17. јануара 2012.

за тучане статуе, а при том изразом наука нећемо да означимо ништа друго до савршено мајсторство у дотичној уметности...“.²⁶³ Однос правне науке и уметности састоји се у томе што обе представљају посебне облике *вештине*. Дакле, није само право у свом појму оно што је повезано са сликовноћу, што има иконички карактер, већ је и сама правна наука према начину стварања али и начину сазнавања појава, јединствени израз човекове способности да ствара. Естетика, изглед права, јавља се као *causa efficiens* не само занатских и уметничких дела, јер је лепо оно што је добро. Естетика и етика само су корелат једне истине. Оне су за Аристотела једно, јер обе су везане за уређеност – складне односе и мир у полису.

О томе какав је значај естетике за државу говори Аристотел у *Никомаховој етици*, када даје савете како је најбоље да изгледају грађани и које би телесне особине требало да имају, све то како би остварили срећан живот и допринели здравом животу државе. О томе да је најпожељније за срећан живот имати упечатљив и леп изглед, најбоље говори чињеница да је потребно телесним и физичким вежбама задовољити естетску меру, ону „здраву“, средњу меру државе и срећног живота. Аристотел помиње и један обичај да се деца која не задовољавају одређене физичке карактеристике „грађанина“ предају на усвајање, односно оставе на месту где би неко могао да их нађе и удоми: О томе Аристотел каже: „У вези са излагањем новорођене деце односно њиховим одгајањем, нека закон забрани да се иједно кржљаво дете одгаја, али ни једно дете не треба излагати зато што у породици има превише деце, и ако закони то ограничавају“.²⁶⁴

Свест о лепом представљала је велику вредност у целој Хеллади, док је вежбање у гимназијумима била ствар од државног значаја. Јасно је због чега Аристотел о физичким вежбама, лепоти и здрављу, одгајању и исхрани деце²⁶⁵ говори у *Политици* и *Никомаховој етици* које се баве државом и етиком, а не рецимо у *Органону* или својим делима посвећеним биологији и људском телу. Васпитање деце као израз усвајања основних етичких и естетских вредности које у држави владају представља израз експлицитног односа између државе (и права) и културе, тачније, између лепе речи и лепог изгледа. Деци се забрањује

²⁶³ Аристотел, *Никомахова етика*, 149–159, 1141 а.

²⁶⁴ Аристотел, *Политика*, 255, 1333 б.

²⁶⁵ *Ibid.*, 256, 1336 а.

изговарање срамних речи, као и гледање непристојних слика, а власти воде рачуна да се такве слике не приказују. Такође, Аристотел предлаже да младима треба забранити да гледају сатирске игре и комедије, све док не дођу у године када могу да присуствују гозбама.²⁶⁶ Поред духовне снаге, неустрашивости, ратничке природе и говорништва, у старим филозофским текстовима инсистира се на физичкој лепоти као иманенцији општег космолошког поретка. То је уређеност, хармонија, лепота стила, лепота лица. Отуда и вековни покушаји да се друштвени пореци уреде тако да представљају смислену целину. Афродита, Атина, Кирка, Наускаја, Лепа Јелена – све су се одликовале изузетном лепотом. Овај део традиције дивљења лепоти и лепом у сваком делу и облику људске делатности, касније се пренео на Рим. Плутарх, пишући упоредну историју Тесеја и Ромула описује Тесеја следећим речима: „У сваком случају, још од најранијег детињства, одмах је била уочљива урођена племенитост њиховог изгледа, по стасу у лепоти, док за Рема каже да је „висином и снагом далеко све надмашивао“ и поседовао „душевну неустрашивост“, док његови поступци и понашање одговарају овом спољном утиску“.²⁶⁷

О утицају лепоте наративности и лепе приче на грађане и јачање државе говори и Платон у свом дијалогу *Менексен*, у коме Сократ описује погребне говоре за погинуле у рату. Због важности ових говора, на Агори се бирао говорник за погребну церемонију, који посебним стилем велича државу и подиже моралну свест грађана, хвалећи претке и оне који су часно страдали у рату. Ову церемонију Сократ описује на следећи начин: „И то говоре људи мудри који похвале не изричу насумице већ су их претходно дуго припремали. Они те похвале тако лепо састављају да нам опчине душу казивањем о нечијим особинама или о њиховом недостатку и то, тако рећи, везујући речима најлепше шаре. Величају и државу на све могуће начине, хвалећи оне који су страдали у рату и све наше претке којих више нема и све нас који смо још у животу. Тако, Менексене, те њихове похвале постигну да се ја осетим јако важан и отмен, и сваки пут застанем да их слушам задивљено, верујући како наочиглед постајем важнији, отменији, лепши... А код мене тај осећај важности траје и више од три дана, тако је снажан одјек речи говорникових и толико ми његов глас продира у

²⁶⁶ *Id.*, 258, 1336 б.

²⁶⁷ Плутарх, 59, 61.

уши да се једва четвртог или петог дана освестим и схватим где сам, а догле само што не мислим да сам на Острвима блажених – толико су ти наши беседници способни“!²⁶⁸

Исти начин повезаности естетског, наративног, етичког и правног, уочљиве су у данашњем друштву, али и у савременој филозофији. Жан Кон (*Jean Cocteau*) сматра да политичко испољавање и структурисање простора његовог изражавања (састанци, тв, часописи, конгреси као и организација рада, имиџ предузећа, презентације, каталози, уређење канцеларија), користе ефекте естетске комуникације. Он сматра да та естетизација није карактеристична само за новије време, већ је постојала и раније у облику турнира, религијске процесције итд.²⁶⁹ Такође, говорећи о повезаности права и уметности, односно технике, Франкастел (*Pierre Francastel*) доноси пример Ле Корбизјеа (*Le Corbusier Charles-Edouard Jeanneret*), чувеног архитекте, теоретичара и писца чија архитектура је инспирисана влашћу, формирањем стамбених јединица (ћелија) које ће погодовати друштвеном реду и дисциплини. Инспирисан Метерлинковим (*Maurice Polydore Marie Bernard Maeterlinck*) *Животом пчела*, Корбизје је окренут према колективном, тј. војничком животу, некој врсти касарне.²⁷⁰ Његов рад представља пример симбиозе естетских начела која се могу читати једна из других. Начин становања, архитектура, део је дискурса власти и начина владавине. Он се налази у директној вези са правом и духовном атмосфером која прати одређени начин производње или идеологију.

Из свега реченог произлази да су везе између права и естетике вишеструке. Не само да је први наш приступ правној појави естетски, било да се ради о оном што је написано или изречено, већ естетски кодови производе и начин доласка права у свет реалности (како оно бива изречено, записано, кодификовано, канонизовано). Естетски закони повезују све културне области. Ова чињеница подједнако утиче на религију, науку и песништво. Грађани учествују у обликовању сопствених циљева и доносе судове о праву који су, између осталог, естетски, док право конституише субјективитете у процесу њиховог представљања. На тај начин, оно портретише одређене ликове и *слика*

²⁶⁸ Платон, 8.

²⁶⁹ Ж. Кон, 7.

²⁷⁰ Пјер Франкастел, *Уметност и техника*, Нолит, Београд 1964, 52.

друштво у изабраној димезији.²⁷¹ Управо из тих разлога, сасвим је очекивано да у свакој судници постоје одређене слике и реквизити: перике, одоре и остали симболи правде који красе сваку судницу. На тај начин, право гради сопствену слику уз помоћ икона ауторитета, тј. власти, суверенитета, традиције и поверења. Са друге стране, право регулише и политизује уметност. О томе сведоче права и дужности уговорних односа у домену уметности, права и дужности оних који врше критику уметничких дела и разних видова уметничких експресија у име јавног реда и мира, опсености, бласфемije, ауторских права итд.²⁷² Након свега што је речено, може се закључити да се о праву као естетској појави или одређеној врсти „слике“ може закључити неколико важних ствари: прво, да спољни израз права представља одређену врсту „слике“; друго, да право првобитно настаје из традиције „лених“ говора; треће, да право изграђује и дистрибуира своју слику (*image*) уз помоћ власти и одређених симбола; и четврто, да право има моћ да регулише естетско путем рестрикције уметничке експресије у име јавног реда и мира.

8. Право као перформанс

Већ је речено да је Остин увео дискурс „делатности језика“. За језички облик који по њему представља говорну радњу, предложио је израз „перформатив“ (од глагола *to perform* – „изводити“). Једна од првих последица делатности језика је да сваки пут када говоримо у ствари делујемо, тј. мењамо свет својим гласом и писмом, додајемо нову делатност и нову вредност архиву до сада изговорених мисли. Наравно, посматрати право као перформанс, последица је схватања да оно није само знање или само разборитост, мудрост, уметност или вештина, већ да је све то одједном и да снажно делује на мењање људског друштва и природе у којој смо настањени. Улога права као перформанса односи се на два обележја права: први је сам настанак права, мистика његовог стварања једним „бесправним“ перформативним актом, а други је сам начин „поступања“ у праву. Право заправо настаје перформативним актом, који ничим

²⁷¹ G. Binder, „Aesthetic Judgement and Legal Justification“, *Special Issue: Law and Literature Reconsidered Studies in Law, Politics, and Society*, Vol. 43, 2008, 79.

²⁷² Costas Douzinas, Lynda Nead, 9.

није нормиран и одређен, већ представља чисто деловање, импровизацију, одређени акт или покрет првобитног насиља.

Са друге стране, техника руковања правним актима и руковођења судским поступцима, као и мишљење да је сваки језички акт делатан, навела је теоретичаре попут Балкина да свако тумачење права схвате као посебну врсту извођења (перформанса). Уколико је било који језички акт делатан, уколико су композиција, поема или монолог делатни као што је и право, али само на мало другачији начин, тада постоји основа за упоредно проучавање ових појава на основу њихове делатности, тј. начина на који оне мењају свет. На тај начин, право „постаје део свеопштег мимезиса који влада у свету књижевности, уметности и култури“.²⁷³ Управо због тога, Балкин сматра да је важно проучавати музику, као *artes*, тј. као перформанс који је сличан праву, јер оно проистиче из музике (трагедија) и представља одређени нормативни поредак као што је музика нормативни поредак нота.²⁷⁴

Постоје и други филозофи који су право и живот у држави упоредили са перформансом, наступом или уметничком интерпретацијом. Лотман наводи пример дворског церемонијала Наполеона I, који се ослањао на начин приказивања римских императора у француском позоришту, док је балет озбиљно продирао у подручје војне параде.²⁷⁵ Биндер и Вајзберг место политике проналазе у простору између педагогије и перформанса,²⁷⁶ при томе узимајући у обзир маркетинг, сценографију, музичку подлогу, пратеће реквизите, па и модне детаље који се појављују у наступима политичара. Извођења и наступи у свету уметности озбиљно су кроз историју утицали на различите државне церемонијале и суђење. Разлог томе је заједнички именоватељ свих перформанса, а то је ритуалност радње

²⁷³ G. Binder, 105.

²⁷⁴ „У грчкој трезвности било је толико дубине и полета да се они нису морали одрицати, нису морали бежати у бунило и хаос да би могли стварати. Баш они су сматрали екстазу као једно највише стање душе, посветили јој култ, осећали њену силну привлачност, али баш зато су се и чували ње више него ико... У трагедији, која је тесно везана за екстатични култ Дионисов, они се можда више но игде чувају да јој не оставе обезоружану душу. Дакако, као толике особине хеленског генија, није нам ни ова потпуно јасна: где је управо код њих граница између разума и екстазе? Њихов је разум екстатичнији, њихова је екстаза дисциплинованија но у осталих. Али баш то свагда будно око хеленског разума сачувало је за сва поколења творевине њихове уметничке и филозофске екстазе, и створило космос, најпотпунији који је икад створен“ (Аница Савић Ребац, 8).

²⁷⁵ J. M. Lotman, 92–95.

²⁷⁶ G. Binder, R. Weisberg, 288.

која постоји у позоришту, на концерту, као и на суду или у било којој врсти административне процедуре. Због тога Платон у Закономима каже: „Песник не сме стварати ништа што не би било у складу с оним што у држави важи као законито, праведно, лепо и добро, и да му не буде допуштено показивати своје песничке производе икоме од приватника пре него што их прегледају и одобре судије које су за то постављене и чувари закона. За тај посао поставили смо оне које смо изабрали да буду законодавци за музику, и уз њих надстојници одгајања“.²⁷⁷

Постоји још једна, веома битна тачка повезаности између интерпретације права и музичког перформанса (наступа, извођења). Наиме, Левисон и Балкин у свом раду *Law, Music, and Other Performing Arts* расправљају управо ову тему. У музици се, као и у праву, поставља питање, да ли интерпретатор изражава мишљење композитора, значење композиције или самог себе?²⁷⁸ Ови аутори сматрају да је интерпретација у праву, па и у музици, камелеон који подлеже најразличитијим модусима сопственог испољавања. На пример, они разматрају перформанс пијанисте Алфреда Брендела (*Alfred Brendel*) који има манир да приликом концерта не прати знакове за понављање који се појављују на крају прве секције (експозиција) Шубертових последњих клавирских соната. Овај пијаниста сматра да су понављања у касном XIX веку била манифестације архаичног менталитета и да су стављена на то место *pro forma*, као и да укус савремене публике захтева другачији приступ. Он заправо мисли да су понављања део који је композитор био принуђен да убаци. У питању је аутентично тумачење, које и код права захтева оно што је законодавац хтео да каже, без обзира на форму правног акта, написани текст и његову семантику. Питање исто важи за интерпретацију музичког дела или интерпретацију права: да ли је исправније интерпретирати онако како је гласила воља законодавца, тумачити онако како је написано – *ad litteram*, или дело треба прилагодити савремености, онако како је прикладно за време у коме се налазимо?

Према мишљењу поменутих аутора, да би смо одговорили на ово питање, неопходно је померити границе између различитих дисциплина, јер вечити сан о томе да је само једно оруђе (тј. један начин тумачења) потребно у свакој прилици,

²⁷⁷ Платон, *Закони*, 257, 801 д.

²⁷⁸ Stanford Levison and J. M. Balkin, „Law, Music, and Other Performing Arts“, 139 *U. Pa. L. Rev.* 1597, 1991, 1.

напросто није реалан, ни у музици ни у грађевинарству, нити у теорији. Све дисциплине, научне, правне, па и оне које су изван права, повлаче за собом низ питања која су везана за интерпретацију. Готово да је потребна трансдисциплинарна теорија интерпретације која би могла да буде примењена на сваки текст (било да је он музички, правни, ликовни итд.). Због тога Левисон и Балкин тврде да су право, књижевност и музика идентични, јер функционишу под сличним правилима примене и тумачења. Они заступају становиште да новела, поема, као Бетовенова и Шубертова симфонија, имају подједнако заповедни карактер као и правно правило. Поема или нотни папир са забележеном композицијом само на први поглед изгледа као уметничка експресија, али када се боље погледа било које уметничко дело, биће јасно да је оно заправо заповест.

Чему служи музички запис, него да би био серија упутстава (директива) које се тичу темпа, метра, висине, ритма, наступа и оркестрације која треба да буде извршена од стране извођача? На исти начин је и судија „извођач (перформер) права, а текст који зовемо правом, заправо није право, већ само његов извор који захтева интерпретацију и примену од стране правника, судија и осталих правних делатника, како би настала правна пракса гј. друштвена регулација.²⁷⁹ Сличан приступ има Валери када дефинише поетику и о њој каже: „Обично се под тим изразом подразумева излагање или збирка правила, конвенција, или савета који се односе на композицију лирске или драмске поезије или пак на грађење стихова...“.²⁸⁰ Правни, музички и књижевни текст су заповедног карактера. Левисон и Балкин сматрају да је артистичка интерпретација врста моћи и да не треба бити ничеовац да бисмо препознали борбу за моћ и престиж преко уметничких интерпетација и наступа, док су многи акти уметничке интерпретације заправо перформативни искази који истовремено представљају и конституишу акте моћи.²⁸¹

У праву, као и у музици, постоје одређена правила интерпретације, упркос томе што многи сматрају да у уметности не постоје стандарди за утврђивање уметничког дојма и за процену артистичке интерпретације, као и да не постоји прави начин да се одреди да ли је један наступ бољи, богатији или

²⁷⁹ *Ibid.*, 7–14.

²⁸⁰ П. Валери, 8.

²⁸¹ S. Levison, J. Balkin, 14.

више уверљив од другог. Левисон и Балкин сматрају да сваки правник који овако размишља вероватно никада није присуствовао ни једном пијанистичком такмичењу. Целокупан систем школовања и обуке музичара заснован је на претпоставци да су неки наступи и интерпретације бољи од других. Исте претпоставке стоје у основи рецензија, приказа и мишљења музичких критичара и институција које су основане како би просудиле и оцениле музичке наступе и музичке таленте.²⁸² Аутори закључују да однос између права и музике произлази из њихове текстуалности и неопходности будућих перформанса. Перформас, било правни, било музички, увек је ситуиран у одређеној култури и рефлектује проблематику те културе. Иако је испитивање комплексности ове теме тек започето, аутори верују да било које дубље разумевање правног мишљења захтева од правника да сучеле мишљења о савремености права и правне културе.²⁸³

Очигледно је да живимо у веку музичке индустрије и шоу бизниса. Будући да културне студије разматрају односе мас медија са правом, при чему ови први форсирају културу засновану на перформансу, сасвим је могуће, можда чак и пожељно, направити увид у интерпретацију са становишта извођења музичког дела и схватити интерпретатора права као „перформера“. Перформанс означава представљање публици које је традиционално интердисциплинарно. Он може бити писан или усмен, са или без присуства аудиторјума, унапред припремљен или импровизиран, а понекад и извођач може бити присутан или одсутан. Сваки пут када законодавац пише правне одредбе чини одређени перформанс и односи се ка аудиторјуму, без обзира што сама његова личност остаје дубоко скривена процедуралним правилима демократије. Исто тако, када судија доноси правне акте или саопштава своје мишљење, обраћа се одређеној, ужој публици у судници. Наративи жртва такође представљају одређену врсту наступа.²⁸⁴ На пример, *ID Channel*, *Fox Crime* и други телевизијски канали емитују документарне емисије о злочинима у којима се врше реконструкције кривичних дела и укључују припадници снага унутрашње безбедности, истражитељи, судије и жртве.

У музици су импровизације оно што дело у неким случајевима чини посебним. Као што пијаниста има свој начин извођења Моцарта, тако и судија

²⁸² *Ibid.*, 15.

²⁸³ *Id.*, 58.

²⁸⁴ G. Binder, R. Weisberg, 230

има начин тумачења одређене норме или одређеног случаја. Перформанс омогућава серијску производњу права, мноштво случајева – свака интерпретација ствара ново право, подједнако као што свака интерпретација ствара ново уметничко дело. Сагласно са тим, и сваки правни случај је посебан у односу на остале. Узмимо за пример Закон XII таблица који су написали децемвири (451. до 450. г. п. н. е). Они су морали да од обичаја без иједне написане норме створе први закон. Њихов задатак био је сложен јер су морали да издвоје обичаје који су изазивали највеће сукобе у пракси.²⁸⁵ То наводи на помисао како њихово тумачење више одговара појму перформанса (извођења, импровизације) него појму тумачења. Њихов чин је креативан: тумачећи обичајност, они стварају нешто потпуно ново што у неким питањима одступа од обичајности. Не улазећи у то да ли је ова импровизација побољшала или осујетила обичајно право, уочљиво је да је она врло слична односу уметника када треба да дочара неко дело из давнина или да га преради.

Ко је перформер у праву? Ритуал као скуп активности које се изводе на основу симболичких вредности квалификује особу која има легитимацију за то. Он дефинише гестове, околности, понашање, знаковност понашања и одређује делотворност речи.²⁸⁶ Дакле, перформанс се може проучавати као унапред дата ритуалност кроз коју интерпретација задобија легитимитет. Уколико нисмо део ритуалности извођења, наш глас се не рачуна. Неопходна је иницијација како би се постало део перформанса. С друге стране, ритуалност извођења једно је од достигнућа цивилизације, накана да се нешто „створи“, да се направи нови свет. Због те накане Еко сматра да говорити значи „постављати приче на сцену“,²⁸⁷ док Лиотар мисли да је цела историја театарска – прича која развија своју драматику, док је редитељ скривен међу кулисама са целом својом машинеријом, фабриком приповедања. Зато историчар треба да разложи махинацију и поново успостави оно што је искључено, рушећи зидове театра“.²⁸⁸ Како би се уочила суштина права потребно је разгрнути велики број прича и импровизација, све то како би се

²⁸⁵ А. Маленица, 54.

²⁸⁶ М. Фуко, *Поредак дискурса*, 30.

²⁸⁷ У. Еко, *Границе тумачења*, Paideia, Београд 2001, 270.

²⁸⁸ Jean-François Lyotard, *Des dispositifs pulsionnels*, 10/18 U.G.E., Paris 1973, 180. Цитирано према: Јовица Аћин, *Поетика кривотворења*, Светови, Нови Сад 1991, 99.

на крају схватило да је истина можда потпуно другачија, а да се заблуда састоји у претходном поступку интерпретатора.

9. Правна продукција (*poiesis*), трансплантанти и кривотворење

Започнимо Сократовом констатацијом: „Тврдимо да се истоветност једног и многог, настала у говору, појављује свуда и о свему, што год да се исказе било када, и некад и сад. И то, нити ће икада престати, нити је сада почело, већ је то, како ми се чини, извесно својство самих говора, трајно и непролазно“.²⁸⁹ Она најбоље говори о формалној страни наративног говора који се појављује. Форме се понављају, умножавају, копирају, оне су вечне, немају почетак нити крај. Савремена торија о умножавању и копирању говора, готово да је иста као Сократова, само што има новију терминологију. Она пуно говори о томе како се основне вредности и начела, правне норме, саопштења и друге информације у праву преносе, како стижу до крајњег корисника и како је могуће да их је готово цела заједница дубоко свесна.

О томе како се информације у праву шире и којим каналима путују до крајњег корисника може се просудити из теорије Шебека (*Sebők Zoltán*), Денеа (*Daniel Clement Dennett*) или Довкинса (*Clinton Richard Dawkins*). Мађарски писац Золтан Шебек упоређује културна збивања, начин преношења информација и стварање мњења са преношењем вируса (свет биологије), али и са преношењем софтверског вируса,²⁹⁰ позивајући се на „величанствену визију“ Денеа који је ове основне јединице преноса назвао „мемима“, „другим репликаторима“. Такав модел Дене је преузео од неодарвинисте Ричарда Довкинса. Ову новосковану реч извео је из грчке речи мимема (*μίμημα* „нешто што се имитира, имитирано“), а што подсећа на *memoria* и на француско (*mémoire*, „меморија“).²⁹¹ Мемми према Довкинсу могу да буду мисао, парола, али и модни детаљ или метод справљања хране. Он меме упоређује са генима који се шире у „мететском фонду“ путујући из свести у свест процесом опонашања. На пример, када научник чује или прочита

²⁸⁹ Платон, 40–41.

²⁹⁰ Золтан Шебек, *Паразитска култура*, Стилос, Нови Сад 2006, 189–190. За Шефера су, на пример, миметички поступци „као болест која се преноси“. Сам језик ствара „функције обликовања“, успоставља шеме различитих ситуација, сценарија, етичких склопова који се „стапају“ (Ж. М. Шефер, 44).

²⁹¹ З. Шебек, 192.

неку значајну мисао, пренеће је колегама и ученицима. Уколико је таква мисао успешна, може се запазити њено умножавање.²⁹²

Иста појава забележена је у праву. Према многим ауторима, правне норме и текстови теже ка одређеној врсти саморепликације, умножавања (Луман, Келсен, позитивистичке теорије права), што је последица њихове наративности, способности да се „испричају“. Меми у праву, тј. основна начела и вредности, правне норме, информације или саопштења, репликују се и имитирају стварност. Преносење мема у праву указује на његов миметички, опонашајући, технички и естетски карактер. Право се продукује. Продукција данас има много значења, од индустријске производње, филмске и музичке продукције, формалног граматичког појма, до позоришног извођења и илузионистичког трика. Продукција у праву означава моћ да се принципи, правила и норме створе и потом шире, понављају и репликују, стижући у складу са својом појетичком (произвођачком) природом до сваког појединачног случаја. У друштву постоји прилагођеност и навика да се говори о одређеним институцијама као и да се оне примењују само механички, позивајући се на њихов апстрактни појам без улажења у суштину, те се стога чини да је суштину у мноштву, у производњи, свакодневной употреби ствари, новца, речи. Када се покуша открити аутентично значење кроз мноштво реплика самих појмова, долази се до празног простора који стоји наместо самог појма. Постоји само свест о њиховој вишеструкој употреби коришћењем одређених процедура.

Због ове механичке примене речи, Харт се запитао: „Које је значење речи држава“?, „Које је значење речи право“? Иста питања се односе и на појмове „индивидуално право“, „очекивање“, „овлашћење“, „дужност“ и „правно лице“.²⁹³ Цео правни систем почива на основним појмовима који су недокучиви, док оно што је очигледно јесте њихова употреба, продукција, репликација. На тај начин, право попут људске врсте и свега на планети доживљава развој, размножава се и мења ширењем сопствене приче и текста, те тако утиче на хуману еволуцију. Правни текст, као и сва друштвена текстуалност, свакодневно се шири. Културне

²⁹² Ричард Докинс, *Себични ген*, Хеликс, Смедерево 2010, 202.

²⁹³ „Код сваког ће правила, ма како оно било прецизно формулисано, увек постојати неке фактичке ситуације чије подвођење под домен општег правила не може да се реши позивањем на лингвистичка правила, или конвенције, или каноне законске интерпретације, или чак испољење или претпостављене циљеве законодавства“ (Х. Харт, 116).

и правне вредности, правда, добро, лепо, срећа, најукорењенији су „меми“ нашег ума, који се репликују из генерације у генерацију, преносе „са колена на колена“, путем писаних и неписаних извора. Они мењају начине људског постојања, понашања, особина, вредности, схватања, мњења. Први корак ка друштвеној свести јесте сазнање о основним вредностима, начелима и правилима понашања у друштву. Та начела, вредности и правила представљају репликаторе који се изнова копирају са већим или мањим променама: један друштвено историјски тип наставља се на други. Сваки нови облик друштвене свести не ствара у потпуности нова правила, већ се она увек делимично заснивају на старим (*ready – made*). Стога се може рећи да је право идеалана прича која се никада се не завршава. Оно је у стању непрекидног настајања, што појачава идеалитет, истинитост, савременост, па и легитимитет правне појаве.

Узмимо за пример појам правичности који постоји вековима. То је појам који представља правну вредност, апстрактни принцип који добија посебне облике у сваком појединачном случају. Не постоји дефиниција појма правичности, али постоји широк спектар њеног појављивања и примене. Свака правна норма заснива се на основним, првобитним концептима и начелима, како би касније могла да буде примењена на појединачне случајеве. На тај начин, основно начело шири свој утицај и репликује се ка појединачним случајевима. Копирање идеја, институција, понекад и целих закона, најбоље се може уочити код рецепције, односно преузимања и имплементације права из једног у други правни систем (рецепција). То се нарочито очитује у праву Европске уније која је изградила посебан систем наднационалног права захваљујући честој употреби правних трансплантата (*legal transplant*).²⁹⁴ Осим тога, преношењем и понављањем, долази до успостављања легитимитета норми заснованих на друштвеним или обичајним нормама. У том случају, ради се о тзв. „признатом понављању“. Уколико друштвени однос не прође кроз овај иницијални процес понављања, он не може постати правни. На крају, на понављању се заснива читав прецедентни систем судског одлучивања. Понављањем ствари постају „видљиве“ у свету права, могу се читати, говорити, тумачити. Супротно, ствари које се не понављају бивају заборављене, остају на маргинама и бивају препуштене зубу

²⁹⁴ Д. Митровић, *Теорија државе и права*, 558.

времена. Поред ovih запажања о природи права, смисао правне науке је и да производи нове појмове, било именујући правне појаве, било уопштавајући и апстрахујући већ постојеће, било стварајући општије и свеобухватније формулације. Управо због ове особине, Гадамер, говорећи о науци, каже да је то „знање на основу ког постаје могуће *произвођење ποιητική ἐπιστήμη* или *τέχνη*“.²⁹⁵

Призвођење појмова у свету права представља један од главних стубова његове наративне и симболичке појаве. Та појетика се протеком векова уздигла до неслућених висина, супротставила природи и изградила сопствену техничку стварност. Очигледно је да право производи и именује одређене појаве, начела и концепте. Оно на тај начин симболизује сопствену материју: кривицу, правду, слободу, једнакост. Поставља се питање колико је то произвођење аутентично? Да ли је то просто умножавање, произвођење које је само себи сврха, или оно заиста прати симулирајућу игру односа живота и права? Питање аутентичности је зато данас „велико питање“ науке. Да ли аутентичност постоји, или је ово време *copy-paste* позиције која одржава устаљен, пожељан поредак друштва и предвиђене друштвене односе које Балкин назива „мејнстрим правном културом“ (*mainstream legal culture*)?²⁹⁶

Одговор на ово питање није једноставан. Почевши од света природе биљака и животиња, јасно је да све настаје и еволуира репликацијом гена. То је *modus operandi* постојања свих живих бића. Репродукција је фундаментална особина целокупног познатог живота, сваки индивидуални организам постоји као резултат репродукције. Ни једна појава, ни једно правило ни норма нису самоникли. Ништа није настало из ништавила, напротив, све је увек у контексту, све је повезано са појавама око себе. Није ли то Платон желео да нам каже митом о пећини? Ма колико је тачно да можемо видети само сенке правог света, тачно је и то да су све оне обасјане истом светлошћу. Ма колико нешто било само слика слике или копија копије, оно је део једног истог бића. Зато постоји нескривена доза истоветности свега што видимо: могуће је компаративно посматрати форме, морфологије, текстове и гласове који имају могућност сопствене обновљивости и непрегледан дијапазон примене, одлучивања, интерпретације и закључивања. С друге стране, продукција и умножавање су понекад једини начин на који право

²⁹⁵ Х. Г. Гадамер, 10.

²⁹⁶ J. M. Balkin, „Deconstruction’s Legal Career“, 736.

долази у „свест“. Можда због тога реч хабитус има значење форме и њеног понављања (*Shema* „форма“, лат. *habitus*, итал. *abitudine* „навика“). Уз то, форма указује на спољни изглед и на његово понављање. Иако је појезис увек на онтолошки нижем нивоу од појма истинитог ума, мудрости и самог појма, он је одговоран за „рађање“ правних норми и институција, али и највеличанственијих дела духа које цивилизација познаје. Због тога Валери тврди да „дело духа постоји једино током стварања“.²⁹⁷

Наведена особина права може бити лако злоупотребљена. Када правне норме постану искључиво саморепликација једног или неколико принципа, када превлада форма и посматрачки дух, они постају сами себи сврха. Делатност савременог човека бива сведена на посматрање и рад у високопроцедуралним системима којима је неопходно тумачење. Интерпретација постаје моћ технике, хиперпродукције која остаје у домену површног, реторике доказивања и оповргавања. Како се овај дух понављања шири и развија, право доживљава општу дехуманизацију. Оно не може да преживи као самосталан, аутономан систем који сам себе репродукује и регулише, већ мора бити примерен друштву, социјалним променама и сопственој филозофичности. Сведени, самореферентни систем постаје одвојен од реалности и даје легитимацију нечему што је лажно, будући да може кривотворити стварност. Несагледавање материје, посматрање чисте форме, променљиве и заводљиве слике или варке преточене у законски текст може кривотворити и људски живот. Неки аутори сматрају да је до овог кривотворења већ одавно дошло. Дерида сматра да смо окружени мноштвом „сабласних близанаца“, нејасноћама, заблудама. Понављају се обреди, „наслеђене враџбене формуле“ кроз генерације свештеника, историја канона, историја егзегезе, преписивачи, преводи, преноси.²⁹⁸ Према Ничеу, и све остале кривотворитељске инстанце уписане су у тај низ, почев од државе, цркве, науке, банака, школа, све до ситних уличних превараната. Проза света састављена је од „удела моћи лажног. Њен садржај је сачињен од излагања која се преплићу, раздвајају, опет укрштају...“.²⁹⁹

²⁹⁷ П. Валери, 16.

²⁹⁸ Ж. Дерида, *Политике пријатељства*, 290.

²⁹⁹ Ј. Аћин, 43.

Кривотворење је разорна, лоша страна нарације и разорна снага људске историје, док је са друге стране очигледно да без продукције, односно појезиса право не би могло да постоји. То је она страна која повезује право са наративношћу, уметношћу и занатима. Због тога је неопходно остварити „меру“, еквилибријум свих елемената, приликом просуђивања о правној материји и форми.

IV глава ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ПРАВА

Када је проучена наративна материја права и његова слика (односно форма) и када постаје јасније шта све право заправо јесте, није тешко закључити да наративна функција права највише долази до изражаја приликом његове интерпретације. Будући да наративна суштина друштвених односа чини да целокупно људско знање буде подложно интерпретацији, јер користи језик као медиј, сасвим је јасно да је право подложно врсти безграничног тумачења, анализирања и проучавања.

1. Правност и стварност

Најважнији разлог због које је праву потребна интерпретација заснива се на чињеници заснивања правног система на појмовима који у реалности не постоје, тзв. „апстрактним појмовима“. Колико ти појмови одговарају „реалном свету“, то представља питање свих питања. О томе говори Харт када тврди да држава, право и правна норма не постоје у природи, већ су то вештачки појмови који су се „одродили“ од природног језика.³⁰⁰ Тако, опозиција *factis – verbis* увек остаје у центру пажње.

Однос правности и стварности је суштински одређен чињеницом да се правни свет простире у три равни, тј. физичкој (свет физичке стварности), актуелној (свет правне стварности) и виртуелној (свет метаправне стварности), при чему свет правне стварности представља мисаоне процесе који у нормативном облику „наткриљују“ физичку стварност, док је метаправни свет чист производ људског ума, свет у коме је право увек оно што „треба да буде“. ³⁰¹ Правни свет као друга раван у којој се право простире налази се на нивоу рација, док је трећа, метаправни свет, на нивоу ума. У овом компликованом ланцу светова у којима се право простире, тешко је наћи узрочно– последичну везу и успоставити однос између правности и стварности. Приликом одговарања на ово

³⁰⁰ Х. Харт, 24–28.

³⁰¹ Д. Митровић, 197.

ово питање обично се дају одговори који потичу из друге равни, односно из нивоа рација који оперише са формално логичким категоријама које одговарају ономе што је на делу, што се дешава, што чини позитивноправни поредак.

Остајући у овом домену права, размишљамо и делујемо у системима којима је основ логички интегритет. Али, закључивање које се развија из таквог логичког система, често се показивало нетачним, јер се стварно замењује оним што је само могуће. Због тога Хердерлин закључује да су делови једног система: његова терминологија, начела, дефиниције, онолико корисни колико су и штетни.³⁰² Из истог тог разлога и Леопарди критикује неинвентивност песника његовог времена, који, ма колико настојали да буду оргигинални, увек се заплету у већ постојећу мрежу модела, облика, форми и садржаја који су већ изречени. Уз толику примену знања, дефиниција, правила, ма колико желели да од тога побегнемо, поново се хватамо у исту мрежу. Све ово умањује моћ инвенције и одваја човека од природе.³⁰³

Упркос реченом, не треба заборавити да се друштвени односи прво јављају и спонтано живе у „реалности“, како би тек касније, *a posteriori*, постали део правног дискурса, озваничени простор, релевантни део структуре. Судбина права је да „долази после“, као сублимација, петрифицирани текст, док односи који нису њиме обухваћени и даље постоје изван структуре. Произлази како систем правила не може бити истоветан са реалношћу, не може бити „аналогон“ те реалности, већ се његов легитимитет заснива на појму сличности (*omoiosis*). Систем претендује да буде сагласан са моделом кога представља, жели да прибави његово присуство. Према Барту, стварање ове сличности, тј. аналогона, јесте првенствено жеља да објекат буде поседован.³⁰⁴ Правни текст жели да поседује и влада. Он прибавља присутност у свету правног виртуалитета, те тако чини „зачараност разума средствима језика“³⁰⁵ и представља врсту фантазма (*imaginatio*). Субјект представља модел на основу кога систем жели да поседује, метафору која индивидуу чини постојаном. Само у том систему он постоји за државу. У правном систему, субјекат је представљен као скуп права и обавеза,

³⁰² Ф. Хердерлин, 74–75.

³⁰³ Ђакомо Леопарди, *Зибалдоне мисли*, Филип Вишњић, Београд 2005, 19.

³⁰⁴ Р. Барт, *Светла комора*, Рад, Београд 2004, 114.

³⁰⁵ Вид. Томас Асхојер, „Педесет година од смрти Лудвига Витгенштајна (1889– 1951)“, *Fragmenta Philosophica*, Карпос, Београд 2007.

бесполан је и ван контекста, маска стављена на тело, док лице судије нема историју и време. Оно је без прошлости и будућности. Субјекат права изложен је правилима и владавини текста који стоји изван или изнад реалности. Између ствари и чињеница, тј. догађаја, стоји текст. У томе је апсурд и парадокс односа реалитет – нормативитет.

О томе колика је разлика између света стварности и света правности може се видети из једног од главних начела *nulla poena sine lege* које предвиђа да се не може сматрати кривичним делом оно које није предвиђено законом. У том случају, сматра се да оно није учињено. Дакле, дело у реалности постоји, али правност га не препознаје. Норма јесте и остаје чисто правило, једна противприродна или неприродна организација ствари, људи, догађаја, људског делања. Ова ситуација најбоље се може описати речима Дериде, који каже: „Никав *prâxis* не може да одговара ономе што о томе каже неки *lêxis*“.³⁰⁶ Што се друштво више развија, ова разлика постаје све већа, јер право обухвата све већи број односа и тиме се одваја од природног поретка ствари.

Очигледно је да право поседује више онтолошких нивоа постојања, док се правни текст налази у нивоу структуре. Недоумице око природе права и правности на онтолошком нивоу стварају различите перспективе његовог дефинисања (о томе говоре различити правно теоријски приступи и мноштво правних теорија и покрета о правној појави). Раскол између норме и стварности чини да се увиди како је не само онтолошко биће права нечитљиво, већ да оно као писани, кодификовани текст, припада структури онтичког (*ὄντος*) која се може различито тумачити. Зависно од начина тумачења, граде се специфични и одвојени видови правне културе: академска култура (релативно узак круг стручњака за друштвена питања), популарна култура (представљање „обичног грађанина“, судских процеса у средствима медија) и професионална правна култура (усмерена ка правним актима и другим документима).³⁰⁷ Те три области, видови правне културе чине да разлика између норме и стварности буде још већа. Они надограђују систем апстрактних промишљања о праву.

Све ове чињенице говоре о томе да право, природа, па и читав свет имају једну заједничку особину: да су подложни тумачењу, преводиви на исти медиј,

³⁰⁶ Ж. Дериде, 184.

³⁰⁷ R. L. Tsai, 13.

језик, и да је то оно што их чини сличним. Ова олакшавајућа ситуација између норме и реалности чини да ове две појаве не остану у вечитом раскораку, већ да се увиди како постоји начин на који су повезане. А повезане су причом, нарацијом. Начин на који су оне повезане нарацијом, најбоље се може објаснити уз помоћ Деридиног појма *différance* (одлагање, разликовање). Овај појам има два значења која се разликују, али су међусобно зависна. *Différance* је кованица направљена од речи *différence* (разликовање) која се појавила у раду из 1963. године под насловом *Cogito et histoire de la folie*.³⁰⁸ Она представља неку врсту погрешно написаног термина *différence*. Без обзира на грешку, оба термина се читају исто. Ова суптилна разлика може метафорично да представља преводивост реалитета на нормативитет, сличност и разлику у исто време. То „читање исто“, примењено на свет реалности и нормативности, представља способност обе ове појаве да буду „испричане“, да имају свој *différance*, појам који их чини у исто време сличним, али и различитим, а то је нарација. У овом појму (нарација), обе појаве задобијају заједнички именитељ, дозвољава се да истоветност и разлика буду чиниоци истог појма.

Говор је оно што повезује обе области – реалност и норму. Реалност и норма заједно представљају *différance*, могућност спајања неспојивог. Овај пример на сликовит начин показује да, поред картезијанске раздвојености постоји оно што повезује оба света, а то је чињеница да не постоји ни један сет норми или прописа који је изван наративног, нити један део друштва који је изван наративног. Нормативни свет није само *corpus iuris*, већ је и традиција наративности која успоставља парадигме понашања и чини „лексикон“ нормативне активности.³⁰⁹ Највећи могући степен слободе, одређен је кроз језик, текст, експресију. Такав онтолошки статус правних института, у правној теорији покушава се досећи интерпретацијом, чиме се добија језички, теоријски склоп који остаје вечно посредовање између света правности и стварности.

³⁰⁸ J. Derrida, *Cogito and the History of Madness*, y: *Writing and Difference*, Routledge, London & New York 1978, 75

³⁰⁹ Robert M. Cover, „Foreword: Nomos and Narative“, *Harvard Law Review*, Vol. 97:4, 4–5, 9, 1983.

2. Право и реч законодавца

О томе да је сваки закон прозвод разноврсних социолошких чинилаца и целокупне културе, а не само воља законодавца, говоре поступци неких од најстаријих законодаваца. Увек постоје одређене „предтекстуалне поруке“ које представљају својеврсно заједничко памћење традиције, саму суштину нормирања. И највећи законодавци су инспирацију тражили у том памћењу, прво у еповима, проналазећи у њима традицију и моралне кодове уписане у самом бићу народа. Ликург је из спева Хомера преузео садржај за велики део својих закона,³¹⁰ док Солон спаја законодавне и песничке таленте. Он је посматрао песништво као појаву која је тесно повезана са васпитавањем народа. Стога је прописао да беседници немају право да учествују у јавном животу уколико нису преиспитани њихов живот и мотиви. Поред тога, забранио је погрешне препеве Хомера, док је Пизистрат (*Πεισίστρατος*) приредио Хомерове песме.³¹¹ Уметнички дух даје грађу за размишљање законодавцима и политичарима. Хердерлин помиње да су законодавци, учитељи, ратници и свештеници били надахнути песницима. Они су у политичке и верске сврхе користили чак и дела својих скулптора.³¹² Коришћење песништва и уметности у сврху доношења закона и управљања државом показује колико су они који доносе законе били под утицајем културног наслеђа, на првом месту књижевности и уметности.

Када се тумачи закон, не тумачи се само једна физичка воља, нити воља класе, већ морал, обичаји, навике, речју, све што чини културу. Проучавање наративне функције права имплицира да право није једном изречена воља, већ смислена целина која се гради миленијумима. Законодавац ту целину претвара у „важење“. Његово дело бива одвојено од аутора. Оно „улази у друштво“, бива читано, тумачено, прима нове конотације, ствара нове односе у друштву, мења га и надограђује. То је заједничко теологији као и јуриспруденцији, књижевности као и уметности. Одвојеношћу закона од његовог доносиоца и стапањем са другом текстуалношћу, носилац ауторитета престаје да буде реална личност, већ постаје симболизација једног поретка.

³¹⁰ Ф. Хердерлин, 80.

³¹¹ *Ibid.*, 85.

³¹² *Id.*, 76.

Законодавац је представник одсутног симболичког ауторитета, јаза између своје емпиријске егзистенције и свог симболичког места. „Законодавац“ и „судија“ само су појмови, естетизација реалних личности, њихова симболизација, фикција. Не зна се ко је реални законодавац. Грађани не познају човека који је писао закон, исто као што је улога судије само апстрактна, док се иза њега скрива особа са личним склоностима и афинитетима. Судија је посредована, симболизована појава. Дерида сматра да је сама личност законодавца неухватљива, ми не знамо ко је он, он није отелотворен, не постоји његово тело, хабитус. То је идеалност његовог положаја. Он је у анонимности, бесприсутан, његову слику потпуно замењују његове речи и систем.³¹³

Идеја скривеног законодавца има своје корене у вековној традицији отсуности бога. Идеја „скривеног бога“ настаје у грчким трагедијама (*deus ex machina*, ἀπό μηχανῆς θεός) и наставља свој живот у делима великих филозофа као што су Кант и Хегел, док је XX век успео да избрише аутора и да се потпуно ослони на текстуалност, на причу. *Deus absconditus* чини симболишући почетак и крај свега у људској култури, па се невидљивост законодавца намеће као природна.

Како би објаснио ситуацију одсуства законодавца, Мур (*Michael S. Moore*) користи за пример Амерички устав. То је текст који има ауторе (за разлику од неких друштвених норми, на пример, норми уљудности или учтивости). Али, то још не значи да ови аутори имају ауторитет. Они нису били образовани на начин савремених генерација и академских елита. Најочигледнија је чињеница да то што су некада имали власт не значи да је имају данас над грађанима који живе 200 година после њих. Због тога, Мур назива амерички устав „грађанском религијом“ која је препуна уставних фраза попут „слобода изражавања“ или „окрутна и неуобичајена казна“. Уколико се тако посматра правни текст, онда он нема више легитимитета од неке обичајне или друге друштвене норме (нпр. правила уљудности), будући да представља веома сличну текстуалност.³¹⁴ Мур поставља

³¹³ „Верујем да писци много губе када их људи виђају уживо. Некада нико није знао како уживо изгледају заиста популарни писци, били су само име на насловној страници и то им је придавало ванредну привлачност...баш тада се развија највећи пишеви ауторитет, када је писац без лица...“ (Итало Калвино, *Камеи преко свега*, Светови 1996, 12).

³¹⁴ Michael S. Moore: „Interpreting Interpretation“ у: *Law and Interpretation*, Andrei Marmor (ed.), Clarendon Press, Oxford 1995, 14.

питање какав је легитимитет оних који су донели неки правни акт пре нас? Да ли су знали било шта о околностима у којима живимо данас, да ли поштују исте вредности, обичаје, да ли поседују исти морал? Сва ова питања доприносе упитности места законодавца у праву и његовог легитимитета. Због чега смо дужни да поштујемо правне норме, и то управо онакве какве нам је законодавац одредио?

Са једне стране, постоји апстрактни законодавац који прописује норме и ставља их у важење, а са друге „они други“ који треба да се придржавају норми. Шта је оно што их повезује? Каква је онтолошка природа везе која заповеда да се нешто мора поштовати? Дерида каже да се оно што се дешава између „двоје“, може одржати само као неки фантом.³¹⁵ Јер, то што је сабласно, непознато, никада се не може испитати до краја, никада сазнати, оно заправо не постоји, постоји само безброј верзија, варијација, исправки, грешки и недоследности. Интерпретација припада непостојећем. Текст на самом почетку уводи у причу дајући велики број опција за почетак приближавања идеалу друштвене правде. Фантомско је садржано и у природи самог текста. Он покушава у назнакама, симболима и знацима да укаже на оно што је стварно. Он чини спону између мртвог и живог, сопствене форме и форме живота.³¹⁶ Када се говори о интерпретацији, увек је реч о фантому. И нер само то: треба се суочити и живети са тим фантомом. Ми не знамо ко заправо ствара закон, само смо препуштени његовом гласу. Због тога Дерида положај законодавца назива „учинком визира“.³¹⁷ Он то чини следећим речима: „Ипак нас та Ствар гледа и ми видимо да је не видимо, чак и када је ту пред нама. Једна утварна асиметрија прекида сваку огледалност. Та асиметричност десинхронизује, позива нас на анахронију. То ћемо назвати учинак визира: не видимо ко нас гледа“.³¹⁸

Можда због тога Лакан сматра да је закон најбесмисленији од свега. То је, према њему, заправо највиши преступ, најтрауматичнија, најбесмисленија ствар, јер на суптилан начин негира постојеће друштвене односе. Закон делује само тада када су његови субјекти „залуђени“, док он сам прикрива насиље које га одржава.

³¹⁵ Ж. Дерида, *Марксове сабласти*, 12.

³¹⁶ *Ibidem*.

³¹⁷ *Ibid.*, 13, 19, 20.

³¹⁸ *Id.*, 19. О мистерији и „утварности“ власти вид. Р. Васић, 155.

Отуда, овом мрежом правних норми и института (према Лакану) врши се тзв. „прошивка“ (*point de capiton*)³¹⁹ стварних друштвених односа. Остајући без улоге законодавца, за тумачење преостају само речи. Тумач је препуштен атопији друштвене текстуалности, бесконачним лавиринтима администрације. То је разлог због којег је бирократија за Кафку „ближа изворној људској природи од свих осталих институција“. Он у писму Оскару Бауму јуна 1922. године пита: „Шта је та изворна људска природа, ако не чињеница да је човек од почетка *parlêtre* (говорно биће)“? Кафкина поента је да је у срцу бирократије једно велико ништа, само празнина.³²⁰ И та празнина говори о одсуству аутора, одсуству људи, реалних личности чија је природа другачија од оне каквом се симболише.

У праву не постоји друго оруђе осим речи. Без доказаног легитимитета, систем се налази на пољу апсолутне фантазмагорije, безвременог и беспросторног учинка онога што је задато. Законодавац је отсутан. Његову легитимацију могу дати само речи, нит комуникације између онога ко заповеда и онога ко извршава. „Упражњено место“ законодавца настањују текстови, приче, информације и процедуре који заузимају готово читав фондус друштвених односа.

3. Читање права и иницијација у правни текст

Већ је доста речено о својеврсној „пластици“ права, о томе како његово тело, односно форма представља предмет са којим се у први мах сусреће. Свако тумачење почиње одређеном врстом „курсорског“ читања, првом оријентацијом, препознавањем веза. Наративно, поетско, правно, као и било која друга естетичка творевина, одговарају једна другој не само по садржини него и по форми. Они су симболи који се гледају и читају, они су спољашња, видљива истина бића. Већ је Платон у *Седмом писму* рекао да свако појединачно биће има четири одреднице на основу којих можемо стећи појам о том бићу, а то су: назив (*ὄνομα*), дефиниција (*λόγος*), слика (*εἶδολον*) и појам (*ἐπιστήμη*).³²¹ Дакле, сазнавање појма права није могуће без суочавања са његовом сликом, оним како оно изгледа у

³¹⁹ С. Жижек, 145–147.

³²⁰ *Ibid.*, 173.

³²¹ Платон, *Седто писмо*, у: *Платон о језику и сазнању*, 139.

својој појавности. Прво приступање праву није његово тумачење, већ је први опажајни увид његово „читање“.

У књижевној теорији најсвеобухватнију теорију читања дао је Роман Ингарден (*Roman Witold Ingarden*) у својој књизи *О сазнавању књижевног уметничког дела*.³²² Поред тога што је изложио свеобухватну теорију читања која се састоји од ишчитавања полифоног, вишеслојног састава одређеног текста, Ингарден тврди да је само читање естетички чин, односно визуелна радња која се увек одвија према неком *ритуалу*. „Теорију о читаоцу“ први је употребио Вејн Бут (*Wayne Clayson Booth*) у *Реторици прозе* 1961. године³²³ Такође, овом теоријом баве се Тодоров, Кристева (*Юлия Кръстева*), Лотман и Умберто Еко (*Umberto Eco*), тражећи инспирацију у истраживањима Ван Дајка (*Teun Adrianus van Dijk*), Шмита (*Johannes Friedrich Heinrich Schmidt*), Вајнриха (*Harald Weinrich*) и Парејсоновој (*Luigi Pareysón*) идеји о начину обликовања, Изеру (*Wolfgang Iser*) и његовом „имплицитном читаоцу“.³²⁴ Ови писци указују да општа доступност текста, поезије, рекламе или дневних информација нивелише границу између различитих етички супротстављених референата. У дневним догађајима правни садржаји постају једнако важни као мноштво различитих говора.

За разлику од тумачења које претпоставља улажење у дубљи семиотички, симболички и семантички простор, читање представља површински приступ правној форми приликом којег се не тумачи, већ се остаје на опажајном нивоу сазнања, у самој суштини естетске правне појаве. Читање се ограничава на форму, на оно што представља први увид, додир са естетиком текста, са оним техничким, са појезисом. Када се прати форма, нарочито њена раширеност у култури и друштву, све оно што је означава, симболизује, уколико се пронађе сваки простор у којем се она може наћи и уоче сви доступни топоси, тада је добар део појма права већ откривен. Будући да се правни садржај може наћи далеко од правног акта, чак у областима у којима се то најмање очекује, читање правних садржаја представља потрагу за изгубљеним временом и људским судбинама. То је одлазак у непознато: где пронаћи право, како се упознати са њим? Већ први онтолошки

³²² Вид. Роман Ингарден, *О сазнању књижевног уметничког дела*, Српска књижевна задруга, Београд 1971.

³²³ Вид. Вејн Бут, *Реторика прозе*, Нолит, Београд 1976.

³²⁴ У. Еко, 18.

ниво омогућава приступ обрисима, форми, а то обезбеђује једну врсту једнодимензионалности, лакоћу увида, сагледавање текстуалности без терета раније стечених знања. То је перцепција текста која омогућава да се прати грађевина једног система и њен *legendum*. Она даје моћ да се открију места на којима се она може пронаћи. Управо због ове могућности, структуралисти и постструктуралисти читању посвећују велику пажњу. На пример, Барт предлаже вештину која би омогућила анализу читања. Назвао је *анагლოსологија*.³²⁵

Читање дозвољава да се у запажање уврсти и оно што није званичан део поретка или неког правног акта. То подразумева и захватање *Iurisprudence minor*, које, према Гудричу (*Peter Goodrich*), право ослобађа суверенитета државе и монопола формалности.³²⁶ Оно обухвата пресуде тзв. „судова љубави“ који су расправљали само спорове између љубавника (Високи суд љубави основао је Шарл VI на дан Св. Валентина 1400. године у Паризу), као и судове воде и шума, цвећа и башта, жалости, лепоте, односно све врсте јуриспруденције које су потиснуте а потичу из алтернативне праксе коју студије права игноришу. Чак и најкраћа листа заборављених судских установа и процеса који својом природом представљају предмет проучавања права, укључиће давно заборављене врсте цивилних и црквених судова, судова савести, судова правничности, инквизицију и правила која су се односила на море, трговце, шуме, жетве, циркусе и сајмове, статус жена и странаца, јевреја, градова, правила о властелинству или замковима. Прибегавање минор јуриспруденцијама тежи да реиновира питања плуралитета закона, правних мишљења, аутономних правних система, интерног и екстерног, прошлости и будућности, измишљеног и реалног.³²⁷ Уколико се чита и ван задатог текста, осигуран је целовит поглед који укључује искуства које позитивно право не признаје.

Читање правних садржаја једна је врста *intentio operis-a*, трагања за оним што је текст у сопственој кохеренцији, чиста техне. Оно не обраћа пажњу на аутора, на вољу законодавца, не ограничава се неопходним важењем, већ трага за правним *locus-om* без обзира где се он налази. У не малом броју случајева *locus* се не налази у предодређеном тексту. О томе говори Платон у *Седмом писму*:

³²⁵ <http://sr.scribd.com/doc/12607005/rolan-bart-o-citanju>, приступљено 5. септембра 2012.

³²⁶ Peter Goodrich: *Law in the Courts of Love*, Routledge, London, New York 1996, 2.

³²⁷ *Ibid.*, 4.

„Једном речју, дакле: када неко *види* нечије написано дело, било законодавчево о законима, било некога другог о некој другој теми, треба да зна на основу горњих аргумената како те написане ствари не показују најозбиљнија схватања свог аутора...“.³²⁸ Ово Платоново запажање говори да се текстом не могу схватити најозбиљније намере писца, па ни законодавца, јер текст је увек варљив, он је ново дело одрођено од оног ко га је написао; једном написано, оно задобија потпуно нов живот. Понекад, право значење треба прочитати на другом месту. Због тога је димензија читаоца готово подједнако важна као димензија онога ко ствара право. Та димензија обухвата збир симбола, семантику, синтаксу, покушај скретања пажње реципијента, правну литературу, догађаје, дела, људе, лица. Као што каже Фетер (*Helmuth Vetter*): свуда се могу видети неке нормe.³²⁹ Због тога је битна теорија о читаоцу.

Поред пресудне улоге коју има у лоцирању правних места на „мапи права“, читање има друштвене, политичке, социолошке, историјске конотације. Према начину читања може се одредити и у ком се друштвено-историјском типу читалац налази. Историја промена у начину читања текла је тако што се од читања у сликама прешло у гласно читање, поготово онда када је требало обзнанити неку важну поруку или када је требало наметнути туђу намеру већем мноштву људи. Јавно читање представљало је „колективну манифестацију“ којом се даје на знање државни проглас који је првобитно био исписан на свитку папируса, а касније у средњем веку, на тај начин биле су држане проповеди и посланство божијих заповести. Приватно читање је настало тек у нововековној историји, у доба индивидуализма.³³⁰ „Читање у себи“, у сопственој приватности, назнака је одумирања стародревног етоса и осећаја заједништва.

Колективно читање имало је улогу да повећа моралну свест, створи одређено осећање заједништва и дељења моралних вредности, принципа и правила. Гласник, онај који чита, бивао је тако гласник етоса – онога чега су се сви придржавали, док су остали активно својим присуством учествовали у ритуалу. Читање прогласа и наредби било је од велике је важности за државу и друштво. Оно не само што је предочавало садржај неке нове одлуке или

³²⁸ Платон, 126.

³²⁹ Вид. Хелмут Фетер, *Херменеутички огледи*, Досије 2000, Београд, 1–41.

³³⁰ Радован Вучковић, *Писац, дело, читалац*, Службени гласник, Београд 2008, 106, 108.

обавештења, већ је ритуалношћу радње и физичким присуством оних који слушају и на које се текст односи, давало дубоки етички карактер целокупном догађају. То важи и за традицију јавног читања у салонима и књижевним друштвима, на местима где је писац могао да чита сам своје дело које је одмах могло да буде коментарисано од стране публике.³³¹ Институција „јавног читања“ задржала се и данас. Постоји ритуално, јавно читање заклетве приликом инаугурације председника, заклетве сведока на суду, заклетве народних посланика, читање пресуде итд. Јасно је да се оно задржало у оним сферама у којима је неопходно нагласити значај државе и њеног поретка, озбиљност и церемонијалност одређеног поступка или дати до знања о легитимисаности и релеванцији одређеног поступка.

Поред тога што је читањем правних садржаја на различитим местима могуће проширити правничке видике, оно је и обавезно. Осим свеобухватности и способности да обухвати сваки правни садржај, читање права има и другу особину – оно је за читаоца егзистенцијално питање (*Ignoratio iuris nocet*). Грађани морају познавати право. Они су врста Ековог „идеалног читаоца“, оних којима је дело намењено, а у исто време су уграђени у структуру текста. Због тога је грађанин ултимативни читалац, онај који представља замисао писца. Заробљен параграфима правних аката, он је тај који чита и у исто време у тексту записан.

У појави читања долази до испреплетаности поља практичног, теоријског, појетичког. Читање је једини *instrumentum* који омогућава да се савлада сав појезис и сва техника правног бића. Оно је ствар људског бивства, потребе за сазнањем и представља део изградње појма човека и цивилизације. То је први корак ка човековој способности да увиди, схвати и интелектуално обради свет око себе, да буде члан заједнице. Поред тога што представља акт који омогућава естетски увид, читање омогућава откривање правних садржаја у ширем друштвеном контексту, при чему се правни текст и његов читалац налазе у врсти животне повезаности која је срођена са његовим историјским, политичким и социјалним местом у правном систему.

³³¹ *Ibid.*, 108–109.

4. Интерпретација, наратија и импровизација као наративне појаве

Након читања које чини основну иницијацију у правни текст, интерпретација наставља да оперише са наративном појавом. Интерпретација праву даје живот, она је „вечно жива ватра“, логос који покреће номенклатуру права и прилагођава је стварности. Прича која је дата у закону претаче се у другу, ону која је протумачена. Будући да је свако дело, па и сам закон, отворено дело, оно има безброј својих интерпретатора. Због тога је легитимно говорити о импровизацији. Правни теоретичари и филозофи уложили су пуно времена и енергије покушавајући да пронађу где су границе права, где почиње и где се завршава правни текст и шта је узрок његове суверене владавине. Херменеутика (*ἑρμηνεύω*, „интерпретирати“, „преводити“) због тога представља окосницу проучавања права. Говорећи о херменеутици, Сократ каже: „Име Хермо, мени се то чини, односи се на језик, на одлике тумача (*ἑρμηνεύς*) и весника, лупежа, лукавца у речима вештог трговца. Све те, наиме, делатности врте се око моћи језика. Као што смо рекли раније, говорити значи употребљавати језик, а у том смислу често говори и Хомер када каже „сневао је“: то је исто што и сплеткарити. Према те две врсте деловања: измислити реч и говор, законодавац нам намеће, такође, да називамо тог бога овако: „О људи, тај који измисли реч, праведно је да га зовете *Ερμής*“.³³²

Сократ објашњава да значење речи представља ток самог разговора, као и да је тумачење лукавост и вешта трговина. Речи су у зони релативности, оне су игра слична имагинарном, сну (Хомеровом сневању). Гласник или весник, онај који реч обзнањује, позван је да га протумачи. Овај инсерт из дијалога може помоћи да се схвати да су значења неухватљива готово као сневања, а које ће значење постати оно право зависи од вештине онога који тумачи. Неки аутори, попут Гадамера, Дузинаса, Вајзберга или Дворкина, сматарају да се интерпретација правног текста не разликује од интерпретације уметничког дела. На пример, Гадамер тврди да не постоји разлика између делања уметника и тумача, односно између поезије и филозофије, као да тумачење правног текста

³³² Платон, *Кратил*, 46, 408 б.

превазилази схватање његовог правног смисла и ствара нову реалност, као свако уметничко или драмско дело.³³³

Због тога је интерпретација (лат. *Interpretationem, interpretatio*) вишезначан појам. Он у исто време означава објашњење, тумачење, разумевање, закључивање, излагање, представљање. Вишезначност допушта да се интерпретација права схвати на много начина: као интерпретација самореферентног поретка, али и језичке појаве, гласа, артефакта давно испричаних прича, испеваних трагедија, комедија, рапсодских порука. Она има дубоке филозофске корене који потичу из света уметности. Рапсоди су били интерпретатори духа времена, историје, политичких догађаја. Они преносе „божанску вољу“, природни след и меру. Поред тога што практиковање интерпретације потиче из света уметности, упоређивање интерпретације са уметношћу може се пронаћи и код старих мислилаца. Сократ то чини тако што сматра да ће дела бољег сликара бити вреднија, а друга мање вредна, као и код градитеља: неки ће градити лепше куће, неки ружније.³³⁴ Међутим, он сматра да тумачење није нека нарочита умешност, него божанска снага која гони „као она у камену, коју је Еурипид назвао магнетом“.³³⁵

Божанска снага у Античкој Грчкој је свеобухватна, она се налази подједнако у епу, у песнику, као и његовом тумачу, подједнако у законитостима природе, људском закону и његовом творцу и тумачу. Језик и нарација се налазе свуда, како у процесу стварања тако и у процесу тумачења и примене права. Та божанска снага коју је Еурипид назвао магнетом, универзални закон, борави у систему узајамних деловања, међусобним везама које почивају на систему сличности, имитације. Сличност у тумачењу уметности, тј. књижевности и права, могуће је дочарати употребљавајући појмове *omoiosis* и *μίμησις*. Правне норме имају задатак да остваре што већу истоветност (*omoiosis*) са реалношћу, па тако у најмању руку постижу неку врсту сличности, (*μίμησις*), подражавања, представљања, опонашања. Еко ову појаву, која борави у језику, назива принципом „симпатије“.³³⁶ Да нема универзалног принципа симпатије,

³³³ Х. Г. Гадамер, *Истина и метода*. Цитирано према: Марио Перниола, 127–130, 183.

³³⁴ Платон, 68, 429 е.

³³⁵ Платон, *Ијон, Гозба, Федар*, 10, 533 д.

³³⁶ У. Еко, 45.

привлачења између норме и реалности, њихове истоветности у језику, они би вечито остали два засебна ентитета који немају додирне тачке. Тумачити правне норме и догађај који се догодио у реалности могуће је само уколико постоје заједничке особине једног и другог.

На тај начин, текст постаје отворени универзум у коме су везе бесконачне.³³⁷ Проналазећи смисао ствари, симпатију између текста и реалности, ствара се својеврсно једначење тумачења са стародревном магијом успостављања једнакости између речи и догађаја, са „прасоциолошким“ понашањем човека које је створило морал и право. „Метод симпатије“, познат из доба алхемичара, приказује колико је интерпретација езотерична: то је кретање из „сличног у слично“, заправо „семиотика сличности или херметика семиозе“.³³⁸ Препознавање, односно симпатија, због тога постаје један од кључних момената „драматике“ права, улоге и функције коју оно има у људском друштву. Правни текст својствен је реалности. Прича је медијум који их спаја и омогућава прелазак из једне у другу област. Еко тврди да се универзална симпатија исказује помоћу *signaturae rerum* „формалних видова ствари који по сличности упућују на формалне видове других ствари“. Знаци показују шта може бити упоређено, шта припада истој материји. Они иду даље и говоре о „потпуној истозначности дискурса“, по којој сваки текст говори оно што и неки други. То значи да се право може превести на било који други текст: књижевни, филмски, фотографски, и обратно.

Сличну тезу подржавају други аутори. Дузинас помиње правило „препознавања“.³³⁹ Неки, попут Мура (*Michael S. Moore*), указују на интенцију да је све могуће интерпретирати на безброј начина као и да је целокупно људско знање (физика, психологија, астрономија, књижевна критика) подложно интерпретацији. Текст се може наћи и у природи: на пример, геолози у различитим слојевима земље или облицима камења читају текстуалну историју планете. Слојеви земље представљају записе о прошлим временима.³⁴⁰ Мос (*Marcel Mauss*), проучавајући обреде старих народа, пронашао је да постоји

³³⁷ *Ibid.*, 45–51.

³³⁸ *Id.*, 10–11.

³³⁹ C. Douzinas, R. Warrington, S. McWeigh, *Postmodern Jurisprudence: The Law of Text in the Texts of Law*, 25.

³⁴⁰ M. S. Moore, 2.

подударност између обреда и реторичких фигура, односно да миметички обреди имају релацију са карактером симболичке мисли. Исто тако, Ернст Касирер у свом делу *Филозофија симболичких форми* из 1925. године говори да човек своју представу света доживљава под „симболичком прегнанцијом“,³⁴¹ док Шефер каже да свако подражавање значи истородност између онога што подражава и онога што се подражава.³⁴²

Без обзира да ли се свет реалности и свет норме посматра кроз призму сличности, симпатије, разлике, Ековим или Деридиним очима, неоспорно је да су текст и реалност два наличја истог новчића, те је стога право један „сигнифактум“,³⁴³ знак који директно утиче на стварност. У његовом оперативном систему, они који га стварају, читају или тумаче, увек су иманентни утицају културних симбола и знакова. Обухватање ове бесконачне отворене књиге значи и признање да не постоји само једна, фундаментална теорија интерпретације. Због тога Балкин сматра да нити један засебан метод (језички, историјски, структурални, циљни итд.) не може да буде довољан да би се интерпретирала правна норма, нити и једна од њих може постати опште правило. Уметност правне интерпретације јесте уметност коришћења више метода у исто време.³⁴⁴

Будући да је цео свет један говор који подлеже општем закону симпатије, односно привлачења или сличности, тумачење понекад може прећи границе, може захватити нову широку текстуалност. То су они случајеви у којима један текст постаје читав свет за културу, као што су Хомерови епови или Свето писмо.³⁴⁵ Такав је случај и са правом: оно је прекомерно интерпретиран текст који је читав свет за једну културу. У том смислу, интерпретација представља бесконачан процес који ствара друге текстове, били да су они само просто копирање, репликација, било интерпретирање његове суштине. Такође, постоји и тзв. слободно, креативно тумачење, које ствара готово нову норму у односу на постојећу.³⁴⁶ О њему говори Радомир Д. Лукић. Али, и Дворкин говори о „креативном“ тумачењу. Он га упоређује са тумачењем приповетке, јер је циљ

³⁴¹ Ж. Кон, 48–50.

³⁴² Ж. М. Шефер, 83.

³⁴³ Термин који користи Умберто Еко (*ibid.*, 21).

³⁴⁴ J. M. Balkin, 732.

³⁴⁵ Вид. У. Еко, 61, 78, 90.

³⁴⁶ Радомир Лукић, *Теорија државе и права II*, Научна књига, Београд 1958, 341.

креативног тумачења доћи до поенте, до садржаја и смисла неког текста. Његова теорија о креативном тумачењу последица је склоности ка поређењу интерпретације у праву и интерпретације у уметности, а своја тумачења права често подупире начинима тумачења књижевних дела (Хамлет, Моби Дик, Млетачки трговац) у толикој мери да сматра како развија идеју блиску теоретичарима књижевности. По Дворкину, због тога целокупно право је један интерпретативни појам.³⁴⁷ Таође, прекомерно креативно или слободно тумачење непосредно мењају свет реалности. Често се овакав приступ интерпретацији сматра импровизацијом, због чега се нужно поставља питање о границама интерпретирања. Не треба заборавити поуку из теорије прагматизма, по којој је читаво право схваћено као судијска одлука. Таква поука доводи у нестабилно поље које не може бити строго научно и емпиријско, већ зависи од тумачења једног одређеног лица.

Међутим, када не би било креативног момента у интерпретацији, не би било односа између права и нарације. Интерпретација чини мост између ове две појаве. Она је доказ њихове повезаности, синхронизитета, истоврсности. Уколико су норма и реалност два потпуно одвојена света, норме никада не би могле да буду интерпретиране. Ако је право потпуно отуђено од реалности, других наука и других облика свести, тада се прекида веза између догађаја и норме. Уместо тога, правна норма постаје једно у низу „читљивих текстова“ који су нарасли на миметизму, поезији, књижевности. Речи увек дају сугестију, асоцијацију, алегоричне су. Право није затворен систем, оно је подложно правилима симулирања, симболисања, интуиције, метафоре и препознавања. Поред тога, оно постоји, преживљава и бива интерпретирано захваљујући једној универзалној симпатији која постоји између текста и реалног света. Али, то је дозирана сличност која краси све појаве и процесе у једном друштву.

5. Интерпретација и логика – право као немогући *mathesis*

Неоспорна је чињеница да позитивноправна теорија користи формалнологички метод приликом тумачења правних норми. Позитивистички

³⁴⁷ Вид. Роналд Дворкин, *Царство права*, Филип Вишњић, Београд 2003, 62, 77, 79, 87, 88, 103, 453 и даље.

метод инсистира на кохерентности и систематичности. Уколико нека чињеница не може да удовољи захтеву интегритета правног система, она се не урачунава. Тако се развија посебан језик употребе одговарајућих, иманентних симбола и термина, што чини разлику између методски конструисаног објекта и тоталитета мишљења и речи.³⁴⁸

Тоталитет мишљења реалног живота не подлеже вештачком језику права, његовој виртуалности, једнодимензионалности, што је више пута речено. То сматра и Фуко када каже да морамо бити свесни да свет није састављен од читљивих ствари које треба да дешифрујемо, већ да дискурс може да представља и насиље које чинимо над стварима, јер постоји пуно тога што је не-речено и не-мишљено. Са друге стране, у друштву постоји дубока логофобија, „неми страх“ од појаве нерегулисаних исказа, од свега што је дисконтинуирано, борбено, страх од разуданог дискурса, страх од хаотичног.³⁴⁹ А право као нарација „људских ствари“ никада није савршена. Она подлеже разуђеном свету говора, међуљудских односа, вредности, начина живота, могућности да се пронађе сопствена срећа. Исто, према Хајдегеру, модерна теорија „притешњује“ стварно и наводи га да се сваки пут прикаже у прегледним нивозима узрока.³⁵⁰ То је коришћење логичко-дедуктивног закључивања, дискурса са строго одељеним областима, те је стварно само оно што се може сврстати у категорије, емпиријски доказати, премерити у свом обиму и својој дубини. И Валери сматра да је логика „варљива“ и да покушава да нас увери у чврстину сваке речи и непромењивост њеног садржаја.³⁵¹ На крају, неки аутори, попут Франка, мисле да је свет „расточен“ аналитичким умом и да је само голи живот остао последња вредност, док је човек присиљен да свет схвати као смислену логичку целину и води „методички живот“,³⁵² као и да су античка и нововековна просвећеност рационализовали поезију, избацили је из политике и разобличили је као ненаучни језик.³⁵³

³⁴⁸ Х. Г. Гадамер, *Ут у доба науке*, 115.

³⁴⁹ М. Фуко, 38, 40.

³⁵⁰ М. Хајдегер, 41.

³⁵¹ П. Валери, 63.

³⁵² М. Франк, 10, 13, 15.

³⁵³ *Ibid.*, 23.

Последица тога је идиографски приступ праву који се бави његовом анализом (*ανάλυσις* „растворити“) и третира га као производ рација који никада не прелази праг правог знања или филозофске мудрости. Анализа не достиже ум, она раставља на просте саставне делове, „опсервира“, и никада не окрива повезаност са оним што се налази споља. Употребом аналитичког метода, право остаје у домену рационалистичке филозофије која се више приближава науци него што је у стању да буде филозофична. Домети тако заснованог мишљења заустављају се на видљивој природи права и ономе што је везано за појавно, док његова права природа остаје вечна апоретика.

Управо због овог разлога, у другој половини XVIII века, писци као што су Хердер (*Johann Gottfried von Herder*), Лесинг (*Gotthold Ephraim Lessing*), а у постмодерној филозофији Барт, Фуко и Дерида, сматрају да је просветитељство, вођено својим рационалним аналитичким духом, једна деструктивна појава. Насупрот формалној логици, они урачунавају моћ фантазије, маште, фикције. Ниче сматра да се у теоријској агонији просветитељства сазнања умножавају, сама себе репродукују и на тај начин, све епистемолошке и гносеолошке форме постају застареле. Глад за информацијама постаје све свеобухватнија и јача са развојем људског друштва, које је, парадоксално, названо „друштво знања“.³⁵⁴ Сазнавање се дешава преко узрока. На тај начин, јавља се линеарност узрочности у којој владају следећа начела: начело идентичности ($A=A$), начело непротивречности (нешто не може бити и не бити A) и начело искључења трећег (или је A истина, или није). Овај *modus ponens*, представља модел који је типичан за рационализам, док његова начела предвиђају један претпостављени поредак или друштвени уговор.³⁵⁵ Еко говори и о томе да чак и у начелима формалне логике мора да постоји основна претпоставка која затим гради даље истине, односно фактуме. Ако кажемо „муж мајке је отац детета“, то може и не мора бити истинито, али је део претпостављеног поретка. Од тог утврђеног топоса, касније се закључује правилима формалне логике.

Поставља се питање да ли је могуће пронаћи слободу у систематизовању „природног света“ и његовом категорисању у детерминантне логичке склопове? Када би постојала апсолутно јасна, логичка повезаност између норми и

³⁵⁴ Ф. Ниче, 164.

³⁵⁵ У. Еко, 41.

стварности, интерпретација не би била неопходна. Напротив, тиме би се изгубила комуникативна интеракција, како у процесу тумачења, тако и у друштвеним односима. Због тога, уколико се остане при примени само формалногичког метода, могуће је добити само један *lex imperfecta* који је заувек отуђен од културних појава. У кретању правног текста који незаустављиво жури детерминишући и интегришући нове појаве, нове друштвене околности и нове догађаје, систем заборавља на своју првобитну намену, а то је да учини људско друштво хуманијим.

Урачунавајући и друге методе сем формалне логике: имагинацију, фикцију, поетику, машту, интуицију, могуће је избећи Фукоово изопштавање, одбијање одређених информација као небитних, „чишћење“ права од других појава важних за његов опстанак. Овим приступом нестају границе између реторике, метафоричког или метонимијског значења, логике и фикције, што омогућава да се избегну ограничења изавана правилима формалне логике, јер се живот и друштвени односи тешко могу „сабити“ у логичке категорије. Ни мишљење ни живот није могуће изразити у формалним категоријама. Потребно је наћи више места за приближавање „реалном животу“ који се само понекад заснива на правилима логике, док је већи део живота човека везан за ирационално, емотивно, несвесно.

На крају и човеково психичко остање је од кључне важности за разумевање права, утолико више што и право представља психичку категорију која је дата у човековој свести. Као што је рекао Платон, мишљење је разговор душе са самом собом, „казивалачко“ сакупљање којим се душа враћа самој себи (Теајтет, Софист).³⁵⁶ На сличан начин о томе говори Аристотел. Он сматра да знања не треба делити, већ да је најбољи судија за све области онај који све области познаје. Он каже: „Свако суди тачно о ономе што познаје, и само је у томе добар судија. За сваку поједину област знања то је стручњак из те области, док је најбољи судија за све области онај чије образовање обухвата све области“.³⁵⁷ Ове речи говоре да у свакој интерпретацији, сваком мишљењу, постоји казивалачка природа, као и да само интегративни, филозофски ум може да појми апстрактна знања. Уколико се жели да право буде подвргнуто

³⁵⁶ М. Хајдегер, 85.

³⁵⁷ Аристотел, *Никомахова Етика*, 5, 1095 а.

испитивању најопштије од свих области, најумније форме знања, потребно је применити више различитих метода и сублимирати различита знања. На тај начин могуће је избећи свако изопштавање одређених информација као небитних. „Јасно је, дакле, да је филозофија највиши степен знања. Према томе, филозоф мора да зна не само оно што произлази из принципа (дедукције принципа), него мора знати истину о самим принципима. Филозофска култура је, дакле, еквивалентна уму удруженом са знањем, као глава свих знања, будући да обухвата најузвишеније објекте знања“.³⁵⁸

Право је немогући *mathesis*. Оно не може зависити само од формалне логике. Његова природа је наративна, као и природа сваке приче. Како би се сазнало право, из аполонског принципа, склада и дисциплине мора се пронаћи казивалачки хаос, неуређеност, страст, жеља, нагон, интуитивност, имажинација, осећање и машта. Овај принцип нагони да се увек изнова преиспитује систем, да се траже „оптимални одговори“. Отуд је у свету данас најупотребљаванији мултидисциплинарни приступ и повратак холистичког начина мишљења без вештачких граница између дисциплина. Из тог врела потиче појава наглашеног интересовања филозофа за холистичко учење о свету које пружа сагледавање ствари у њиховом тоталитету. Оно је старо колико и људска мисао, а данас се огледа у савременом холизму који посматра свет као холистичко начело, било да се обраћа универзуму било држави и праву.³⁵⁹ Право се гради и потири управо стварима које имају потпуно другачију природу, онима које су неухватљиве, као што су то психички процеси или нечија имажинација. Управо те ствари које су другачије имају моћ да очувају право: „Баш то што може бити другачије је неоспорно филозофично, јер се оно вечно и истинито није ту изгубило, него, на један виши и филозофије достојнији начин очувало“.³⁶⁰

Није потребно изводити доказе како би се утврдила повезаност права са појавама из других наука и других облика друштвене свести: социологије, економије, политике, психологије, књижевности. У јединственој културној средини, готово свака друштвена појава именована је другој и способна да

³⁵⁸ *Ibid.*, 150, 1141 а.

³⁵⁹ Д. Митровић, *Теорија државе и права*, 567.

³⁶⁰ Лазар Вркатаћ, *Онтолошки став филозофије права*, Филозофски факултет, Нови Сад 1992, 173.

комуницира са њом. На тај начин исте идеје можемо наћи у књижевности, сликарству, политици, праву и осталим наукама.³⁶¹ Овај начин проучавања права ван уобичајених, формално логичких правила која су повезана са његовим „аутохтоним“ системом чине да право припадне целовитости и укупности друштвених односа који су производ несамерљивог броја саговорника.

6. Нарација vs. формална логика

Посматрајући право са наративне стране, задати правни текст постаје отворени универзум догађаја, закључака, мисли, речи, илузија, предрасуда и имажинације у којој речи постају „непостојане“, док истина не мора бити разумна. Прича о праву је прича о свету, његовој историји и будућности, која све више негира представу о простој линеарности узрока и последица. Процес одвијања те приче још увек траје, јер трагање за истином и истинитим закључивањем ће увек бити „тема над темама“. Због тога, нарација остаје „наука за будућност“.

О томе да знање и истина о нечему не морају бити потковани разумом говори разговор између Диотиме и Сократа у *Гозби*, у којем се закључује да оно што није мудро не може бити само лудо, већ да постоји нешто на средини између мудрости и лудости. Ако неко погађа истину случајно, не значи да тај нема знање, јер како ћемо оно што погађа истину назвати незнањем? Због тога, право мишљење је нешто између знања и незнања.³⁶² Чак и када се у обзир узму само аналитички и синтетички судови, очигледно је да и они у себи садрже извесну непостојаност која је карактеристична за све речи и појмове. О томе говори Пол де Ман (*Paul de Man*), када каже да синтетички судови подразумевају сличност између два предмета посматрања – нешто је слично нечему другом па се може закључити да припадају истој врсти (нпр., птица је животиња). Међутим, ако се суди аналитички, мора се успоставити разлика, донети аналитички суд у коме се каже да је нешто различито од нечега другог. Управо та различитост мора да подразумева неку сличност.³⁶³ Није могуће правити разлику између два суда уколико они не представљају онтолошко јединство. Све ствари на свету су на неки начин повезане, јер да нису, никада не би било могуће одредити својеврсну

³⁶¹ С. Жижек, 20–21.

³⁶² Платон, 72, 202 а.

³⁶³ <http://sr.scribd.com/doc/12606965/pol-de-man-pojam-ironije>, приступљено, 5. септембра 2012.

differentia specifica. Сличност између две појаве онтолошки је првотнија од било које разлике, јер та сличност чини хармонију. Уколико се жели остварити складан живот у заједници, неопходно је приклонити се и једном интуитивном вртлогу свезнања, уму.

За овакав начин сазнавања права, основ се може пронаћи у Аристотеловој етици. Етичке врлине односе се на осећања, хотења и деловања, док се дијаноетичке односе на сазнање и другачије се зову сазнавалачке. Дијаноетичке врлине се деле на сазнавалачке, које су окренуте ка сазнавању бића који спознаје биће у својој нужности и пуноћи, и расуђивачке, тј. оне које се односе на видљиви и променљиви свет, на оно што може бити другачије.³⁶⁴ Сазнавалачке врлине представљају стално доказивање коришћењем логике, а нарочито силогистичке дедукције, док расуђивачке предпостављају ум и врлину индукције која омогућава знање о најапстрактнијим принципима. Уколико се користи само једна од ових врлина, нпр. расуђивање, односно *ratio*, велики део информације остаће скривен, јер оно о чему се расуђује тада мора бити тако уобличено да може да се уклопи у формалне категорије. Тек удруживањем етичких и дијаноетичких врлина, односно логичког и интуитивног ума, настаје врхунац људског знања. Тај поступак допушта уму да се вине изнад простог расуђивања, да право као разум стави на моменат у заграду и сагледа његову другу страну, поетичку, приповедну, ону која је заједничка свим остварењима људског духа. На тај начин, добија се сублимат, првобитно стање ствари.

Због тога постмодернисти не желе да прихвате картезијански *cogito*. Они одбијају да прихвате кореспонденцијску теорију истине у којој се наше представе поклапају са стварношћу. Ниче говори о томе да је језик метафоричан и да је читав интелектуални живот међусобни договор заједничких схватања и спознаја. Појмови као што су „истина“ или „сазнање“ метафорични су, њима се само привремено „замрзава“ хаос и сложеност околине. Граматика одређује начин на који ћемо мислити,³⁶⁵ док правни текст бива уведен у „сцијентистички мит“ (по Барту сцијентистички мит је заблуда о једном „истинитом“ језику у којем сваки појам садржи *etymon*, порекло, истину).³⁶⁶

³⁶⁴ Аристотел, 29, 1103 а.

³⁶⁵ Дејв Робинсон, *Ниче и постмодернизат*, Јесенски и Турк, Загреб, 2002, 20.

³⁶⁶ Р. Барт, *Ролан Барт по Ролану Барту*, 79.

Прича о праву почиње у једној тачки, „наративном атому“ који представља функцију примењену на чињења и догађаје који, груписани у секвенце, образују наратив. Прва функција секвенце наратива отвара предвиђени процес деловања или акта, друга постиже виртуалност форме чињења или догађаја и трећа затвара процес и предвиђа одређене резултате.³⁶⁷ То је грубо али најједноставније објашњење функционисања наратива, које може да се успостави у универзуму непостојаних језичких конструкција. Тумачење права или било ког другог наратива подлеже процесу који припада врсти наративне анализе и гради посебне аргументе који се највећим делом заснивају на реторичким судовима јер су примерени садржају наратива. Ова склоност ка неспутаном, дионизијском дискурсу, потиче још из старогрчке филозофије. Еко зато подсећа да „Аристотел јесте Грк, али су грчке и елеузинске мистерије. Грчки свет стално привлачи *άπειρο*, бесконачност. Бесконачност је оно што нема модус, што одступа од норме, док је сам Хермес двосмислен, бог који не зна за просторне међе и може да се јави у разним облицима на разним местима у исто време“.³⁶⁸

Још једном се може закључити да су стандардне методе закључивања само *consensus gentium*, нестабилна творевина која чека моменат открића, док је свако закључивање врста наратије. Ниједан појам не може да стоји сам за себе, већ у контексту, повезаности са осталим друштвеним појавама са којима чини један космолошки поредак. Само формална логика никада неће бити довољна да обезбеди схватање права „у контексту“ у коме оно представља само део сложене друштвене стварности која води ка отварању нових путева сазнавалачких врлина.

7. Кодирање, кодификација и декодирање првог текста

Мада је право увек део једне одређене културе, поставља се питање шта је оно што право разликује од осталих дискурса, свеколике наратије и мешавине различитих жанрова? Термин „кодирање“, преузет је из теорије комуникације и представља могућност да се део неке информације конвертује и презентује у другој форми (један знак у други, гест у знак, реч у симбол итд.). Постоје многа

³⁶⁷ Вид. Claude Bremond And Elaine D. Cancalon, „The Logic of Narrative Possibilities“, *New Literary History*, Vol. 11, No. 3, On Narrative and Narratives: II, 1980, 387; Владимир Пропп, *Морфологија бајке*, Београд, Просвета, 1982.

³⁶⁸ У. Еко, 42.

мишљења да сваки текст у себи садржи посебне кодове који му дају одређене карактеристике и сврставају га у категорије правног, књижевног или филмског текста, због чега је потребно декодирати га. Корен ове речи (код), са друге стране, коришћен је у праву за два посебна термина, а то су *codex* и кодификација, који представљају „органиски корпус темељних закона“, тј. подлогу за преношење основних принципа на све друге правне акте. Кодификацијом се одређени дискурс сужава на системске елементе јер он урачунава само оно што припада систему. Делез и Гатари сматрају да је кодификација говор јачег који се упражњава „инскрипцијом сигнификантног“,³⁶⁹ дакле само оног што ће бити од значаја у одређеном систему. На тај начин долази до кодификација обичаја, правних норми. Систем добија на организованости, односно издвајају се посебне систематичне целине које се односе на исту тему, упркос томе што се тако губи изворна неодређеност која чини основу његовог развоја. Тако настаје систем норми и прописа који представљају својеврсну илузију.

Систематизовање друштвених обичаја и пракси говори о томе колико је материја друштвених односа широка и колико је нарација неограничена. У њих је потребно уткати посебне ознаке (*stigmata*) које ће учинити правни текст различитим од других. Овај поступак представља стварање одређене естетике, облика који претпоставља посебан простор у којем се текст може наћи, особен начин грађења реченице, као и посебне, кодиране речи. Како те речи изгледају, најсликовитије је објаснио Сократ када је описивао сопствено суђење. Када се Сократ појавио на суђењу рекао је да он не познаје језик суда и да ће говорити другачијим језиком, говорити само истинито, а не по устаљеним правилима.³⁷⁰ Тиме је обзнанио да постоје и „неке другачије речи“ које он не познаје, па ће говорити природним језиком, односно указао је на постојање одређених судских кодова које је потребно познавати не зато да би се установила истина већ да би се задовољила важећа правила.

За све учеснике у комуникацији, било да је реч о праву и његовом тумачењу и примени, било о читању и тумачењу књижевног дела, претпоставља се да постоје одређени саговорници снабдевени сличним инструментаријем међусобног распознавања, тј. дешифровања. Право ствара посебан артифицијелни

³⁶⁹ М. Франк, 144.

³⁷⁰ Платон, *Одбрана Сократова*, Дерета, Београд 2008, 9.

језик споразумевања припадника одређеног језичког кода који се формира у односу на одређену задату норму. Овај језик понекад постаје врло компликован, а пут његовог дешифровања недоступан широј јавности и резервисан само за уски круг корисника. Такав систем користи се како у домену права, тако и у домену књижевне критике и књижевне интерпретације, па се јављају и друге врсте кодова: фонолошки, језички, семантички, естетски, уметнички или литерарни код. Када би требало установити најосновнију сличност између права и књижевности, права и уметности или права и других дисциплина, са сигурношћу се може рећи да она лежи у специфичним кодовима.³⁷¹

Кодирани текст имплицира две радње: тзв. „енкодирање“, термин који означава процес преображаја информације у симбол којим се комуницира, и „декодирање“, обрнути процес којима се симболи враћају у почетни облик. Чини се да је овај процес незаобилазан када је у питању стварање, тумачење и примена права. Енкодирање представља начин стварања права, док је декодирање разумевање његовог значења, повратак на првобитну информацију, на оно што је законодавац хтео да каже. Сам процес енкодирања и декодирања говори о томе да је право представља комуникативну појаву између одашиљаоца и примаоца.

Као принципи логике, тако и сваки „закон приче“, код, представља законодавство, одређену конвенцију, односно договор о његовом коришћењу, покушај изналажења смисла у мору случајних фактицитета.³⁷² Мада правни текст претендује да користи једнозначан код, да чини затворени систем који се лако декодира тако да се једни термини објашњавају другима, ван ове уобичајене радње кодирања и декодирања налази се садржина која заправо није присутна, а циљ је да се она одреди. То је вид дешифровања права, криптографски поступак који утврђује да садржина није у потпуности једнака са текстом, односно његовим читљивим моментима, већ да је она у непрекидном кретању и измиче ономе ко декодира.³⁷³ Правни код разликује се од осталих кодова. Он је специфичан, између осталог и по нарочитом кључу за дешифровање. Он утврђује да се неком злочину *a* прописује казна *b*, али ова узајамна веза није повратна (уколико кривични закон наводи да ће неко ко наводи на самоубиство бити осуђен на казну

³⁷¹ Вид. Карл Попер, *Лекција овог века*, Alexandria Press, Београд 2002, 8, 9, 123.

³⁷² У. Еко, *Код*, 23.

³⁷³ *Ibid.*, 17.

од једне до пет година затвора, то још не мора да значи да је онај ко је осуђен на казну од једне до пет година затвора извршио кривично дело). У правничком коду „израз замењује садржај у тренутку у коме друштво прихвата конвенцију, док код само прописује обавезу да се повежу злочин и казна“.³⁷⁴ Правни код није двосмеран, једнозначан, што говори о многострукости и вишеслојности његове природе и догађаја који су са њим повезани, док закон кореспонденције не мора да важи. Границе правила „јесте ако јесте“ и „није ако није“, парадоксално су померене ка сопственој инверзији: „ако јесте није“. Због тога, правни код није универзалан и непромењив, већ је подложен алогичним конструкцијама и упливу не–правне материје. Понекад се чини да се решење питања наративности и текстуалности налази у овом чворишту збивања енкодирања и декодирања.

Процес декодирања и енкодирања не мора да значи да посредник у оба процеса мора наћи смисао и истину самог кодираног текста. Ови процеси остављају простор за различите манипулације, па чак и за стварање вештачких ентитета који су у сукобу са истином. Присуство кода препознајемо „кад преко њега можемо да градим лаж, односно да именујемо предмете и стања света који немају пандан у реалном свету. Другим речима, присуство кода допушта да предпоставимо предмете и стања света у једном могућем свету“.³⁷⁵ Правни текст је врста кодираног језика који се може упоређивати са другим вештачким језицима као што су поетски или компјутерски језик. Због тога енкодери права теже ка томе да право постане „оперативни систем“ коме треба посебан *shifter*, тј. оператор,³⁷⁶ као и да представља систем постављања теза и њиховог преиспитивања, тј. да омогући успостављање комуникације задатости и могућности. Остварење овог сна је недостижно, јер систем је сам по себи непоуздан, он се „огрешује“ о правила логики, понекад о људску природу, а понекад о природу саме ствари.³⁷⁷

Правни код је недостатан да објасни оно што је збивање, оно што се дешава у реалном свету, јер „између збивања и појединачног кода не постоји истоврсност“.³⁷⁸ Питање свих питања које намеће код јесте у коликој је мери

³⁷⁴ *Id.*, 77.

³⁷⁵ *Id.*, 62.

³⁷⁶ Р. Барт га користи као израз из Јакобсонове лингвистике: *shifter* = оператор.

³⁷⁷ Ж. Делез, Ф. Гатари, 206.

³⁷⁸ М. Франк, 148.

онтолошко биће права одређено његовом симболичком моћи? Колико моћ спољашњег одређује његово биће, његову идеалну садржину? Субјекат, стваралац, представља личност у којој се се стапају два света, две непомирљиве а ипак тако блиске галаксије постојања. Будући да се код јавља у свету говорништва и у свету митологије, почевши од првобитних експресија човека до савремених закона, сасвим је јасно да склоност ка кодирању, као и дар говора, представљају суштину људску потребу за изражавањем. Та чињеница говори да код, као и форма, не представља нешто површно, већ да је део суштине. То је стваралачки, креативни дух човека, моћ његове *τέχνη* и моћ стварања – *ποίησις*.

V глава ПРАВО И НАРАЦИЈА У ВРЕМЕНУ

Свака од категорија људског мишљења као део укупних друштвених ресурса има сопствене системе језика који уједно служе као координатни системи простор–време. Ово „испиричано време“ шири се непознатим хоризонтима људске мисли, целокупне културе и цивилизације. Право, као један од друштвених текстова, једна од прича, такође припада простор–време координатном систему, који није потпуно „очишћен“ од других координатних система (многобројних и нарастајућих културних појава и промена). Уколико се право посматра изоловано, добиће се усамљени, самореферентни систем који одбија да се повинује времену, одбија да се повинује реалности, ономе што стоји „споља“.

1. Право као просторно–темпорални матрикс³⁷⁹

Право је текст међу другим текстовима. Оно има свој властити жанр који је преводив на друге области стваралаштва и мишљења. То су, пре свега, књижевност, поезија, театар, технологија, речју, све оно што је што је везано за *τέχνη* и *ποίησις*. Али, свим овим појавама својствена је једна заједничка особина: сваки од начина људског мишљења има системе језика који служе као координатни системи простор–време.³⁸⁰ Из ове жанровске повезаности и условљености међу друштвеним појавама, једне идеје бивају потиснуте, потом опет, у неком другом времену преписане или чак поново измишљене, понављане у дугом временском периоду, чиме изнова постају главни стуб општег схватања,

³⁷⁹ О праву као просторно–темпоралном матриксу видети: Б. Кнежевић „Правни текст као просторно–темпорални матрикс“, *Правни живот*, вол. 58, бр. 14, Београд 2009.

³⁸⁰ Време и простор, дати као координатни систем у коме се креће одређени друштвени текст, неухватљиви су. Они се могу разумети само уз помоћ језика и речи. Време је неухватљиво, баш као и простор. На пример, Карнап је сматрао да, уколико се нпр. бавимо структуром времена и простора, тада у ствари анализирамо синтаксу правила која одређују формирање или трансформацију просторних и временских израза (Рудолф Карнап, 60–63).

све док и оне саме не постану превазиђене.³⁸¹ То је један од главних услова и разлога „историчности“ самог права. Оно се мења у складу са другим друштвеним променама, у складу са променама у људском понашању, посматрано не само са социолошке, већ и економске или културне стране. Када не би било тих промена и када, придржавајући се строге форме правног текста, не бисмо признали да је реални живот главна жила куцавица правног система, тада би правни текст остао само непробојни, петрифицирани артефакт времена које је прошло.

Посматрајући правни текст кроз историју, може се видети да је он грандиозна творевина, архив који хронолошким редом приказује људске обичаје, морал и друштвену праксу, идеје и догађаје који су настајали и нестајали. Уколико је време једна од битних одредница правног координатног система време–простор, може се рећи да право у својој историји подлеже амплитудама свог постојања, његова историја је ствар рециклирања, мешавине са великим, непрегледним бројем идеја и мишљења која постоје у људској цивилизацији. Ове идеје се у времену преклапају, настају, нестају и поново се појављују.³⁸² Термини произведени у свету моде, у свету технологије или науке, постају интегрални део правног текста. И цео свет тако постаје једна повезана, интегрисана културна матрица.

Нема сумње како је за проучавање гигантског, готово гротескно обимног материјала који служи за откривање истине о праву, непходан мултидисциплинарни приступ. Правни текст не може бити непробојан, херметичан. Он мора да постоји као нешто што долази „споља“, нешто што му удахњује живот, нешто што долази из будућности. Уколико се жели да током проучавања правног текста у њему буде пронађено оно што није експлицитно записано, а то се може свести на неколико принципа: борба и жеља за правдом, истином, лепотом и симетријом, за правим знањем, тада морају да се испитају други друштвени текстови, њихове међусобне условљености и комуникација.

Како би се у полифонији многобројних друштвених текстова издвојио и лоцирао само један, правни, неопходно је прво дати његове основне одреднице, тј. одредити како се понаша у датом времену и простору, јер он, као јединствени

³⁸¹ Ђ. Леопарди, 150.

³⁸² Према Бодријару, историја је само ствар „рециклирања“ догађаја и вредности и може се упоредити са рециклажом индустријског отпада (К. Хорокс, 29).

просторно–темпорални систем, мора имати и своје особености у односу на друге друштвене текстове. Ако се посматрају као самореферентни систем, време и простор дати су само у једном пресеку, једној тачки. То чини непремостиви вакуум, недостатак комуникације са осталим социјалним појавама. Бахтин користи назив „хронотоп“, (време–простор акт) покушавајући да укаже на једнодимензионалност текста. Право тако постаје нека врста матрикса, као и било која друга виртуална реалност. Ова „плазма“ време–простор чини да ликови (правни субјекти) буду заробљени и стопљени једни са другима, приказани у једној, заправо, безвременој тачки (*scan text*). То је оно што се назива подручје време–простор, апсолутни систем у чије постојање многи аутори нису сигурни, попут Барта, који сматра да је „апсолутни систем схваћен као тоталитет увек гротескан, он застрашује и засмејава истовремено“.³⁸³

Ова особина правног текста као несвакидашњег временског и просторног вакуума може се документовати мишљењем Лотмана, који сматра да текст није дат ни у линијском ни у временском редоследу, већ у једнодимензионалном семантичком простору.³⁸⁴ На тај начин, заустављајући време у објективу, право постаје у исто време историјско и надисторијско. Само када сазнамо да ли је говор права истинит, можемо знати и да ли је он праведан. То је сасвим у складу са тврдњом „Спознаја истине је правни пут до правде, а утврђивање правде представља правну потврду истине“.³⁸⁵ Када овако поставимо појам истине наспрам појма правде, јасно је да, уколико је говор права неистинит, тј. уколико не кореспондира стварности у довољној мери, он не може бити праведан. Успостављањем комуникације између текста права и других текстова у јединству културне матрице, могуће је приближити се појму истине и правде, појму слободе, тј. оне што није записано у самом тексту, већ стоји између његових редова.

³⁸³ Барт ово своје мишљење илуструје примером из моде: „Замислимо (ако је то могуће) жену одевену у бескрајно одело изаткано од свега онога што доноси журнал моде (С. М., 53). То наизглед методично замишљање, пошто оно само обрађује један оперативни појам семантичке анализе (бескрајни текст), благо циља на разоткривање чудовишта Тоталитета (Тоталитета као чудовишта)“. Вид. Р. Барт, 216.

³⁸⁴ Вид. Ј. М. Лотман, 331. и даље.

³⁸⁵ Гордана Вукадиновић, Радивој Степанов, *Увод у филозофију права*, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, 2004, 225.

Због тога је тражење правде у систему мукотрпно. Једнодимензионални, „затворени правни текст“ треба отворити, наћи тачку комуникације између правне и друштвене текстуалности. Које је то време или који је то тренутак када виртуално и фиктивно долазе у додир са стварним? Дерида покушава да Хамлетов порив за правдом опише као једно путовање кроз време, као потрагу за решењем несрећне судбине која га је задесила. Хамлет проклиње своју судбину што је управо њему дато у задатак да врши исправку, корекцију једног „ишчашеног времена“ које треба да „приведе праву“. Он проклиње судбину што је управо њему дато да буде „човек права“, да дође тек после неправде, после злочина, што треба да „исправља асинхронију времена“. *To be or not to be?* Шта треба чинити и мислити? Како извршити оно што треба да буде?³⁸⁶ Ова питања се односе на проблем како оно што се десило у реалном времену приближити, синхронизовати, уподобити једном непознатом времену и „ономе што треба“? Хамлет се нашао у том вечитом проблему, проблему између људског и правног времена, проблему између садашњости и вечности, онога што је било и онога што би требало да буде, проблему односа између друштвене и правне текстуалности.

Следи да је обитаванье правног текста у датом „времену–простору“ суштина диспропорције, анахроније, антагонизма између живих друштвених односа и херметике правног текста. Са једне стране је оно пластичко, створено, технолошко, а са друге живот. Са једне стране је техника, а са друге природа. Текст је завршен као сума информација, док се на другој страни „одвија живот“. То важи за сваку врсту текста. Да ли се он могао мењати, да ли је било боље додати још неку реченицу која би ближе објаснила предмет који означава? Изгледа да одговор представља следеће: непримереност реалном свету прави је израз. Ма колико била прецизна, правна норма, као и сваки други текст, непримерена је. Норма је само сиромашни приказ највеће могуће примерености. Покушај да се време и простор „заробе“ синтаксом и семантиком или само координатама синтаксе, наводи на питање: како помирити људско време са правним временом?

Један од могућих одговора дао је Рикер. Он сматра да је свет који приказује свако приповедно дело на неки начин „временит“. Са друге стране,

³⁸⁶ Ж. Дерида, *Марксове сабласти*, 33.

време постаје људско само уколико је артикулисано на приповедни начин, док је сама историја вештачка творевина и плод књижевног умећа. Он то сматра зачараним кругом између наративности и темпоралности.³⁸⁷ Моменат спајања и комуникације људског и правног времена лежи заправо у самој текстуалности и наративи. Може се запитати, како би постојала свест и како би смо знали да време протиче без наративе или било ког другог текста? На тај начин, наративни ток права, његов приповедни, виртуални облик, који одражава неко време, време дато у параграфима, у нормама, добија један нови наративни ток – интерпретацију која га повезује са реалним животом и даје му савременост. Интерпретација је делатност која чини суштину права повезивањем са спољашњим, његовим друштвеним бићем и осталим друштвеним текстовима. То је процес који је бесконачан, наративна која увек траје, јер писани текст, ту вечиту библиотеку или архив у коме се похрањују речи и појмови, никада нисмо у стању у потпуности да испитамо, тако да је тумачење само текст који се наставља на друге текстове. Због стварања споне између два временски одвојена света, интерпретација се одвија у временском процепу, једном интервалу који правно време чини људским временом. Она се налази у кратким предасима између параграфа, у некој врсти „временске рупе“.³⁸⁸ И тај интервал, тај „предах“, чини да дође до чудесне фузије херметизма унутрашњости и релативности спољашњости. То је тачка промене и спајања реалног са виртуалним светом.

Право још од времена Аристотела спада у ред појава које „могу бити и другачије“, јер само тако оно не остаје у својој непокретности, већ бива исторично, временито. То потврђује Гадамер, отац херменеутике, када каже да су правни текстови поретци који су у непрекидном преображају „нашим властитим конкретним учешћем“.³⁸⁹ Због тога тумачење права представља један од најтежих задатака правника, оно подразумева превазилажење анахроног у корист стварања синхроног, превазилажење једног те истог у корист стварања различитог. То је разлог због кога тумачење права могу вршити само одабрани, они који су иницирани и позвани у систем.

³⁸⁷ П. Рикер, 5, 100.

³⁸⁸ О томе говори Женетова „истина у интервалу“ (Ж. Женет, 33).

³⁸⁹ Х. Г. Гадамер, 142.

Процес интерпретације, тумачења, служи да се од правног текста изгради нови текст, нешто што још не постоји. Да би то било учињено, неопходно је поседовати свест о тачки раскола у времену. О праву се може водити полемика, може се аргументовати, али увек треба имати на уму да се у процесу интерпретације право суочава са нечим што заправо није још постало. Оно што треба закључити тумачећи правни текст или једну правну норму, још увек не постоји, оно је ту негде у међупростору, између бића и ништавила. И због тога, тумачење долази тек касније. Оно улази у правни текст као страни предмет, улази у његово време и његову димензију. Према Дерида, на тај начин тумачење и смисао долазе из будућности.³⁹⁰

Интерпретација је, очигледно, строго везана за будућност. Само интерпретација и наратија могу дати будућност правном тексту. Ради се о будућности права, о његовом месту и времену које се назире, али које још не постоји. О томе сведочи Дерида, који запажа: неправда би била непостојање правде, онога што није ту, оно што долази с будућношћу, неподударност која се исправља подударношћу: правда долази да би исправила „разглобљеност“ садашњег времена. У садашњем времену разглобљеност је оно што је пролазно, али присутно. Она чини синтезу једног система.³⁹¹

Да ли право измиче језичкој експресији, да ли измиче овом „привођењу у време“? Искуство казује да свакако измиче. Када не би било тако, постојао би комплетан систем идентитета између правног текста и реалности, између временитости и безвремености, комплетан идентитет између текста и његовог тумача. Тај проблем подударности, идентификације, иманенције, један је од највећих проблема у целокупној правној теорији и пракси. Може се закључити како, проучавајући правни текст дат као време–простор акт, није могуће одредити целовиту природу права. Због тога наратија представља кључну тачку и упориште истраживања када реч о праву у времену, јер једино она може да „оживи“ правни текст, да га приведе савремености, да га покреће кроз време.

³⁹⁰ Ж. Дерида, 13.

³⁹¹ *Ibid.*, 37–39.

2. Историја права као нарација

Целокупна правна историја одвија се кроз говорни језик и писану традицију. У ономе што се преносило са колена на колена лежи суштина свих наука, сваког облика друштвене свести. То представља колевку цивилизације. Због тога је историја права једна велика прича. Није могуће видети нити доживети ту историју, могуће је само слушати и читати о њој. Тако је и време немогуће другачије дефинисати него нарацијом, тј. причом, начином на који се време чини интелегибилним. Због тога Рикер сматра да „време постаје људско време у оној мери у којој је организовано на приповедни начин и да прича добија своје пуно значење када постане услов временског постојања“.³⁹²

Правна историја представља неку радњу, нешто што се некада догађало, след одређених догађаја, али не постоји начин сазнамо овај след догађаја уколико он није симболички посредован, уколико нема приповедачку структуру. Та симболизација донекле је и ствар „поништења“, смрти, прикривања.³⁹³ Прикривање једног текста другим, односно прикривање суштине супстанције њеном изгледношћу и правилима приповедачке структуре. Историја права се труди да нам представи реалне догађаје, оне који одређују људско биће у својој суштини, али ти догађаји, онако како су се збили, за правни симболички поредак заувек остају неухватљиви. Јер, догађај је виртуалност по себи, он није стање ствари већ се актуелизује у стању ствари и увек има један тајни, мутни део који се изузима или се додаје његовој актуелизацији. Произлази да је реч о нечем виртуелном, што је постало конзистентно и дешава се у неком времену.³⁹⁴ Догађај бива делимично прикривен приповедачком структуром која одређује садржај радње која ће кроз њу бити предочена. Прича ће одредити и структурирати догађаје који су се десили у реалности. У том облику догађаји ће стићи до нас. Рикер сматра да „историја и фикција припадају истој приповедачкој структури“.³⁹⁵ Већ је речено да историја има заплет, као трагедија, поезија или еп. У противном, без заплета, радња се не може испричати. Заплет је један од најочигледнијих примера због кога се право и правна историја повезују са причом, књижевношћу,

³⁹² П. Рикер, 73.

³⁹³ С. Жижек, 45–48.

³⁹⁴ Ж. Делез, Ф. Гатари, 197–199.

³⁹⁵ П. Рикер, 206.

представом, филмом. Дакле, не може бити норме, не може бити организације нити права, без естетског, пластичког и миметичког, без организације и симбола, без посредства. И сам начин виђења историје, па и правне историје, „сложен“ је по абecedном реду „требања“ или „морања“, „заброне“ или „допуштања“, уређен је према унапред одређеном сценарију који заплет захтева. Због тога је таква историја протокол поробљености, неслободе и потлачености. Она држи кључеве тајне људске изопачености, злочина и крви.

Потреба за симболизацијом и нормирањем историје потиче од најстаријих времена. Она не приказује реалне догађаје, већ их само индиректно евоцира. На пример, Хердерлин наглашава строгост којом су стари Грци разликовали разне песничке врсте, тј. према спољашњем изгледу, форми истих. Оно што је најдуховније мора се представити на најприближнији могући начин. Одатле потиче строгост у форми код старих песника. Они су богове представљали на људски начин, сасвим природно, како песништво не би постало „нечиста идолатрија“.³⁹⁶ Као и данас, чињенице су се укидале њиховим означитељима (лице које је законодавац поистовећује се са законодавцем, индивидуа са субјектом права, неко друго лице са сведоком итд.). Текст врши свођење, укида и поништава чињенице. Оне у систему постају само ствар која их означава.³⁹⁷ Историја права представља причу, симболички поредак који репрезентује лица, ствари и догађаје.

Традиционални начин представљања историјског развоја института, ликова и догађаја, фокусиран је на одређени историјски редослед, хронологију која превиди истиче чињенице везане за сасвим одређене датуме, а не посвећује се довољно објашњењу зашто се нешто догодило на одређени начин. На пример, када је систематизован Јустинијанов *Corpus Iuris Civilis*, 529. године, он је постао основа европског права. Међутим, много је мање истражено шта је све било потребно да се систематизује овај корпус, те какав је био правни живот античке Грчке.³⁹⁸ Ригидна хронологија не успева да објасни институте и појаве у својој

³⁹⁶ Ф. Хердерлин, 62.

³⁹⁷ Вид. Р. Барт, 67.

³⁹⁸ Према Сими Аврамовићу, прва свест о праву настаје из судских говора, који је првобитан у односу на систематизовани текст. Вид. Сима Аврамовић, *Исајево судско беседништво и атинско право*, Службени лист, Београд 2000. и *Rhetorike Technē. Вештина говорништва и јавни наступ*, Службени гласник, Београд 2008.

целовитости и због тога се у новије време развија други приступ који избегава тривијалне податке и улази дубље у саме догађаје, карактере и институције.

У традиционалној историји права ништа се не дешава случајно. Сваки правни текст последица је темељног рада, поставки, хипотеза, научних и правничких разматрања, производ вероватноће и нужности, те тако чини део једне престабилиране, предвиђачке културе. У Платоновом дијалогу *Teemem* Сократ каже: „Кад наине доносимо законе, да закони буду корисни, доносимо их за касније време. А то бисмо могли с правом назвати будућност“.³⁹⁹ Матрице из прошлости, због предвидљивости и унапред уставновљених форми изражавања, преносе се на будућност. Историја права није само скуп неповезаних догађаја. Она мора бити прича обогаћена значењима који ће се пренети на будуће време. Из тог разлога, право као и историја добија димензију артифицијелности, нечег вештачког. Догађаји који су се десили морају бити сабијени у правне институте, у ланац смисла који је преносив. Текст правне историје коригује се из садашњег времена, правни институти којима се придаје одређена „историчност“ и „традиција“ предлажу се за коришћење у будућем времену. Тако се нормираност која сеже из далеке прошлости као закон симболизације, протеже и у будућност. Произлази да је будућност већ одређена прописивањем правила приповедања или правила доношења правних норми у будућности, те да се само врши „предсказивање“ будућних догађаја. Није случајно што је Ниче тврдио како је Аполон као бог уређености, поретка и музике, био истовремено и бог–предсказивач.⁴⁰⁰

Због сметњи да се сазна „права“ историја права, а она се огледа у унапред зацртаним матрицама казивања, савременост која интерпретира текст и остварује се формом језика, мора понекад да пренебрегне обавезне форме изражаја и позове се на остале друштвене говоре и текстове. Тек затим текстови који улазе у традицију и доспевају у контекст савремености оживљавају и откривају скривене смисаоне могућности. Само тако је могуће остварити врсту покретне слике узајамног деловања, дијалога, у коме сваки од учесника трансформише оног другог, али се и сам трансформише под његовим утицајем.⁴⁰¹ Тако нарација

³⁹⁹ Платон, *Teemem*, 144, 178 б.

⁴⁰⁰ Ф. Ниче, 54.

⁴⁰¹ Ј. М. Лотман, 109.

одржава биће, прошлост и будућност права, она представља вид мнемотехнике, очувања културне меморије, неки вид конзервације и даје могућност да се, из претходних случајева донесу решења за будуће случајева.

3. Нарација као основ правне мнемотехнике

Нарација чини да право постане нешто што ће се памтити, оно што даје „материјал“ од кога се могу изградити будући правни случајеви. Уз помоћ наратије, може се сачинити одређена „мапа“ права, грађевина састављена од меморијских слика. У том писаном и говорном материјалу може се памтити слика грађевине права и сваког њеног детаља. Појам права сачињен је од меморабилија, од целовитности досадашњег историјског искуства. Такође, из онога што је већ речено, из текстова који су написани или казивани, могуће је, читајући знаке и симболе, схватити оно што су пружиле историја, наука и филозофија. Нарација представља огроман палимпсест знања и потребна је мудрост да се он прочита. Потребна је не само одређена методологија, већ и одређена реторика, прибегавање историји идеја и уметности. Уколико се правна наука, теорија и филозофија покушава сагледати од самог почетка како би се видело како је она настала и шта су други о њој рекли и написали, треба искористити расположиве меморијске технике које представљају вид наратије, што само по себи представља одређену уметност (*ars memorativa*) која је често повезана са религиозним и магијским, те доступна само уском кругу људи.

О томе како је право сачувано од доба Античке Грчке, може се видети кроз развој песништва, које је било чувар традиције и друштвености, постајући есенција сваког друштвеног поретка. Хесиод сматра да је језик муза заправо оличење језика којим се говорило у старој Грчкој: „Музе славе заједничко сећање („мнемозине“ *Μνημοσύνη*) на νόμον и ἥθεα свих (обичајни закони и народни обичаји)⁴⁰² Музе су кћери Зевса и богиње Мнемозине, док је Мнеме муза успомена. Каже се да је свет епоса заправо меморизовани језик, а „присећање“, „анамнезис“ (*ἀνάμνησιν* „реминисценција“), једна од кључних речи везаних за сазнавање и поседовање правог знања. Анамнезис је тесно повезана са знањем, јер спознаја је сећање на саму свест. Она обухвата онтолошки појам бића, али је тај

⁴⁰² Е. А. Хавелок, 79.

појам директно повезан и са причањем (у енглеском језику постоји реч *reminisce*, што значи причати успомене). У *Федру*, Мнеме и анамнезис представљају начин на који се чува разборитост. Због тога се у епским мотивима грчке поезије увек појављују ствари и догађаји који имају шири друштвени и политички контекст; на пример, стално се сусрећемо са правилима која се користе приликом већања, доношења одлуке, организовања спровода. Поезија је инструмент очувања тих обичаја. Друштвена меморија је топос који је од велике важности за свет права и колективно биће заједнице.

Како би културни софтвер, етос и номос био очуван, у Старој Грчкој и Риму су измишљене различите мнемотехнике, како би *res memorandae* биле очуване, док је памћење чинило и део морала као дела општег етоса. О начину на који се ствари памте, говори се у познатом делу *Rhetorica ad Herennium*, које је прво било приписано Цицерону, као и Цицеронов *De Oratore* и Квинтилијанов (*Marcus Fabius Quintilianus*) *Institutio Oratoria*. Категорија меморисања ствари као дела јавног морала наставила се и у средњем веку. На пример, Тома Аквински (*Thomasius Aquintanus*) је сматрао како је меморија део врлине (*prudence*). У данашње време, памћење података, тј. меморија, један је од најважнијих елемената функционисања друштвеног и државног поретка. Он се данас врши коришћењем великих информатичких система, читаве једне бујице непролазне нарације која обликује и чува наш свет.

Памћење, меморија, представља вредност и врлину. Оно је део етоса и номоса, тј. целокупног друштвеног наслеђа. Меморија као и правна норма успоставља поредак у конфузији прошлости. Правни акт се састоји од вековима сакупљаног општег меморијског материјала, етоса и номоса који су остали заувек, као колевка цивилизације и вредности које данас препознајемо у виду система сложених законских прописа. Њихов рудиментарни онтолошки облик, сачуван кроз епску поезију, драму, трагедију, извориште је истине савременог човека и његовог законодавства, као и учења о слободи и људским правима.

Меморија чува и онај глас правности који се налази изван или иза формалних извора права. Узимајући у обзир Валеријево мишљење да је у сваком систему број „изостављених чињеница неизмерно већи од броја задржаних чињеница“ и да управо у тој изостављеној резерви дух може да открије важне

мотиве“,⁴⁰³ меморијски наративни механизам има ту способност да пронађе, користи и заштити од заборава велики број ствари. Због тога је важно сачувати свест о томе да постоје правне приче, да оне утичу на право, да је од њих право саграђено и да га оне одржавају, унапређују, одређују његову будућност и памте га.

Данас су приче још доступније путем дигиталних симбола; оне се снимају, преводе и шире целим светом. Могу да буду написане, одштампане, угравиране, снимљене на филму или дате у другим дигиталним формама. Данас је сећање потпомогнуто непресушним архивима, библиотекама, меморијским направама, скаладиштеним правним случајевима, судским пресудама, правним актима и мишљењима. Поред прича које се чувају у посвећеним друштвеним круговима, поред записа на недоступним језицима, постоје свима доступни записи са могућностима превода. Данас је могуће комуницирати са људима и текстовима који су далеко изван нашег географског боравишта, на другом континенту, па чак и у свемиру. Ова „профаност“ и доступност знања чини да истина о праву може бити доступна свима. Али је зато езотеричних текстова све мање. Могућности интернета дозвољавају да се буде „у току“ са правним причама, било да су то радови из области филозофије права, истините приче о убиству и крађи или сведочење непосредних учесника у кривичном делу. Без памћења прича, право се не би кретало, изгубило би живу реч и сведочење, те би правна наука заувек проучавала архаичне правне акте.

Књиге, писани текст, вечита библиотека, архив у коме се похрањују текстови, без сумње граде сопствени унутрашњи свет, што даје прилику за њихово тумачење. Тумачење је бесконачно. Никада није могуће испитати целовито значење неке речи, оне коју изговара неко, нити оне коју изговара неко други. Текстови су само наставак и уобличавање других текстова. Нарација се наставља, она живи у вечитом „полемосу“ доказивања и оповргавања, у дијалектици развоја. Правни текст је по себи „чувар прича“, збир меморабилија. Из непресушне ризнице урбаних и древних прича потребно је изградити целину, јер свака прича одржава прошлост и чини континуум, док свако сећање одржава раст.

⁴⁰³ П. Валери, 42.

4. Право као архив

Непрегледна сума информација добијена нарацијом, умножавањем правних текстова чини залиху, базу, архив правних норми, института, прича, принципа, правних аката. Тај архив је у стању да складишти мултидимензионалност правне појаве, јер се она не састоји само од писаних текстова, већ и од митова, драма, епова, трагедија, испричаних правних случајева, екранизованих и филмованих правних материјала, интернет ресурса, сећања, иконичких елемената, судских пресуда, правних мишљења, глосаријума. Множе се преседани, правни акти класификују појединачне случајеве, на пример продаје, наследства, решења спорова. Појављује се приватна преписка и меморијално-дневничка литература која исто тако фиксира „случајеве“ и „догађаје“.⁴⁰⁴ То је својеврсан скрипторијум, једно место свих идеја, споменик једној грандиозној правној грађевини. Под номосом тог архива неке ствари остају за вечност, док неке избледе заувек у праведном суду историје.

Нажалост, све више долази до злоупотреба „мнемосине“. Посредством машина за памћење она може бити сведена само на оно што је спољашње. Даљим развојем свести техничке репродукције, читавим светом „Гутенбергове галаксије“, појам памћења дат изван своје наративне супстанције и обичајности може бити одрођен од природе, сведен на димензију неке врсте мемо–програма и површног памћења. Архив на тај начин може постати само галерија различитих форми и облика. Меморијска основа права постаје траг, отисак или симбол правног текста који бива запамћен уз помоћ симбола, секвенцираних исечака, програмске употребе циљаних података која подлеже разним врстама класификовања. Парадоксално, али оно што нам архив нуди, прво је оно естетичко, оно што можемо видети, а то су норме, ставови, параграфи. „Мнемозине“ тако допушта манипулативну употребу сепаратних делова знања. И то знање је увек на располагању као инстант–знање. Једном ускладиштено, оно се структурира.

Због потребе за свежим информацијама, довољно је само да посегнемо за неком од класификација и притиснемо одређено дугме. Како би се сваки такав

⁴⁰⁴ J. M. Lotman, 378.

појединачни семио–програм одржао, потребно је извести само неколико радњи које имају за циљ верификацију да је знање о коме се ради представљено у складу са правилима, да је ажурирано (*update*) или „заборављено“. Ово последње значи да је избрисано оно што је застарело, да је промењен формат (облик, форма), паковање.⁴⁰⁵ Велика количина материјала пролази кроз мењање форме, обликовање, модификацију и нуди се у свом најприхватљивијем „упакованом“ облику огромних меморијских комплекса (на пример, *E-government* информатичких система управљања). Материјали са правном садржином својство „документа“ добијају стицањем одређене форме, естетике присуства у домену у коме би нешто „требало да буде“. Право тако постаје „ствар“. Само простим погледом, без потребе за уласком у садржај предмета сазнања, добијамо сигнал о томе да ли је одређена информанција „сигурна“, да ли је пододна за коришћење, када и где је можемо користити, да ли је можда застарела. Тако настаје ток, бујица разноврсних знања, текстова, порука, што обухвата целу индустрију секундарне литературе, критичке, објашњавалачке, херменеутичке, тумачеће, интерпретирајуће. Данас се сви налазимо у „медијатизированој“ култури.⁴⁰⁶

Вештина правника састоји се у томе да посегне даље у дубине овог архива и да ту пронађе смисао права. О томе колико форма, односно оно што видимо, може угрозити памћење и знање, записано је у *Федру*, у којем Сократ описује догађај када је у Египту којим је владао Там (један од тадашњих богова, Теут) показао вештину писања и рекао му да би је требало раширити по целом Египту. Ово знање, требало је да помогне да Египћани буду мудрији и да боље памте. Тем је био сумњичав према том открићу говорећи да ће се напротив, Египћани ослањати на знаке и тако неће вежбати памћење, односно неће се „изнутра“ сећати, називајући то привидином мудрошћу.⁴⁰⁷ Разум, позитивност и рационалност права као писаног текста само површински означава или пружа делимично знање. Оно што је „изнутра“ је умски ниво, непролазна мудрост, живи говор и сећање. Питање је како поново открити ум у том архиву?

Сведоци смо времена у којем се архив знања претворио у програмерску функцију репродуковања смисла, докумената и готових инстант решења која се

⁴⁰⁵ Керон О'Хара, *Платон и интернет*, Езотерија, Београд 2003, 42.

⁴⁰⁶ Вид. Манфред Франк, 156.

⁴⁰⁷ Платон, *Ibid*, 175, 274 е, 275 б.

приписују технологији и вештини, као што смо сведоци хиперпродукције правне књижевности и правних случајева. Требало би повећати свест о сећању на право, свест о правом значењу архива и правом значењу меморије. Архив служи за то да се боље сагледа прошлост, да се пронађе материјал уз помоћ кога је могуће доћи до истине. Према Фукоу, архив не служи само да сачувамо старе, прашњаве ствари, он је заправо „систем његовог функционисања“ (догађаја или исказа), оно што дефинише дискурс у његовој егзистенцији и спецификује га.⁴⁰⁸ Уколико откријемо и сагледамо архив, открили смо систем функционисања, сам појам права. Он се у целости састоји од свих изречених и написаних речи, од својих рудиментарних и високоразвијених форми, од свог гласа.

⁴⁰⁸ М. Фуко, *Археологија знања*, 140–141.

VI глава КА ТРАНСХУМАНОМ ПРАВУ

1. Информација и трансхумано друштво

Човечанство се данас налази на прекретници, управо захваљујући наративи. Новине и чуда технике и механике обезбеђују највећи проток информација од када постоји људски род. Промене у квалитету живота унеле су дозу релативизма и скептицизма у филозофију права. У складу са постмодерним теоријама и промовисањем општег релативизма у свим областима друштвеног деловања, право се може посматрати као једна језичка игра, симбол или метафорични приказ људских односа. Однос „мајмун – човек – надчовек“ одговара историјском процесу „поданик – индивидуа – неоиндивидуа“, док је „Морал само говор помоћу знакова, само симптоматологија...“.⁴⁰⁹ Ово мишљење промовишу готово сви постмодерни филозофи. Они сугеришу етички релативизам по коме су „сва морална веровања једнаке вредности, што значи да су сви морални судови недоказиви, а језик морала без значења“.⁴¹⁰

Информација је, сада је то очигледно, постала најтраженија роба, ствар од које се живи, насушна потреба, она која постаје живот или која га највећим делом обележава. Освајање слободе у новом раздобљу названим „информатичко“, „трансхумано“ или „постљудско“ друштво представља једну врсту неоиндивидуализма ослобођеног стега грађанског морала. Због доступности информација и прича, индивидуа која је члан друштва, себе може доживљавати на многостуке начине. И док Бодријар сматра да „скоро да се дословно може видети како је читав земљин глобус обмотан фином мрежом контактних каблова“,⁴¹¹ јасно је да ни суштина права не може своју истину тражити и заснивати на старим истинама грађанског друштва и ван прича које обавијају планету.

⁴⁰⁹ Ф. Ниче, *Сутрак идола*, Чигоја, Чачак, 2005, 43.

⁴¹⁰ Дејв Робинсон, 70.

⁴¹¹ Џори Мајерсон, 19.

У времену трансхуманог друштва, естетизам и техне су дошли до свог врхунца у којем влада експанзија знаковности, а њена далекосежна уређеност, шематизација и процедуралност чини да се друштвени односи налазе у некој врсти нормативног заједништва. Протеком времена целина права постаје све сложенија, нарочито у делу који се односи на информатику. Систем кроз свој естетски израз даје скоро свеукупно знање, почевши од права, преко музике, историје, сликарства. Он тежи да се прошири, да изгради своју вештачку природу, да читав свет подведе под заједничку нормативност, поредак, уређење. На тај начин, људи стално бивају усмерени на естетско, телесно. Та појава је најочљивија када се ради о новом односу према људском телу. У одређеним друштвима очекује се да људи изгледају на одређени начин, те многи прибегавају операцијама како би своју природу уприличили таквој друштвеној естетској норми. У сличном правцу одвијају се остала медицинска истраживања (матичне ћелије, механизми старења, биохемија мозга итд.). Тело је на неки начин подрвргнуто дешифровању, пре свега дешифровању генетских кодова. Сличан однос изграђен је и према виртуалној представи телесности у компјутерским анимацијама, у којима тело постаје конструкција унапред одређена задатом нормативношћу. Чини се као да се све може исказати кроз нормативну форму. Људска природа понекад бива погрешно свхаћена захваљујући представи коју о њој стварају медији. Исти је случај са правом.

Оно што прети савременом друштву јесте неодољиви порив за спољашњошћу и непоштовање еквилибријума између онтолошког и онтичког. Савремени свет превише пажње поклања форми права не удубљујући се у његову унутрашњост, у логос, тј. „истиниту причу“. Тиме је акценат стављен на техне као вештину грађења система. Систем као формалногичка еминенција нараста до граница глорификације. Свака естетска операција, свако ново техничко савршенство, па тако и сва нова процедурална правила или копликовани административни поступци, повећавају силу, масу и запремину овог до сада невиђеног, најсложенијег система, галиматијаса одређености, глобализације и мондијализације. Илузијом потпуне остварености, сопственог савршенства, непогрешивосту прорачуна, увреженом логичком целовитосту, непробојносту и математиком свеprisутносту, ствара се илузија о потпуној контроли свега.

Свест о томе да ништа не сме и не може угрозити поредак, супремацију глобалне уређености и спокоја, представљају „силикон и ботокс“, „ксанакс и прозак“, експлицирани у тела светског грађанства, што савремени живот чини врстом синтетичког бивствовања, објекта опште нормативности више него трагаоца за сопственом срећом. Изгледа да је човек био и да ће остати нека врста *personae ficta*, отуђеног субјекта кога као реалну особу правни систем никада није упознао јер га представља као безлично, бесполно биће. Човек је „представљен“ не као он сам, већ као маса, као већина, неухватљива аморфна гомила „истих“ безличних аватара, духова који су увек присутни а невидљиви.

Када ће се право приближити реалној природи човека? Одговор се налази у Фукоовој теорији о искључивању. Кованицу „универзална људска права“ он назива само једним симболичким поретком који, између осталог, почива на искључењима. Систем ради на искључивању. Према Фукоу, постоји три врсте искључивања: искључивање забрањене речи, искључивање лудака и искључивање трагања за истином.⁴¹² То је друго лице система, оно које искључује реалне појаве које прете да га уруше. Првенствено, систем искључује дивљаке и нецивилизоване. Да ли на тај начин систем поштује основна људска права нејаких, сиромашних и несигурних у свету јаких и лепих? Да ли „дебели“ имају иста права као и остали или су и они искључени јер не могу да обуку ни *prêt-à-*

⁴¹² Управо због овог искључивања Ниче себе сматра лудаком, док Фуко у свом приступном предавању на Колеж де Франсу опширно говори о искључивању, односно супротстављању разума и лудила (читај: ствари које не подлежу логици). И он, због своје критичке теорије која одустаје од унапред установљеног поретка филозофије који почива на смрти Бога, сматра за себе да је лудак. Фуко сматра да лудаков дискурс не може да циркулише, он није доказ на суду, њиме се не може оверити уговор, али лудакова је моћ скривена: он изговара речи скривене истине, прориче будућност, у својој наивности види оно што други не виде, његов говор углавном пада у ништа, јер лудак напросто не постоји. Његове речи се не сакупљају, док је њихов дискурс бескрајан. Како је поменуто, према Фукоу, постоје три велика система истине искључивања који се односе на дискурс: забрањена реч, искључивање лудила и воља за истином. Фуко, даље, истиче: „Због тога, време је да сагледамо Ничеа (*Nietzsche*), Ароа (*Artaud*) и Батаја (*Bataille*), они нам морају послужити као оријентациони знакови за свакодневни рад“. Ове Фукоове речи објашњавају насушну потребу да се окренемо свету некомплементарних значења, могућности „другачијег, умереног, измештеног“ говора. Према њему, „Дошао је дан када се истина променила од ритуализованог, делотворног и праведног чина исказивања у сам исказ, као његовом смислу, форми, његовом објекту, његовом односу ка свом референту“ (М. Фуко, 9–16). Такође, Р. Барт говори да закон, докса и наука не желе да схвате изопаченост која стоји наспрам сувопарности изгубљеног текста, оног који петрифицира, умртвљује, сабија догађаје, вади их из контекста „живог, стварног живота. Та изопаченост, тј. оно што не улази у текст, један је *вишак*, реалан живот, у том вишку се налази *разлика* – ту се налази текст о животу, живот као текст...“. Писмо је за њега игра којом се врти у малом простору, бори се између хистерије и имагинације, имагинарног које надзире, прочишћава, намеће визију (Р. Барт, 75, 162).

por-ter, нити у индустријску одећу јер се она шије за мршаве и zgodне? Да ли само богати могу себи да приуште незагађену органску храну? Искључени живе у сну који други сањају за њих, вечито затрпани у нечије „варварско блато“. Питање је када ће систем бити довољно либералан да прихвати човека као епско, дионизијско, природно биће, спреман да декларише и обелодани његову истину? Неопходно је изместити се из система како би се поново пронашли принципи на којима функционише свет, како би се у разумност унело ново надахнуће, енергија, хармонија, „осећајност“. Неопходна је прича „са дна“, са маргина која ће допрети до главних полуга система.

Због поменутих проблема и разлога, на почетку овог века јавио се трансхуманизам. Он представља интелектуални и културни покрет који промовише суштинско побољшање „хуманог стања“ кроз коришћење потенцијала људског разума и технологије, што доводи до повећања физичких и интелектуалних способности. Заговорници трансхуманизма тврде да се опште побољшање људске цивилизације може постићи путем коришћења науке, филозофије и креативности као би се превазишла досадашња људска ограничења (глупост, старење, бол, болест, смрт, живот на планети Земљи итд.). Другим речима, овај покрет, веома раширен међу научницима и футуристима у САД, заправо говори о трансформацији човека у тзв. „постчовека“. Најистакнутији представник ове теорије је Ник Бостром, професор на Оксфордском филозофском факултету (*Faculty of Philosophy & Oxford Martin School*) и директор Института за будућност човечанства (*Future of Humanity Institute*). Циљ овог покрета је постизање хармоније, еквилибријума између свих наука и знања који су човеку доступни како би се изградило боље и хуманије друштво.

2. Преображаји теорије и права у трансхуманом друштву

У трансхуманом добу, односно у постпродукцији самог права, мењају се многи појмови који су везани за савремено друштво, па и за право. То је пре свега, природа саме персоне, односно личности, јер савремена медицина и генетика постављају многа нова питања (нпр. да ли се ембрион може сматрати личношћу? да ли је животиња, и до које мере персоне? да ли је клон личност?) Ово су

појмови и проблеми на које традиционална па чак ни савремена правна наука и филозофија не могу самостално да одговоре без одређеног мултидисциплинарног приступа, без интеракције и комуникације између различитих наука и стварних животних прича или носилаца полуга управљања. Тзв. трансетичке вредности не могу бити разматране без истовременог познавања више дисциплина и филозофског приступа који донекле отступа од традиционалне науке. Генетика, медицина и савремене информационе технологије дефинитивно су промениле однос према животињском и људском телу што представља етичко–естетичку дилему.

Мултидисциплинарни захват који смешта право у општу наративност друштвених односа мора да предпостави и синтетише комплексну целину друштвене праксе на коју је правна теорија више или мање одговарала, да покуша да испуни недостатке правне појаве и да методе њене интерпретације осветли са других становишта. На том путовању преплићу се реалност и хиперреалност чинећи свет за себе. Тај свет се огледа у променљивости и нестабилности законских решења, појаве ретроактивне и необјективне примене закона. Сви ови проблеми требало би да буду препознати као предмет који је по свом карактеру недоступан за објашњење са становишта само једне науке, односно само правне науке. Плуралитет вредности и мишљења треба доживети као извор снаге и виталности која може да буде пронађена у свим друштвеним односима који се, макар имали супротна значења, паралелено одвијају у друштву. Савремено друштво је поље размене ривалитета и наклоности, интереса и алтруизма. Оно је тло на коме се рађају и индивидуална страст и јавна брига, право, али и отпор праву.⁴¹³

Посредством правца хуманизам – трансхуманизам запажа се како се култура креће ка циљу превазилажења несавршеног положаја индивидуе и покушава да афирмише човека у еволутивно више биће. Трансхуманизам даје одговоре на садашње стање и напредак људског друштва заступајући мишљење да је људска врста, не на крају, већ на самом почетку свог „супериорног“ еволутивног развоја. То казује да право није само оно што јесте и што би требало бити, већ и оно „што може бити“. Наративни модели путем трансформације

⁴¹³ Р. Степанов, Г. Вукадиновић: „Политичка култура и правна држава“, *Правни живот*, бр. 12/2003, Београд, 643.

реалности могу допринети трансформацији права и друштва, и ограничити произвољност и насиље. Осим мултидисциплинарности коју пружа наративна теорија, она доприноси решењу етичких питања кроз преиспитивање права мањина и других појава које се налазе изван правног текста и у њему, све то како би се укључиле заборављене институције и откриле вредности или вечна правила по којима се крећу људска душа и читав космос као симболи постојања природних и вечних законе правичности и правде.

На крају, савремена култура, измишљени свет медија, симулакрум видео–игара, мобилна телефонија, савремена медицина, генетика, књижевност, уметност или право – сви они имају нешто заједничко: они су ствар технике колико и политике и појезиса. Суштину треба тражити на другом месту, изван ових појава. Треба је тражити у ономе што може да споји све те ствари, а то је наративност која једина има способност да повеже све ове приче Новог и Старог света. Као што је изрекао Хајдегер: „Техника није исто што и суштина технике. Ако тражимо суштину дрвета, запазићемо да оно што прожима свако дрво као дрво, сáмо није дрво које срећемо међу осталим дрвећем. Исто тако, ни суштина технике није апсолутно ништа техничко“.⁴¹⁴ Или, „Све је зато у томе да размишљамо о томе могућем појављивању и да га, сећајући се, чувамо. Како се то дешава? Пре свега, тако да у техници уочавамо оно што је суштaствено, уместо само да пиљимо у техничке ствари“.⁴¹⁵

Задатак филозофије и теорије права је да отвори врата новом, афирмативном филозофском мишљењу, које ће превазићи ове проблеме и поново успоставити вредности, урачунавајући нова искуства. Правда, слобода и владавина права не смеју да устукну пред многострукошћу вредности савремене културе и технологије у којој обитавају. Интеракција и комуникативност између непомирљивих супротности и контроверзи савременог друштва само још једном потврђује значај наративне теорије за будућност. Изградња интересубјективног дијалога међу атомизованим, подељеним, отуђеним појединцима и појавама у друштву, подједнако је важна као и изградња дијалога међу појединачним дисциплинама чија открића није могуће применити без сарадње и заједничког рада свих расположивих носилаца знања у тим областима. Ни досадашњи ни

⁴¹⁴ М. Хајдегер, 9.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 30.

будући напредак друштва, а ни науке, није могуће остварити без изласка из устаљених „рационалних“ оквира у које су обично смештени предмети постојећих знања и умећа. Интеракција и вечно жива прича покреће човечанство и воде га ка будућности.

ЗАКЉУЧАК

Како је утврђено, наративна функција права аргуентује да је право део огромног богатства културних ресурса који су међусобно повезани, који се граниче и ослањају један на други, што чини основу хуманости наука и дисциплина које једна другој имају шта да саопште како би се обезбедило ефикасније решавање правних проблема. Како год да се право посматра, из угла античког или модерног света, његова наративност увек долази до изражаја. Уколико језик права произлази из културе семиолошких кругова, нарочито уколико своја значења добија из суседства и других семиосфера, из наука, уметности, шта се друго може рећи него да језик права произлази из књижевности, уметности и филозофије, јер су оне основа сваке цивилизације. Дијалогска основа друштва и права, одавно је позната реторичару и правном практичару, јер је она основа размишљања старих Грка, вештина доказивања и оповргавања. Наративност права повезује појаве у друштву и начин њиховог изучавања. Право, политика, економија, књижевност, уметност и филозофија постају део истог друштвеног миљеа. Њихова судбина је да остану вечито повезани као део опште комуникативности.

Право, које је као препознатљива појава нужно везано за политику и доношење одлука од стране политичких елита, директно утиче на економију коришћењем институције уговора или институција радног и имовинског права. Оно оставља трајне последице на размену и расподелу добара. Поред тога, право је везано и за историју, будући да је из историјских докумената могуће је сазнати много правних чињеница. На крају, право је филозофија. Филозофске, моралне и етичке идеје које се развијају вековима чине слику одређеног друштвено-историјског типа. То је један од његових кључних утицаја. Он јасно показује повезаности права са другим дисциплинама.

Право и филозофија чине део јединствене друштвене стварности и промовишу опште вредности на којима друштво почива, а те вредности првенствено се развијају кроз књижевност и уметност. Цео морални кодекс, начин

понашања, начин облачења, естетика, иконографија, модуси узајамног деловања у друштву, настали су „визионарским“ уметничким стваралаштвом које одређује једно доба. Било да се ради о Хомеровим еповима, који и данас представљају универзум за проучавање европске цивилизације, било да је реч о феудалном добу, добу ренесансе или просветитељства, види се да је право повезано са видљивим али и са многим невидљивим, готово маргиналним друштвеним појавама које га покрећу.

Наративна функција права одупире се свакој економизацији појмова и мишљења о праву, она биће права посматра у својој датости и измешта га из психосоцијалне појаве строге класификације и централизације мишљења. То не значи да су искључене читалачке, естетске или сазнајне стране права. Такво захватање права карактеристично је и уско повезано са мишљењем у Старој Грчкој, према коме је грађанин не само требало да буде врли човек, да буде угледан и богат, већ мора бити и леп, мора и да закључује и да разматра, да говори и да има вештине и знања.

Истакнимо још нешто: наука о праву није само јуриспруденција. У науци о праву има митоса, приче, мимикрије, мимезиса, пластике, поезије, уметности. Она гаји читав космос дубоко скривених артефаката. Будући да се право налази *in actu*, то оно свакодневно ступа у нову врсту егзистенције коришћењем комуникације и нових прича које се одвијају у складу са развојем друштва. Курт Вонегат (*Kurt Vonnegut, Jr.*), један од великана америчке књижевности имао је обичај да каже како су људи причали фантастичне приче о почетку времена. Драма коју ми проналазимо у тим причама јесте оно што увек покушавамо да имитирамо у сопственим животима. Сви смо ми фантастични „сторителери“.

Наведене чињенице о праву подржавају почетне тезе од којих се у овом истраживању пошло, а то су: прво, схватање да је право „прича; друго, да право као појам не живи изоловано, у својој позитивној датости, већ да коегзистира у мноштву других духовних, материјалних и интелектуалних појава; треће, да је суштина права наратив, док је форма, облик, естетска, чулна, опипљива творевина склона репродуковању и интерпретацији, што се може закључити упоредним проучавањем праксиса, теорије и појезиса; четврто, да наративна димензија пружа разборит поглед на право као један теоријски увид, али исто тако и на право као

вештину, техне одређеног дискурса, говора и писања; пето, да испитивање наративне функције права захтева мултидисциплинарни приступ о истраживању и коришћењу начина људског сазнања, због чега даје и један филозофски, а не само сцијентистички оријентир; шесто, да се наративност у највећој мери очитује код интерпретације и тумачења, што указује на могућности софистициране манипулативности речима; и седмо, да наративност помогућава сагледавање права и његове историје у једној временско–просторној димензији.

Идеја да је право оно што се може причати, да право има исту онтолошку вредност као и књижевност, те да се ове дисциплине могу сагледати са тачке њиховог истоврсног порекла, твори посебан свет холистичког погледа на право. Једна од последица тог погледа јесте идеја да свет није могуће променити само политиком тј. практичним делатностима, стремљењем ка добром животу или социјалним реформама, већ је то могуће учинити уметношћу, књижевношћу или музиком. Свеопшта наративност делатни је принцип, оруђе које грађанство има у својим рукама, а то су речи које могу градити приче и митове, али и државу. Наративна функција права није само пука теорија, апстракција, већ она афирмише живот сам.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- АВРАМОВИЋ, С.: *Rhetorike Techne. Вештина говорништва и јавни наступ*, Службени гласник, Београд 2008;
- АВРАМОВИЋ, С.: *Исаијево судско беседништво и атинско право*, Службени лист, Београд 2000;
- ALFORD R: Ryan Alford, „A Review of When Law Goes Pop: The Vanishing Line Between Law and Popular Culture“, *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 8 (2), 2001;
- АРИСТОТЕЛ: *Метафизика*, Paideia, Београд 2007;
- АРИСТОТЕЛ: *Никомахова Етика*, Култура, Београд 1970;
- АРИСТОТЕЛ: *О песничкој уметности*, Дерета, Београд 2002;
- АРИСТОТЕЛ: *Политика*, Култура, Београд 1960;
- АРИСТОТЕЛ: *Реторика*, Плато, Београд, 2000;
- АРИСТОТЕЛ: *Тописка, Софистичка оповргавања*, Паидеиа, Београд 2008;
- АСХОЈЕР, Т.: „Педесет година од смрти Лудвига Витгенштајна (1889–1951)“, *Fragmenta Philosophica*, Карпос, Београд 2007;
- АЋИН, Ј.: *Поетика кривотворења*, Светови, Нови Сад 1991;
- AUSTIN J.L.: *How to Do Thinks with Words*, Oxford Clarendon Press 1975;
- ВАЛКИН, Ј. М.: „Deconstruction’s Legal Career“, *Cardozo Law Review*, Vol. 27:2, 2005;
- ВАЛКИН, Ј. М.: Levinson, S.: Law, „Music, and Other Performing Arts“, *U. Pa. L. Rev.*, 1597, 1991;
- БАРТ, Р.: *Лекција, приступно предавање на Колеж де Франсу*, Карпос, Лозница 1999;
- БАРТ, Р.: *Ролан Барт по Ролану Барту*, Светови, Нови Сад 1992;
- БАРТ, Р.: *Светла комора*, Рад, Београд 2004;
- БАХТИН.: Михаил Михайлович: *Проблеми поетике Достојевског*, Zeptr Book World, Београд 2000;
- БЕЉАНСКИ, С.: *Поетика права – Политика филозофије*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1999;

- БЕЉАНСКИ, С.: *Право и илузија, XX век*, Београд, 1999;
- BINDER, G., Weisberg, R.: *Literary Criticisms of Law*, Princeton University Press 2000;
- BINDER, G.: „Aesthetic Judgement and Legal Justification“, *Special Issue: Law and Literature Reconsidered Studies in Law, Politics, and Society*, Vol. 43, 2008;
- БЛЕКБОУРН С.: *Оксфордски филозофски речник*, Светови, Нови Сад 2000;
- БОРХЕС, Х. Л.: *Нова истраживања*, Павдеиа, Београд 2008;
- БУТ, В.: *Реторика прозе*, Нолит, Београд 1976;
- BOSTROM, N.: „A Patch of the Similation Argument“, *Analysis*, Vol. 71, No. 1, 2011;
- BREMOND, C., CANCALON E. D.: „The Logic of Narrative Possibilities“, *New Literary History*, Vol. 11, No. 3, On Narrative and Narratives: II, 1980;
- CHKLOVSKI, V.: *Sur la théorie de la prose*, L'Age d'Homme, Lausanne 1973;
- CLARK, K., HOLOQUIST M.: *Mikhail Bakhtin*, Harvard University Press 1984;
- COHEN, R. „History and Genre, New Literary History“, Vol. 17. No. 2, Interpretation and Culture, *The Johns Hopkins University Press*, 1986;
- ЦИЦЕРОН, М.Т.: *Закони*, Плато, Београд 2002;
- COVER, R.M.: Foreword: Nomos and Narrative, *Harvard Law Review*, Vol. 97:4, 1983;
- ДВОРКИН, Р.: *Царство права*, ЦИД, Подгорица 2003;
- DWORKIN, R.: „Law as Interpretation“, *Texas Law Journal*, Vol. 60, 1982;
- ДЕ КВИНСИ, Т.: *О убиству као лепој уметности*, Службени гласник, Београд 2009;
- ДЕЛЕЗ, Ж., ГАТАРИ, Ф.: *Кafka*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1998;
- ДЕРИДА, Ж.: *Марксове сабласти*, Службени лист СЦГ, Београд 2004;
- ДЕРИДА, Ж.: *Политике пријатељства*, Београдски круг, Београд 2001;
- DERRIDA, J.: „The Law of Genre. ‘Critical Inquiry’“, *University of Chicago Press*, Vol. 7, no. 1, 1980;
- DERRIDA, J.: *Cogito and the History of Madness, y: Writing and Difference*, Routledge, London & New York 1978;

- ДОКИНС, Р.: *Себични ген*, Хеликс, Смедерево 2010;
- DOMNARSKI, W.: „Law and Literature“, *Legal Studies Forum*, Vol. 27, 2003;
- DOUSINAS, C.: *Justice Miscarried: Ethic an Aestets in Law*, Harvester 1994;
- DOUZINAS, C. NEAD, L.: *Law and the Image*, The University of Chicago Press 1999;
- DOUZINAS, C. NEAD, L.: *Law and the Image: The Authority of Art and the Aesthetics of Law*, The University of Chicago Press, 1999;
- DOUZINAS, C., WARINGTON R., McWEIGH S.: *Postmodern Jurisprudence: The Law of Text in the Texts of Law*, Routledge, London 1991;
- DUONG, W. N.: „Law is Law and Art is Art and Shall the Two ever Meet? – Law and Literature: The Comparative Creative Processes“, *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, Vol. 15, 2005;
- ЕКО, У.: *Код*, Народна књига, Београд 2004;
- ЕКО, У: *Границе тумачења*, Паидеиа, Београд 2001;
- ЕЛИЈАДЕ, М.: *Слике и симболи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1999;
- ЕПШТЕЈН, М.: *Филозофија тела*, Геопоетика, Београд 2009;
- ЕУРИПИД: *Медеја, Хиполит, Ифигенија*, Београд 1960;
- ELKINS, J. R.: „On the Emergence of Narrative Jurisprudence: The Humanistic Perspective Finds a New Path“, *Legal Studies Forum*, Vol. 9, 1985;
- EPSTEIN, R. A.: „Does Literature Work as Social Science? The Case of George Orwell“, *University of Colorado Law Review*, Vol. 73, 2002;
- FARBER A.D, SHERRY S.: „Telling Stories out of School: An Essay on Legal Narratives“, *Stanford Law Review*, 1993;
- FERGUSON, R.A.: „The Judicial Opinion as Literary Genre“, Vol. 2, Yale J.L. & Human, 1990;
- ФЕТЕР, Х.: *Херменеутички огледи*, Досије, Београд 2000;
- ФИВЕГ, Т.: *Топика и јуриспруденција*, Нолит, Београд 1987;
- ФОЈЕРБАХ, А.: *Однос филозофије и емпирије према позитивној правној науци*, Досије, Београд 2008;
- ФРАНК, М.: *Conditio moderna*, Светови, Нови Сад 1995;

- ФРАНКАСТЕЛ, П.: *Уметност и техника*, Нолит, Београд 1964;
- FRYE N.: *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton. N. J: University Press 1957;
- ФУКО, М.: *Археологија знања*, Плато, Београд 1998;
- ФУКО, М.: *Поредак дискурса*, Карпос, Лозница 2007;
- ФУКО, М.: *Треба бранити друштво*, Светови, Нови Сад 1998;
- ФУЛЕР, Р.: *Моралност права*, ЦИД, Подгорица 1999;
- ГАДАМЕР, Х. Г.: *Европско наслеђе*, Плато, Београд 1999;
- ГАДАМЕР, Х. Г.: *Ум у доба науке*, Плато, Београд 2000;
- ГАЋАНСКИ, И. (ур.): *Платон о језику и сазнању*, Рад, Београд 1999;
- ГРАСНИК, В.: *Ка новој теорији права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2001;
- GOODRICH, P.: *Law in the Courts of Love*, Routledge, London, New York 1996;
- GORDON R.: *Rehumanizing Law and Literature, A Narrative Theory of Law and Democracy*, PhD, The University of Edinburg 2008;
- GORDON, R.: *Rehumanizing Law: A Narrative Theory of Law and Democracy*, University of Edinburgh 2008;
- ХАБЕРМАС, Ј.: *Постметафизичко мишљење*, Београдски круг, Београд 2002;
- НАВЕРМАС, Ј.: *Theory of Communicative Action 2*, Beacon Press, Boston 1987;
- ХАВЕЛОК, Е. А.: *Муза учи да пише*, Светови, Београд 1991;
- ХАЈДЕГЕР, Е.: *На путу к језику*, Федон, Београд 2007;
- ХАЈДЕГЕР, М.: *Предавања и расправе*, Плато, Београд 1999;
- ХАРТ, Х. Л. А.: *Огледи из филозофије права*, Плато, Београд 2003;
- ХЕРДЕРЛИН Ф.: *Увод у трагедије*, Светови, Нови Сад 1991;
- ХЈУМ Д.: *Истраживање о људском разуму*, Напријед, Загреб 1988;
- ХОРОКС К.: *Бодријар и миленијум*, Јесенски и Турк, Загреб 2001;
- ИВИЋ И.Д.: *Човек као Анулал Symbolicum*, Нолит, Београд 1987;
- ИНГАРДЕН Р.: *О сазнању књижевног уметничког дела*, Српска књижевна задруга, Београд 1971;

- КАНН Р.В.: *Cultural Studies of Law: Reconstructioning Legal Scholarship*, University of Chicago Press 1999;
- KEVELSON, R.: *The Law as System of Signs*, Plenum Press, New York 1988;
- КАЛВИНО, И.: *Камен преко свега*, Светови, Београд 1996;
- КАНТ, И.: *Критика практичког ума*, Плато, Београд 2004;
- КАРНАП Р.: *Филозофија и логичка синтакса*, Јасен, Никишић 1999;
- КВИНСИ, Т. де: *О убиству као лепој уметности*, Службени гласник, Београд 2009;
- КЕЛСЕН, Х.: *Шта је правда*, Филип Вишњић, Београд 1988;
- КНЕЖЕВИЋ, Б.: „Постмодернизам – слобода, право и популарна култура“, *Правни живот*, вол. 56, бр. 14, Београд 2007;
- КНЕЖЕВИЋ, Б.: „Правни текст као просторно–темпорални матрикс“, *Правни живот*, вол. 58, бр. 14, Београд 2009;
- КНЕЖЕВИЋ, Б.: *Схватање права Роналда Дворкина*, магистарски рад, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад 2005;
- КОМЕРЕЛ, М.: *Лесинг и Аристотел*, Дневник, Нови Сад 1992;
- КОН Ж.: *Естетика комуникације*, Клио, Београд 2001;
- КРОЧЕ, Б.: *Поезија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1995;
- LANGFORD C.L.: „Toward a Genre of Judicial Dissent: Lochner and Casey as Exemplars“, *Communication Law Review*, Vol. 9, 2009;
- LASETL, P.: *Lockey's Two Treatises of Government: A Critical Edition with Introduction and Notes*, Cambridge 1970;
- ЛИОТАР, Ж. Ф.: *Раскол*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1991;
- ЛИОТАР, Ж. Ф.: *Постмодерно стање*, Братство Јединство, Нови Сад 1988;
- ЛОТМАН, Ј. М.: *Семисфера*, Светови, Нови Сад 2004;
- ЛУКИЋ, Р.: *Теорија државе и права II*, Научна књига, Београд 1958;
- МАЈЕРСОН, Ц.: *Хајдегер, Хабермас и мобилни телефон*, Езотерија, Београд 2003;
- МАЛЕНИЦА А.: *Римско право*, Правни факултет, Нови Сад 2003;

- MARMOR, A.(ed.): *Law and Interpretation*, Clarendon Press, Oxford 1995;
- МАРИЦКИ-ГАЂАНСКИ, К.: *Логос Макробиос*, Рад, Београд 2008;
- МАРИ-ШЕФЕР, Ж.: *Зашто фикција?*, Светови, Нови Сад 2001;
- МЕКЛУАН, М.: *Гутембергова галаксија – настајање типографског човека*, Нолит, Београд 1973;
- MINDA, G.: „Cool Jazz But Not so Hot Literary Text in Lawyerland: James Boyd White Improvisations of Law as Literature“, *Cardozo Studies in Law an Literature*, Vol. 13. No. 1, 2001.
- МИТРОВИЋ, Д. М.: „Виљем Шекспир о држави и праву“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1-2, 1990;
- МИТРОВИЋ, Д. М.: „Може ли право да се сазна: „Шта је право?“,“ *Анали Правног факултета у Београду*, вол. 50, бр. 1–2, 2002;
- МИТРОВИЋ, Д. М.: „Право, правда и милосрђе у драмама Виљема Шекспира“, зборник радова *О правди и правичности*, приредио Милош Кнежевић, Дом културе Студентски град, Београд 1995. Исто: „Право, правда и милосрђе у драмским делима Виљема Шекспира“, *Књижевност*, 7-8-9, Год. 3, Београд 2001;
- МИТРОВИЋ, Д. М.: *Пут права*, Службени лист, Београд 2000;
- МИТРОВИЋ, Д. М.: *Теорија државе и права*, Досије студио, Београд 2010;
- МИТРОВИЋ, Д. М., ТРАЈКОВИЋ, М. С.: „Може ли виртуелни лик да буде субјект права?“, *Анали Правног факултета у Београду*, година LIX, 2/2011;
- МОЛНАР, А.: *Друштво и право II*, Visio mundi academic press, Нови Сад 1994;
- MOORE, M. S.: „Interpreting Interpretation“ у: *Law and Interpretation*, Andrei Marmor (ed), Clarendon Press, Oxford 1995;
- NASH, C.: *Narrative in Culture: The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy and Literature*, Routledge 1994.
- НИЧЕ, Ф.: *Рођење трагедије*; Дерета, Београд 2001;
- НИЧЕ, Ф.: *Сумрак идола*, Чигоја штампа, Београд 2005;
- О’ХАРА, К.: *Платон и интернет*, Езотерија, Београд 2003;
- ПАЗ, О.: *Друкчије мишљење*, Светови, Нови Сад 1991;

- ПЕКИЋ.: *Филозофске свеске*, Соларис, Нови Сад 2001;
- ПЕРНИОЛА, М.: *Естетика двадесетог века*, Светови, Београд 2005;
- ПЛАТОН.: *Одбрана Сократова*, Дерета, Београд 2008;
- ПЛАТОН.: *Менексен, Филеб*, Рад, Београд 2001;
- ПЛАТОН.: *Кратил, Теетет, Софист, Државник*, Плато, Београд 2000;
- PLATON.: *Zakoni*, Naprijed, Zagreb 1998;
- ПЛАТОН.: *Ијон, Гозба, Федар*, Београдски графичко издавачки завод, Београд 1979;
- ПЛУТАРХ.: *Тесеј, Ромул*, Рад, Београд 2004;
- ПОПЕР, К.: *Лекција овог века*, Alexandria Press, Београд 2002;
- ПРОП, В.: *Морфологија бајке*, Београд, Просвета, 1982;
- POSNER, R.: *Cardozo: A Study in Reputation*, University of Chicago 1990;
- POSNER, R.: *The problems of Jurisprudence*, Harvard University Press 1990;
- РАО, S.: „Making Sense of Making Stories: Law, Literature, Life“, *Law Library Journal*, Vol. 95:3, 2003;
- REIS, T. J.: *The Meaning of Literature*, Cornell University Press 1992;
- РИКЕР, П.: *Време и прича*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1993;
- ROBINSON, D.: *Niče i postmodernizam*, Jesenski i Turk, Zagreb 2002;
- ROE, E.: *Narrative Policy Analysis*, Duke University Press 1994;
- RORTY, R.: *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge University Press 1989;
- РУСО, Ж.-Ж.: *Оглед о пореклу језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2008;
- САВИЋ-РЕБАЦ, А.: *Хеленски видици*, Мали Немо, Панчево 2004;
- SCHEPPELE, K. L.: *Narrative Resistance and The Struggle for Stories*, *Legal Studies Forum*, Vol 20, 1996;
- SHERWIN, R. K.: *When Law Goes Pop: The Vanishing Line Between Law and Popular Culture*, University of Chicago Press, 2000;
- SHERWIN, R.: *When Law goes Pop: The Vanishing Line between Law and Popular Culture*, University of Chicago Press 2000;

- SOMERS M.R.: „The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach“, 23: *Theory and Society*, 1994, 617;
- СОСИР, Ф. де.: *Курс опште лингвистике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1996;
- СТАРОБИНСКИ, Ж.: *Критички однос*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци– Нови Сад 1990;
- СТЕПАНОВ, Р. Вукадиновић, Г.: „Политичка култура и правна држава“, *Правни живот*, бр. 12, Београд, 2003;
- СТЕПАНОВ, Р.: *Мит и тоталитаризам*, Филозофски факултет, Нови Сад 1995;
- ШЕБЕК, З.: *Паразитска култура*, Стилос, Нови Сад 2006;
- ШОПЕНХАУЕР, А.: *Еристичка дијалектика*, Адреса, Нови Сад 2007;
- TAYLOR M.C, SAARINEN E.: *Imagologies*, Media Philosophy Routledge, London 1994;
- ТОДОРОВ, Ц.: *Симболизам и тумачење*, Светови, Нови Сад 1986;
- TSAI R. L.: „Sacred Visions of Law“, *Iowa Law Review*, Vol. 90, 2005;
- ВАЛЕРИ, П.: *Предавања о поетици*, Каргановић, Београд 2005;
- ВАСИЋ, Р.: „Постмодерна (де)конструкција силе у праву“, У књизи: *Теорија, филозофија и социологија права – стање, проблеми, изазови*, Досије, Београд 1998;
- ВРАЧАР, С.: *Структуралност филозофије права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1995;
- ВРКАТИЋ, Л.: *Онтологијски став филозофије права*, Филозофски факултет, Нови Сад 1997;
- ВУКАДИНОВИЋ, Г., СТЕПАНОВ, Р.: *Теорија права I*, Футура, Петроварадин 2001;
- ВУКАДИНОВИЋ, Г., СТЕПАНОВ, Р.: *Увод у филозофију права*, Универзитет у Новом Саду 2004;
- ВУКСАНОВИЋ, Д.: *Aesthetica minima*, Зограф, Ниш 2004;
- ВУЧКОВИЋ, Р.: *Писац, дело, читалац*, Службени гласник, Београд 2008;

WEISBERG, R. H, WEISBURG, R. H, *The Failure of The Word: The Protagonist As Lawyer in Modern Fiction*, Yale University Press 1984;

WEISBERG, R. H.: „Toward a Literary Jurisprudence“, *Poetics and Other Strategies of Law and Literature*, Columbia University Press 1995;

WEST, R. L.: *Narrative, Authority and Law*, The University of Michigan Press 1994;

WHITE, J. B.: *The Legal Imagination*, The University of Chicago Press 1985;

YOSHINO, K.: „The City and the Poet“, *The Yale Law Journal*, 2005;

ЖЕНЕТ, Ж.: *Фигуре V, Светови*, Нови Сад 2002;

ЖИЖЕК, С.: *Испитивање реалног*, Академска књига, Нови Сад 2006;

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСИ

<http://oxforddictionaries.com/definition/english/narrative>

<http://www.bu.edu/wcp/Papers/Law/LawBozo.htm>

<http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/Gramma/7/01-Douzinias.htm>

<http://sr.scribd.com/doc/12607005/rolan-bart-o-citanju>

<http://sr.scribd.com/doc/12606965/pol-de-man-pojam-ironije>

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТКИЊЕ

Мр Биљана Кнежевић рођена је 1. августа 1973. године у Новом Саду. Дипломирала је 1998. године на Правном факултету Универзитета у Новом Саду. Усмени магистарски испит положила је 2002. године, а магистарску тезу „Схватање права Роналда Дворкина“ одбранила са одликом 2005. године на Правном Факултету у Новом Саду. Стипендију Владе Руске Федерације добила је 2001. године, када је боравила на Институту „Пушкин“ у Москви поводом научно-истраживачког рада на тему „Развој либералне идеје у Русији деветнаестог века“, који је у току магистарских студија такође одбранила на Правном факултету у Новом Саду. Године 2002. завршила је програм стажирања у Европском парламенту (European Parliament – Bruxelles), чиме је стекла сертификат Скупштине европских регија (*Assembly of European Region*).

Од 2008. обавља дужност саветника секретара за међурегионалну сарадњу у покрајинској влади. Као један од најмлађих оснивача *Новосадске асоцијације за теорију, етику и филозофију права* (НАТЕФ, 2006), у зимском семестру 2006/2007. академске године учествовала је у извођењу дела наставе из предмета Правна етика на Правном Факултету у Новом Саду.

Мр Биљана Кнежевић је писац неколико интересантних радова:

- *Схватање права Роналда Дворкина*, магистарски рад, одбрањен 24. јуна 2005. године на Правном факултету Универзитета у Новом Саду (106 стр. рачунарског текста у *single* моду);
- „Промене у поимању правне државе и грађанског друштва“, *Правни живот*, вол. 55, бр. 12, Београд 2006, 965–977;
- „Природно право Роналда Дворкина“, зборник радова *Америчка јуриспруденција XX века*, Нови Сад 2006, 83–96;

- „Постмодернизам – слобода, право и популарна култура“, *Правни живот*, вол. 56, бр. 14, Београд 2007, 579–592;
- „Државност у условима светског глобализма“, *Правни живот*, вол. 57, бр. 14, Београд 2008, 575–585;
- „Правни текст као просторно-темпорални матрикс“, *Правни живот*, вол. 58, бр. 14, Београд 2009, 641–649;
- „Улога и значај идеје регионализма: случај Војводина“, зборник радова *Европска заједница народа и универзалне вредности*, Нови Сад 2011, 29–40.

Говори енглески и руски језик.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а др Биљана Кнежевић

број индекса _____

Изјављујем

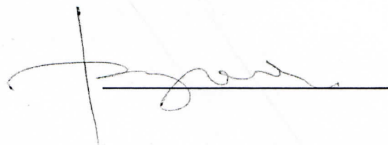
да је докторска дисертација под насловом

Наративна функција права

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанта

У Београду, 10. јуна 2014

A handwritten signature in black ink is written over a horizontal line. The signature is cursive and appears to be 'Biljana Knezevic'.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора др Биљана Кнежевић _____

Број индекса _____

Студијски програм
Правнотеоријски _____

Наслов рада

Наративна функција права _____

Ментор

Проф. др Драган Митровић _____

Потписани/а _____

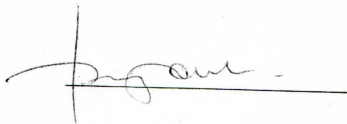
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 10. јуна 2014.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

НАРАТИВНА ФУНКЦИЈА ПРАВА,

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полећини листа).

У Београду, 10. јуна 2014.

Потпис докторанта

